

ادبیاتشناسلیق

تألیف:

دکتر جواد هیئت

ویژه نامه

واردلیق

۲۰۰ صفحه

قیمت: ۳۵۰ تومان

تهران - اسفند ۱۳۷۴

اولو تانری نین آدیله

ادیات شناسلیق

ادیات نظریه لری، ادبی تنقید، ادبی مکتبلر،
ادبی نوعلر و بدیع صنعت

تهران - ۱۳۷۴

ادبیات شناسلیق

ویژه نامه مجله وارلیق

دکتر جواد هیئت

حروفچینی: بهروز، چاپ: چاپخانه خواجه،
چاپ اول اسفند ۱۳۷۴، تیراژ: ۲۰۰۰ نسخه
مجله وارلیق - نهران، خیابان فلسطین شمالی،
ساختمان ۱۵۱، طبقه دوم، تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

ايچىندە كىلر مندرجات

- بىرنىچە سۆز: پروفىسور حمىد محمدزادە
گىرىش: دوكتور جواد ھىت
- ۱ - ادىيات نظرىەلرى
۲۱
۲۱ - ادىيات نە دىر، نە اىشە يارار
۲۱
الف: عكس ائندىرمە نظرىەسى
۲۳
۲۵ - ادىياتىن: اىشى....
۲۵ - عكس ائندىرمە نظرىەسى ۱۹ - جوعىردن سونرا...
۲۶ - مار كىسىت صنعت گۆرۈشۈ...
۱ - مار كىس، انگلس و بلخانووون فىكرلرىنە دايانان گۆرۈشلر.
۲ - روسىەدە كومونىست پارتىسى نىن ۱۹۳۴ دە تىبىت ائندىگى اجتماعى رئالىزم.
۲۷ - اجتماعى رئالىزم
۲۹ - ادىياتىن اىشى
۳۰ ب: اىفادە نظرىەسى
۳۲ - صنعت و علم
۳۳ - اۇخوجوياً نقلى اساس گۆرەن اىفادە چىلىك

- ۳۴ پ: فورمالیزم یا شکیلچیلیک
- ۳۵ - استرؤکتورالیزم یا قورولوشچولوق
- ۳۸ ت: اوخوجونو مرکز قرار وئرن نظریه لر:
- ۳۸ ۱- ریچاردین نظریه سی: حسی تأثیر
- ۳۹ ۲- ادراک Reception نظریه سی
- ۴۰ - ادبیات و حقیقت
- ۴۱ - الهام یولیه
- ۴۲ - ادبیات حقیقه صادق دیر
- ۴۳ - اینام مسئله سی
- ۴۴ - ادبیاتین تعریفی
- ۴۷ ۲- ادبی تنقید:
- ۴۷ - ادبی تنقیدین تعریفی
- ۴۹ ۱- اخلاقی تنقید
- ۵۰ ۲- اجتماعی تنقید
- ۵۱ ۳- مارکسیست تنقید
- ۵۲ ۴- پسیکولوژیک تنقید
- ۵۴ ۵- پسیکوآنالیز و تنقید
- ۵۴ - جذبه Extase
- ۵۵ - الهام Inspiration
- ۵۵ ۶- فرؤیدون صنعت نظریه سی
- ۵۶ ۷- تاریخی تنقید
- ۵۷ ۸- تجربی تنقید و یا علمی تنقید
- ۵۹ ۹- فنی تنقید
- ۶۰ - شعرین تنقیحی (آفتوریزه ائتمک)
- ۶۰ - لفظ تنقیدی
- ۶۱ - ضرورت و جواز (امکان)
- ۶۱ - معنا تنقیدی

- ۶۱ - ۱۰ - ادبای تدا شکل - محتوا مسئله سی، یئنی تنقید
- ۶۴ - ۱۱ - آرکه تیپ چی تنقید
- ۶۶ - استه تیک حؤ کم لر (قضاوت)
- ۶۶ - عینی حؤ کم لر
- ۶۷ - ذهنی حؤ کم لر
- ۶۸ نتیجه
- ۷۰ ادبی تنقید مسئله لری:
- ۷۰ - منسو بیت مسئله سی
- ۷۱ - متین تصحیحی
- ۷۲ - سرقت (اؤغورلوق) و تواؤد
- ۷۳ - نفوذ و تاثیر مسئله سی
- ۷۴ - تقلید و اقتباس
- ۷۴ - موازنه و مقایسه مسئله سی
- ۷۵ - تطبیقی ادبیات: بین الخلق ادبی تاثیر و علاقه لر
- ۸۷ ۳- ادبی مکتبلر:
- ۸۷ - تعریف
- ۸۷ هوما بیزم
- ۸۸ کلاسبزم
- ۹۱ روما نتبزم
- ۹۲ - روما نتبزمین ادبی گؤروشلری
- ۹۵ - آذربایجاندا روما نتبزم جریانی
- ۹۷ رئالیزم مکتبی
- ۹۹ - روسیه ده رئالیزم
- ۱۰۰ - آذربایجاندا رئالیزم جریانی
- ۱۰۱ - معارفچی رئالیزم - تنقیدی رئالیزم
- ۱۰۳ - اجتماعی رئالیزم یا سوسیالیست رئالیزمی
- ۱۰۶ ناتورالیزم جریانی

- ۱۰۸ بارناس مکتبی و صنعت اوچون صنعت گۆروشو
- ۱۱۰ سمبولیسم جریانی
- ۱۱۵ ۲۰ - جی عصرده ادبی جریانلار:
- ۱۱۶ - سؤررئالیسم
- ۱۱۸ - امپرسیونیسم
- ۱۱۸ - کوبیزم
- ۱۱۹ - فؤتوریزم
- ۱۱۹ - دادائیزم
- ۱۲۰ - سؤررئالیزمین اساسلاری
- ۱۲۴ - اگریستانسیالیزم
- ۱۲۹ - میلچکلر
- ۱۳۳ ۴ - ادبی نوعلر:
- ۱۳۳ - تعریف
- ۱۳۴ الف: ادبی نثر و نوعلری:
- ۱۳۴ - درام یا تئاتر، رومان، حکایه، ...
- ۱۳۵ درام - تئاتر:
- ۱۳۷ - درام اثرلرینین نوعلری، تراژدی، کومئدی، درام.
- ۱۳۷ تراژدی:
- ۱۳۸ - تراژدی نین قایدالاری
- ۱۴۰ کومئدی:
- ۱۴۰ - موضوع، محیط، آداملار، (صورتلر)، اوسلوب، مقصد
- ۱۴۱ - کومئدی نین چنشیدلری
- ۱۴۲ درام:
- ۱۴۲ - موضوع، آداملار، محیط، مقصد
- ۱۴۳ رومان و نوعلری:
- ۱۴۳ رومان:
- ۱۴۵ ۱ - تاریخی رومان

- ۱۴۶ - ۲ - ماجرا رومانی
- ۱۴۷ - ۳ - پونیس رومانلاری Detective
- ۱۴۷ - ۴ - اگزوتیک رومان
- ۱۴۷ - ۵ - اجتماعی رومان
- ۱۴۹ - ۶ - تحلیل رومانلاری
- ۱۵۰ - ۷ - فلسفی رومان
- ۱۵۰ باسینیا (تمثیل)
- ۱۵۰ حکایه
- ۱۵۱ نؤونل
- ۱۵۱ پووست
- ۱۵۱ اوچترک
- ۱۵۱ ب: نظم (شعر):
- ۱۵۱ - تعریف
- ۱۵۳ - شعرین شکلی: شکیل، قافیه، وزن، شعرین دیلی.
- ۱۵۳ - غزل
- ۱۵۵ - قصیده
- ۱۵۵ - قطعه
- ۱۵۵ - ترکیب بند
- ۱۵۶ - ترجیع بند
- ۱۵۶ - رباعی
- ۱۵۶ - تویوق
- ۱۵۷ - مثنوی
- ۱۵۷ - مُسمط
- ۱۵۸ - مستزاد
- ۱۵۹ قافیه:
- ۱۶۰ - آسونانس
- ۱۶۰ - جناس
- ۱۶۰ - ردیف

- ۱۶۱ - آلیتراسیون
- ۱۶۲ - وزن:
- ۱۶۲ - هجا وزنی
- ۱۶۳ - هجا وزنی نین قایدالاری
- ۱۶۴ - هجا قالیلاری
- ۱۶۴ - عروض وزنی
- ۱۶۷ - عروض قالیلاری: هَزَج بحری، رَمَل بحری، رَجَز بحری، مُتقارب بحری، مُضارع بحری، مُجَنَّتْ بحری، خفیف بحری، مُنَسَّرِح بحری، سَرِیح بحری، کامل بحری.
- ۱۷۴ - ج: آزاد شعر (سربست شعر):
- ۱۷۶ - شعرین محتواسی
- ۱۷۶ - تنم - آنافیکر (موضوع): عشق، قهرمانلیق، طبیعت، جمعیت، دوشونجه تئمی.
- ۱۷۹ - ۵- ادبی بدیعی اثرلرین دلیلی
- ۱۸۰ - بدیعی صنعت واسیطه لری
- ۱۸۰ - ادبی بدیعی دیلین خصوصیتلری
- ۱۸۰ - بدیعی صنعت واسیطه لری
- ۱۸۱ - ۱ - لفظ گۆزه للیگی اوچون ایشله نن بدیعی صنعت واسیطه لری:
- ۱۸۱ - سجع، لف و نشر، جناس، تضمین، مُلُون.
- ۱۸۳ - ۲ - مضمون گۆزه للیگی اوچون ایشله نن بدیعی صنعت واسیطه لری:
- ۱۸۳ - مجاز
- ۱۸۳ - تشبیه یا بنزه تمه
- ۱۸۴ - استعاره (متافؤرا)
- ۱۸۵ - سمبؤل
- ۱۸۵ - تمثیل - رمز (آللنگؤریا)
- ۱۸۶ - کنایه
- ۱۸۷ - تعریض
- ۱۸۷ - مبالغه: هیبر بؤلا

- ۱۸۷ - تصغير
- ۱۸۷ - رجوع
- ۱۸۸ - تکریر یا پاراللیزم
- ۱۸۹ - انورسیون
- ۱۸۹ - سهل و مُمتنع و حُسن تعلیل
- ۱۸۹ - حُسن تعلیل
- ۱۸۹ - تلمیح
- ۱۹۰ - ترصیح
- ۱۹۰ - التزام
- ۱۹۰ - ردّالعجز علی الصدر
- ۱۹۰ - تشخیص و انطاق
- ۱۹۱ - تنسیق الصفات
- ۱۹۱ - اشتقاق
- ۱۹۱ - سئوال
- ۱۹۱ - خطاب و ندا
- ۱۹۱ - ایماله و زحاف
- ۱۹۲ - تضاد
- ۱۹۲ - بدیع تعین (اپیتت)
- ۱۹۲ - ایهام
- ۱۹۲ - مراعات النظیر
- ۱۹۳ - سۇن سۇز: گۆنوموزده ادبیات
- ۱۹۷ قایناقلا

بیرنئچه سۆز

ایران اسلام انقلابی نین غلبه سی برکتیندن سون ایللرده آذربایجان دیلینده مطبوعات، علمی-ادبی اثرلر، آذری تورکجه سی نین صرفی و نحوی، ایضاحلی لغتی، تورکی-فارسی، فارسی-تورکی سۆزلوکلر، آذربایجان ادبیاتی تاریخی و سایر اثرلرین نشری آنادیللی ادبیات ین سرعتلی انکشافینی گؤستریر. شاعیرلریمیزین و ادیبلریمیزین بوساحه ده دگرلی خدمتلی گؤز قاباغیندا دیر. خلق ناغیللاری و داستانلاری نین توپلانماسی شفاهی ادبیاتین، خصوصیه آتالار سۆزلری، مثلر، باتیلار، عاشیق شعرلرینین علمی شکیلده مختلف بؤلگه لرده توپلانیب نشر اندیلمه سی، حکایه، زؤمان، شعرلر مجموعه لری، نمایشنامه لرین چاپ اندیلمه سی، آنادیلینده درسلیکلرین تجدید چاپی، تنقید و بیلیوگرافیا ساحه سینده مقاله لر آذری تورکجه سینده ادبیات نظریه سی کیمی مرجع بیر اثرین یارانماسی ضرورتینی قارشیا قویموشدور.

«وارلیق» درگیسینده بوساحه ده معین ایشلر گؤرولموشدور، لاکین منتظم و منسجم بیر وسائطین اولماسی لزومی هر آدیمدا اؤزونو گؤستریردی. یئری گلیمشکن قید ائتمه لی بیک کی، «وارلیق» درگیسی اؤز اطرافیندا متعهد قلم صاحبیلرینی توپلاماقلا برابر، یازارلارین یئنی نسلینی حاضیرلاماق کیمی شرفلی بیر وظیفه نی یئرینه یئتیرمک له بیرسیرادا، ادبیاتشناسلیق و ادبی تنقیدین ده گؤزه ل نمونه لرینی وئرمیشدیر. ادبی دیرچلمه نین معین انکشاف مرحله لرینی کئچدیک دن سونرا ادبیات نظریه سی نین ییغجام شکیلده اولسا بئله، یارانماسی طبیعی و قانونا

اویغون ایدی.

دوقتور جواد هیئت آذربایجان دیلی و ادبیاتی اؤز رینده اؤزون ایلر دن بری یؤورولمادان چالیشیر. «تور کلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش»، «آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتی»، «آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش» (۲ جلدده)، «مقایسه اللغتین» کیمی علمی اثرلری ایران تور کلری نین مختلف لهجه لری حقیقنده اهمیتلی آراشدیرمالاریندان سونرا حاضر کی ادبیات شناسلیق کتابینی ترتیب اندیب قلمه آلماقلا بو ساحه ده اولان بوشلوغو دولدور موشدور.

اسلام شرقینده عرب، فارس، تورک دیلرینده سؤز صنعتی، رساملیق و موسیقی یه عاید دگرلی نظری اثرلر یارانمیشدیر. کلاسیک شاعیرلر ده اؤز اثرلرینده سؤز صنعتی حقیقنده قیمتلی فیکرلر سؤیله میشلر. قرآن کریمین ایلاهی تعلیمیندن الهام آلان نظامی، فضولی کیمی شاعیرلرین اثرلرینده ادبیاتین بیرسیرا نظری مسئله لری اؤز حلینی تاپمیش دیر. مکتبلرده معانی، بیان، بدیع، فصاحت، بلاغت فلری نین تدریسی، بو ساحه ده چوخلو قابنا قلا رین گلیب الیمیزه چاتماسی بونا گؤزه ل ثبوت دور. شرق ادیلری نین بدیعی سؤز اوزرینده کی تدقیقا تلارینین اوبیکتی اساساً شعر اولموشدور، هم ده بو تدقیقا تلار مضموندان چوخ فؤرما اوزرینده آپار یلمیشدیر. خطیب تبریزی، رشیدالدین وطواط، نصرالدین طوسی، شمس الدین محمد قیس رازی، نجم الدین ابوبکر محمدابن علی راوندی، وحید تبریزی، علیشیر نوائی، حسین واعظ کاشفی، عبدالرحمن جامی و اونلارلا باشقا ادیلرین و تذکره چیلرین اثرلرینی خاطرلارماق اولار.

بو دا بیر گنرچکلیک دیر کی، سون عصرده، خصوصیله یاشا دیغیمیز دؤرده شعرده و نثرده بیرسیرا یئنی نوعلر و اوسلوبلار مئیدانا گلیمیشدیر کی، ادبیات شناسلیق اونلاری دا نظری باخیمدان تدقیق ائتمه لیدیر. مثال اوجون شعر ساحه سینده عروض علمی هر طرفلی انکشاف ائدیگی حالدا هجا وزینده اولان شعریمیز حقیقنده آختا ریشلاریمیز محدود دور، سربست شعرده عصریمیزین محصولودور، ایندی بو چئشید شعرده ادبیاتیمیزدا وطنداشلیق حقوقو قازانمیش، اونون بیرسیرا گؤزه ل نمونه لری یارانمیشدیر. نثر ساحه سینده یئنی تبیلی حکایه، پؤوست، نؤول و رومان مئیدانا گلیمیشدیر، ادبی تنقیدین معاصر شکلی یارانمیشدیر. درام اثرلری، منظوم و منثور پیئسلر بدیعی ادبیاتیمیزی زنگین لشدیرمیشدیر. ادبیات شناسلیغیمیز بونلارین حقیقنده آراشدیرمالار آپاریب نظری فیکرلرینی سؤیله مه لیدیر. ایندی غرب و شرق ادبیاتلاریندا رئالیزم، تنقیدی رئالیزم، اجتماعی رئالیزم، سیمولیزم فوتوریزم، سوررئالیزم، دادائیزم، اگزستانسالیزم و س.

کیمی ادبی مکتبلر و ادبی جریانلار مئیدانا گلیمیشدیر و هر بیرى اؤز اوسلوبوندا معین اثرلر یاراتمیشدیر. البته، بو مکتبلرین و جریانلارین هامیسی بیزیم ادبیاتدا ظهور ائتمه میشدیر. هر حالدا اونلارین حقینده معین معلومات الده ائتمک فایداسیزدگیل، خصوصیه غرب ادبیاتلاریندان اولونان ترجمه لر بو احتیاجی داها دا آرتیریر.

بو کتاب گنیش اوخوجو کوتله سی اوچون نظره آئیندیغیندان ادبیات شناسلیق، ادبیات نظریه لری، ادبی تنقید و اونون نوعلری، تطبیقی ادبیات، بین الخلق ادبی تاثیر و ادبی علاقه لر، ادبی مکتبلر، آذربایجاندا رئالیزم جریانى، ۲۰ - جى عصرده ادبی جریانلار، ادبی نوعلر، قافیه، وزن، عروض، هجا و زنى، سربست شعر، ادبی بدیعی اثرلرین دیلی، بدیعی صنعت و اسیطه لری حقینده ضروری اولان قیسا معلومات و ثریر و هئج ده هر طرفلی بیللیک و ثرمک ادعاسیندا دگیل. مؤلف اؤزو بو باره ده یازیر: «ادبیات و ادبیات شناسلیغین علمی لیگی و خلقی - لیگی اونون عمومی مقیاسدان آسان و ساده شکیلده اؤگرنمه سینی گره کدیریر. بونون اوچون گنیش اختصاص کتابلارینا احتیاج اولدوغو کیمی، ساده اوسلوبلا یازیلیمیش بیغجام کتابلاردا لزوم واردیر... ادبیات ساحه سینده بئله کتابلار یوخ قدر آزدیر. من بئله بیر دوشونجه ایله بو ادبیات شناسلیق کتابینی حاضرلادیم و ایکی مین صحیفه لیک مطلبی ایکی یوز صحیفه ده و ثرمگه، هم ده آچیق و ساده بیرا و سلوبلا یازماغا چالیشدیم» (گیریش).

مؤلف ادبی مکتبلری و ادبی جریانلاری شرح ائدرکن یئری گلیدیکجه آذربایجان ادبیاتیندان موافق مثاللار گتیرمکله، ائله جه ده آدلاری چکیلن اثرلر و مؤلفلر حقینده قیسا ایضاحلار و ثرمکله اوخوجونون ایشینی آسانلاشدیرمیش، هم ده اثرین علمی دگرینی آرتیدرمیشدیر.

ادبیات شناسلیق موضوعوندا یازیلیمیش بو اثر دوكتور جواد هیئت ین آذربایجان ادبیاتی نین تبلیغی و اؤگرنیمه سی یولوندا آتدیغی یئنی، نا ئیلتلی آدیم دیر، بو کیمی نجیب تشبثلرده اونا اوغوزلار آرزولاییریق.

دوكتور حمید محمدزاده

۱۳۷۴/۶/۵

گيريش

الينيزه آلدیغینیز بو کیچیک حجملی کتاب ادبیاتشناسلیق علمی نین بیغجام بیر خلاصه سی دیر. بو کتاب ایران اسلام انقلابی نین گتیردیگی دیل - مدنیت آزادلیغی نین ایشیغیندا یازیلیب چاپ اؤزو گؤرموش دور، بۇنونلا دیل - ادبیات، تاریخ و بیر سؤزله مدنیتمیز حقینده یازدیغیمیز اثرلرین یئددینجیسی چاپ و نشر اولونما قدادیر.

بۇگون ادبیاتشناسلیق طب علمی کیمی گنیشله میش، مختلف ساحه وقوللارا آیریلیمیش و بۇقوللارین هر بیرى بیر اختصاص شعبه سینه چنور یلمیشدیر.

چاغیمیزدا ادبیاتشناسلیق انسانی علملرین بیر شعبه سی اولدوغو حالدا دیگر مثبت علملر کیمی اؤزونه مخصوص تعلیمی، دیدا کتیک و آراشدیرما متؤدلارینا و مُشخص قانون - قایدالارا مالیک دیر. ادبیات شناسلیغین مختلف شعبه لری: ادبیات نظریه لری، ادبی تنقید، ادبیات تاریخی، ادبی مکتبلر، ادبی نوعلر و بدیع علمی و تطبیقی ادبیات هر بیرى بیر اختصاص شعبه سی اولسا دا ادبیاتین بیر ده عمومی طرفی واردیر. ادبیات انسانلارین روحی غذاسی دیر. هر کس جسمینی بسله مگه مادی غذا یا محتاج اولدوغو کیمی روحونو دا غذالاندیریپ انکشاف ائندیرمگ اوچون ادبیاتا احتیاجی واردیر. ادبیات بیر علم و اختصاص شعبه سی اولدوغو قدر خلقه هله اؤخوموش صینفا و اجتماعى - ملی مسئله لرله ماراقلانان و خلقینه و اؤنون گنچمیشینه باغلی اولان و گله جه گیندن اؤزونو مسؤل تۇتان ضیالیلار فایدالی و حتا لزوملو بیر مکتب دیر. ادبیات ایلك اؤنجه خلقین مالی و

محصولودور. ادبیاتی بیز ضیالیلار دگیل خلقیمیز یاراتمیشدیر. بیز ضیالیلار سؤنرادان خلقین یاراتدیغی ادبیاتا صاحب چیخمشیق و اونو یازیا کؤچورمک له انکشاف ائتدیریب یازیلی ادبیات آدیله اؤزوموزه مال ائتمیشیک. بۇگۆن یازیلی ادبیات گۆرۆنۆشده تامامله شفاهی خلق ادبیاتیندان آیریلیمیش اولسا دا کؤکونا باغلی دیر و هر زامان اولدوغو کیمی بۇگۆن ده الهامینی و قابناعینی اوندان آلماقدا دیر. اساساً خلقه دایانمایان و اوندان الهام آلمایان ادبیات تصور ائتمک مۆمکون مو؟ منجه مۆمکون اولسا دا بیر قیمت ایفاده ائتمز و اوزون زامان دا یاشا- بیلیم.

دئمه لی ادبیات بیر علم کیمی متخصص لری علاقه دار ائتسه ده بیر روحی، اجتماعی- ملی غذا کیمی هامینی هله ضیالیلاری مارقلا ندیریر.

ادبیات انسانلارا انسانلیق شعورو و جمعیتلره ملی شعور آشیلار و اؤنلاری بیر لیگه، برابر لیگه، دوستلوغا و بیر- بیرینی سئومگه تشویق ائدر.

ادبیات و ادبیات شناسلیغین علمی لیگی و خلقی لیگی اؤنون عمومی مقیاسدان آسان و ساده شکینده اؤگر نمه سینی گره کدیریر. بونون اوچون گئنیش اختصاص کتابلارینا احتیاج اولدوغو کیمی، ساده اؤسلوبلا یازیلیمیش ییغجام کتابلاردا لزوم وار دیر.

فرانسه ده ... Que Sai'je de ... نه بیلبره م (فلان موضوعدان) کتابلار مجموعه سی یالنیز ادبیات ساحه سینده دگیل بیر چوخ علم قۇللاریندا بو احتیاجی قارشیلایمیشدیر.

طب ساحه سینده ییغجام شکیلده یازیلیمیش حتا بۆتون طبی ویا جراحیینی احتوا ائدن کتابلار چوخ دور. بو کتابلار طب طلبه لرینه هم اؤگر نئمک باخیمیندان کؤمک ائدر هم ده امتحانلاردا ایشلرینه یارار.

ادبیات ساحه سینده بئله کتابلار یوخ قدر آزدیر. من بئله بیر دۆشونجه ایله بو ادبیات شناسلیق کتابینی حاضرلادیم و ایکی مین صحیفه لیک مطلبی ایکی یۆز صحیفه ده وئرمگه، هم ده آچیق و ساده بیر اؤسلوبلا بازماغا جالیشدیم. بو کتابی حاضرلار کن هم ادبیات شناسلیق طلبه لرینی هم ده آمانؤر مارقلی ضیالیلاریمیزی نظرده توتدوم.

بۇ کتابدا ادبیات نظریه نری، ادبی تنقید، ادبی مکتبلر، ادبی نوعلر و بدیع صنعت واسیطه لری ییغجام شکیلده ایضاح ائدیلمیشدیر.

ادبیات تاریخی و شفاهی خلق ادبیاتیمیز داها اول آیری- آیری کتابلار شکیلینده طرفیمزدن نشر ائدیلدیگی اوچون بورادا اختصار ائدیلمیشدیر.

ادبیات شناسلیغین اساس شعبه لرینی تشکیل ائدن بو بنش ساحه ییغجام فقط غرب دونیا سیندا

اۆلدوغو کیمی هر طرفلی و عینی زاماندا طرفسبز و اؤبژکتیو بیر متؤد و اؤسلوبلا ایضاح ائدیلمیشدیر. مثلاً ادبی نظریه لری ایضاح ائدرکن عکس ائتدیرمه نظریه سی نین مختلف شکیللری، ایفاده نظریه سی و اوخوجویا نقلی اساس گۆره ن ایفاده چیلیک فؤرمالیزم یا شکیلچیلیک، استرؤکتورالیزم (قورولوشجولوق)، اؤخوجونو مرکز قرار وئرن نظریه لر و بالاخره ادبیاتین گنرچکلیک و حقیقله علاقه سی و اونون تعریفی باره ده دخی ایضاحات وئریلمیشدیر.

هابئله ادبی مکتبلر فصلینده هومانیزم، کلاسیزم، رومانئیزم، رئالیزم، ناتورالیزم، کؤبیزم، فؤتوریزم، سؤررئالیزم و تنقیدی و اجتماعی رئالیزم و بالاخره اگزستانسیالیزم مکتبلری ده ایضاح ائدیلمیش دیر.

ادبیاتشناسلیغین هر بیر قؤلوندا علمی ایضاحاتلا یاناشی مناسب مثاللاردا وئریلمیش و مثاللاری سئچرکن آذربایجانلی شاعیر و یازیچی لارین یارادیجیلیقلاریندان نمونه لر وئرمگه دقت ائدیلمیشدیر.

البته کی بو کتاب قصورسوز دگیل دیر. هله ایلك تجربه ميز اولدوغو اوچون بعضی یئترسیز طرفلری ده اولایلر. قیمتلی ادبیاتشناسلاریمیزدان کتابیمیزدا هر هانسی بیر قصور، یتمزلیگه راسلاد یقلاری زامان بونو دیل و ادبیاتیمیزین وۇرغونو اولان آما تور مؤلفی نین حسابینا خوش گؤروب یازیلاریله ییزی ارشاد ائتمه لرینی گؤزله بیریک. بو کتاب ادبیاتشناسلیق طلبه لرینه و ادبیاتا ماراقلی ضیالیلاریمیزا ادبیاتشناسلیق باره ده ییغجام معلومات وئرمک اومیدیه چوخ امک صرف ائدرک حاضرلانمیش و یازیلمیشدیر. مؤلفین بیرتک آرزوسو اوخوجولاریمیزا بو امکانی وئرمک و فایدالی اولماقدیر. مؤلف بو آرزوسونا چارتارسا اؤزونو خوشبخت و بختیار سایاجاقدیر.

دوقتور جواد هیئت

۱۳۷۴/۶/۱

ادبیات نظریه لری

ادبیات نه دیر، نه ایشه بارار

ادبیات شناسنیق ادب علمی دئمکدیر. ادب سوزونون عرب دیلیده ادبیاتدان باشقا معنالاری دا واردیر: یاخشى اخلاق، تربیه، نزاکت، خجالت، اصول، قاعده و سایره. ادبیات کلمه سینی بۇگۆنکو معنادا ایلك دفعه استانبول دانتظیمات جریانی (۱۸۲۹) اۇنجو (پیشرو) لریندن شناسی ایشلمیش و اونون حقیقنده بئله دئمیشدیر: ادبیات ائله بیر معرفت دیر کی انسانلارا تربیه و اخلاق اۇیره در، اونا گۆره بۇ معرفته ادب و اۇنا منسوب اۇلانلارادا ادیب دئمیشلر^۱. غرب دیلرینده لیتراتور^۲ (Litterature) سوزو لاینجه گۆزهل یازی معناسینی وئرن لیتره (Litterae) دن تۆره میس دیر. ائله بۇنا گۆره ادبیاتی بئنه تعریف ائده بیله ریک: ادبیات دۆشونجه، دۇیغو و خیاللارین سوز و یازیله گۆزهل و تاثیرلی بیر شکیلده ایفاده صنعتی دیر. ادبیات گۆزهل صنعتلرین بئش قۇلۇندان بیرى دیر. گۆزهللیک موضوعونون ایفاده سینی مقصد قرار وئرن بۇ بئش گۆزهل و یا اینجه صنعت بۇنلاردان عبارتدیر: موسیقی، رسم، معمارلیق، هیکلتراشلیق و ادبیات. ادبیات شناسلیق اۆچ شعبه یه بۆلۆنور: ۱- ادبیات نظریه سی ۲- ادبیات تاریخی ۳- ادبی تقید.

۱- تورک ادساتی - احمد قاقلی - استانبول - ۱۹۶۷ - جلد ۱.

۲- معس سرعلم شعه سینده نازیمیش اثرلره ده لیتراتور دئییرلر. مثلاً: صب لیتراتور.

ادبیات تاریخی باره ده یازدیغیمیز مقاله لر ایکی جلد کتابدا (آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش - تهران ۱۳۵۹ و ۱۳۶۸) باسیلیب یا ییلمیشدیر. بۇ مقاله لریمیزده ادبیات نظریه لری و ادبی تنقید و ادبی مکتبلر حقیقده قیسا و ییغجام شکیلده ایضاحات و ثره جه بیک.

ادبیات، ادبی اثرلرین تۇپلۇسو دۇر. ادبی اثر: گۇزەل بیر اۇسلوبلا میدانا گتیریلیمیش سۇزلو (شفاھی) و یازیلی اثرلره ادبی اثر دئییلیر. بۇنلارین اۇز نوعلریندن یئتگین (کامل) اۇلوب، دۇرۇنو تمثیل ائدن و ابدیلەشن اۇرنکلرینه شاه اثر دئییلیر.

هر ملت و یاداها دۇغۇرسو، هر ائللین اۇزۇنه مخصوص ادبیاتی وار دیر کی، تاریخ بۇیو تشکول ائتمیش و اۇخلقین ذوقی و فیکری میراثی دیر.

ادبیات اسکتی زامانلاردا یالیز شعره دئییلریمیش. اسکی یونان دا بونا Poetica = شعر دئیمیشلر. عربلر ده بنی امیه زامانینا قدر ادیب اۇ آداما دئییر میشلر کی، شعر سۇیله سین و قبیله نین گنجیمیشده کی قهرمانلیقلارینی، غالبیتلرینی و اصل و نسیبنی تعریف ائتسین. اما سۇنرادان ثر و ادبیاتین باشقا نوعلری ده ظهور ائتمیش و ادبیات زامانلا انکشاف ائتمیش و بۇ گۇنکو حالینی آلمیشدیر.

ادبیات اۇچ عنصر دن تشکول ائدر: فیکر، دۇیغو، ایفاده و یا تصویر. یازیچی فکر و یا دۇیغولارینی بدیعی و گۇزەل ایفاده ایله اۇخوجویا چا تدرمالی و اۇندا یاراتدیغی مارق و لذتله یاناشی فکرلرینی و دۇیغولارینی نقل ائتدیرمه لیدیر. ادبیاتی مختلف فکر آداملاری مختلف شکیلده تعریف ائتمیشلر: ادبیات سۇز صنعتی اۇلماقلا یاناشی وارلیغی صورتلرله عکس ائتدیریر، ادبیات حیاتی آیناسی و انساندا بدیعی هیجان اۇیادان بیر صنعت دیر.

مارکسیستلر گۇره ادبیات بیر چئشید ایدئولوژی و صنفی مبارزه نین کسکین سلاحی دیر. یازیچی حیاتی عکس ائتدیرمکله کفایت لنمه ییب، اۇنو دگیشدیرمک ایشینده ده مهم رۇل اۇیناییر.

مشهور فرانسیز اگزریستانسیالیست فیلسوفو ژان پۇل سارتره گۇره «ادبیاتین مقصدی مبارزه دیر، بیلک و آزادلیغی اله گتیرمک اوچون»، ادبیات و صنعت اولماسا دونیانین

۱ - یازیچی نین دۇیغو و دۇشونجه لرینه، هیجانلارینا و نردیگی ان گۇزەل سۇز شکلی دیر. بیر یازیچی نین اۇسلوبو، دۇیغو، دۇشونجه و سۇزلری سئچیب جمله لر قۇرماغیندان، اۇنلارین اۇزونلوق و قیسالیغی ندان، مجازلی و یا ساده یازماغیندان، مزاح ایشله دیب و یا چوخ جدی اۇلماغیندان وداها باشقا علامتلردن آنلاشیلار. ادبی نوع و مکتبلرین اۇسلوب لاری فرقلی اۇلدۇغو حالدا هر کسین ده اۇزونه مخصوص اۇسلوبو واردیر.

معناسی اولماز.

ایندی ادبیات و صنعت نه دیر سئوالینا وئریلین جاوابلاری و یا جاواب وئرن نظریه لری بیر- بیر گۆزدن گنچیره ک.

بۇ مقاله لری یازمانی اوچون مختلف قایناق لاردان فایدالاندىغیمیز حالدا تصنیف باخیمیدان انگلیز تنقید چیسى پروفیسور برنا موران (Berna Moran) ین تصنیفینی بیر آزدگیشدیره رک اساس سنچدیک.

الف: عکس ائتدیرمه نظریه سی:

۱- ادبیات بیر عکس ائتدیرمه، بنزه تمه یا دا تقلیددیر. صنعت اثرلری خصوصیه ادبیات، طبیعت، انسان و حیاتی عکس ائتدیرر. سانکی بیر آینا کیمی.

عکس ائتدیرمه نظریه سینى ایکی دؤره یه آیرمالی ییق، چونکی. م. ۱۸- جى عصرین اورتاسینا قدر بۇ نظریه لر ارسطونون مختلف تفسیرلری کیمی اله آلمیش، لاکین ۱۹- جو عصر دن بۇ یانا آیری بیر شکل آلمیشدیر. اونا گؤره اۇنجه بیرینجی دؤره ده عکس ائتدیرمه نظریه سی نین اؤچ شکلینى تدقیق ائتمه لی بیک.

۱- صنعت، گۆرونن دونیانی عکس ائتدیرر (یانسیدار):

بۇ نظریه یه گؤره صنعت گۆردؤیوموز دونیانی، بۇرادا کی انسانلاری و نسنه (شئی) لری ایندن گلدیگی قدر اۇنلارا صادق قالماق شرطیه عکس ائتدیرر. ناتۇرالیست اۇلان بۇ گۆرؤشه گؤره صنعتکار بیزه حیاتی و یا اۇنون بیر حصه سینى (بُعدونى) یا دا بیر مقطعینى (کستیینی) اۇلدۇغو کیمی عکس ائتدیرر. بئله بیر اثر گرچکلیگین (واقعیت) سطحی بیر کۇبیاسی و بنزه تمه سی دیر و قدیم یونان دا بۇ یایلمیش دیر. افلاطونودا چوخ باخیمدان بۇ نظریه نین تمیلچیسى سايارلار.

افلاطون گؤره صنعت گۆرونن و دۇیولان (محسوس) دونیانی تقلیدی Mimesis و یا عکس ائتدیریلمه سی (انعکاسی) دیر. «دولت» و «ایون» ION دا آچقلا دیغینا گؤره ادبیات اؤگر تیجی (Didactic) اۇلابیلمز و گترچکلری (واقعیاتی) بیلدیره بیلمز. شاعیر لرده گترچک بیلگیه صاحب اولمایان بنزه تمه جى آداملاردیر.

افلاطون گؤزه للیگی تعادل، اۇلچو و تناسب ده بیلیر و ادبیاتی جامعه یه تاثیرى باخیمدان باخاندا، احساس و هیجانی تحریک ائله دیگی اؤچون ضررلی بیلیر. آنجاق سانسوره تابع اولورسا یارارلی و فایدالی اۇلابیلر- دئیر.

اما افلاطونون شاگردی اؤلان ارسطونون صنعت باره سینده فکری باشقا دیر و شعر Poetica آدلی اثرینده ادبیات نظریه سی باره ده بلله دئیر:

افلاطونون مثاللار (IDEA) دونیاسی حس، احساس دونیاسی دیر و بۇ دونیانی اۆلدوغو کیمی بیان ائتمک تاریخچی نین ایشی دیر. صنعتکار، افلاطونون ساندیغی کیمی بیزی گئرحکلیکدن (واقعیت) اوزاقلاشدیران، ساختا بیلگیلر وئرەن بیر آدم دگیل، بیزه حیاتی آچیقلایان بیر آدم دیر. ارسطو افلاطونون عکسینه ترازدی نین اخلاق باخیمیندان فایدالی اۆلدوغونا اینانیردی. دئمه لی ارسطو ادبیاتین هم بیلگی قازانديرماغینا هم ده فایدالی روحی تاثیرینه اشاره ائتمیشدیر.

غرب ده صنعتین عکس ائتدیرمه فکری رۇنسانس دان سۇنرا یئنی دن جانلاندى و کلاسیکلر (و یا نئو کلاسیکلر) ارسطونو ایزلر کن اۇنون گۇرۇشونو بیر نئچه شکیلده بۇرۇملادیلار. مثلاً:

۱- صنعت عمومی طبیعتین عکس ائتدیر بلمه سی دیر (یانستیلماسی)

۲- صنعت ایدئاللاشدیریلیمیش طبیعتین عکس ائتدیر بلمه سی دیر.

بۇرادا عمومی طبیعت دن مقصد گۇرونه نین آلتیندا کی گئرحکلیک دیر. بۇنلار طبیعت دئدیگده یالنیز جانسیز دونیانی و بیتگی (نبات)، حیوانلاری نظر ده تۇتمور، خصوصیه انسان طبیعتینی، داوارانیشلاری (رفتار)، عنعنه و مدینتی دۇشونوردولر. انسان طبیعتی نی عکس ائتدیرمک اوچون اۇندا کی اۇرتاق خصوصیتلری عکس ائتدیرمک لازم دیر.

انسانلار آراسیندا اۇرتاق خصوصیتلری یعنی زامانا و مکانا تابع اولمایان عمومی طبیعتی موضوع سئچن یازچی ابدی شاه اثرلر یارادا بیلر (هۇمر، شکسیر، نظامی ... کیمی). صنعت ایدئالی عکس ائتدیرر، نظریه سینه گۇره صنعتکار ایسته دیگی کیمی دوزه لدیلیمیش یا ایدئاللاشدیریلیمیش طبیعتی عکس ائتدیرر. نئجه کی ارسطو شعر کتابیندا یازمیشدیر کی شاعیر، بیر شئی نئجه اولمالی دیر، ائله ده تصویر ائتمه لیدیر. رونسانس یازچیسی طبیعت ده چیر کینی یۇخ گۇزه لی سئچمه لی دیر، اونا گۇره طبیعتین دونیاسی برنج دندیرسه شاعیرین کی قیزیلدان دیر.

فرانسسزلارین گۇزه ل طبیعت (La belle nature) آدلانیدیردیقلاری بو ایدئاللاشدیریلیمیش طبیعت یانیندا بیرده اخلاقی باخیمدان ایدئاللاشدیریلیمیش انسان و انسان علاقه لری واردیر.

رسام، یازیچی و شاعر طبیعتی گوردوگو کیمی یوخ اؤلماسی گره کدیگی کیمی چکر. رونسانس دا جانلانان بو نئوپلاتونیسست گوروش ایتالیادان فرانسه و انگلستانا گنچدی و ۱۸- جی عصره قدهر داوام ائدی.

ادبیاتین ایشی (Fonction):

ارسطو ادبیاتین انساندا بیلگی آرتیرماغینا و ترازدی نین اخلاق باخیمیندان فایدالی اولدوغونا اینانیدی.

هوراس (میلاددان اول ۸-۶۵ Horatius) صنعتین ذوق، لذت و ئرمک و اؤگرتمک تاثیرى واردیر- دئیردی.

رونسانس تنقیدچی و شاعر لریندن سرفیلیپ سیدنی دئیردی کی: صنعت عکس ائتدیرمک و مقصدی اکلندیره رک تریبه و ئرمکدیر.

انسانلارا دؤزگون یاشاماغی اؤگره دن علملر آراسیندا ان اؤنملی (مهم) لری اخلاق فلسفه سی و تاریخ دیر، فقط فلسفه نظری اولدوغوا و چون بیرسیرا آبستراکت (انتزاعی) قاعده لر اؤگر دیر و قورۇلوغو اؤزوندن ائله ده تاثیرلی اولماز. تاریخ گنرچک (Concrete) و جانلی دیر، اما ساحه سی داردیر و اؤلمالینی یوخ، آنجاق اؤلמוש اؤلانی ایضاح ائدر. ادبیات هر ایکسی نین ده قصورلو طرفلرینی تاماملار. چونکی حادثه لری اؤزو یارادار و یاخشی به یاخشی، پیسه پیس مکافات و ئرر. ادبیات حادثه لری عینی (گنرچک) شکله قۇیار و فلسفی اخلاق قاعده لری نین قورۇلوغونو اصلاح هم ده حادثه لری لازیم اولدوغو شکیلده تلقین ائدر. بونا گوره ده ادبیات تریبه و اخلاق درسی و ئرمک وسیله سی اولوب فضیلتلی یاشاماق یولونو گؤستریر. ادبی اثر ده عدالت اؤز یئرینی تاہمالی دیر، گرچی حیاتدا بنله دگیل.

الف: عکس ائتدیرمه نظریه سی ۱۹- جو عصر دن سونرا:

۱۹- جو عصرده ظهور ائدن رومانئیزم مکتبی نماینده لری کلاسیک لرین عکس ائتدیرمه (Reflexion) نظریه سینی یئترسیز گوردولر. اؤنلارا گوره ادبیات و ادبی اثرین ان مهم خصوصیتی دویغو (احساس) لاری ایفا ده ائتمه سی دیر. (Expression). او حالدا اثر خارج دونیانین بیر آیناسی یوخ صنعتکارین ایچ دونیاسینا، روحونا آچیلان بیر پنجره دیر- دئیلیر.

۱۹- جو عصرین اورتاسیندا بۇ مکتبه قارشى رئالیزم جریانی اورتا یا چیخدی. رئالیست لرده عکس ائتدیرمه نظریه سینا اینانیر و صنعت اثرینی بیر آینا یا بنزه دیرلر. (استئدال، بالزاک،

امبل زۇلا و فلۇبرت كىمى).

فرانسە رىئالىست لىرى (زۇلا و فلۇبرت) دىئىبىردىلەر كى يازىچى اۇز گۇردو كلرى و دۇيدوقلارنى (گۇزەل و يا چىركىن) عىنبە يازمالى و يازىلارنىدا طرفسىز قالمالى دىر.

۱۹ - جو عصرىن اۇرتالارنىدا رىئالىسم روسبە دە آبرى بىر استقامت دە ظهور ائدىب انكشاف ائەلە دى. روسبە رىئالىزمىنى تمثىل ائەنلەر آراسىندا تۇلستوى، چخوف و گورگى كىمى بۇيوك يازىچىلارى و بئلىنسىكى، چىرنىشئوسكى كىمى جمعىت اىلە علاقه دار رىئالىست تىقىدچىلرى ذكر ائتمە لى بىك. چىرنىشئوسكى يە گۇرە رىئالىست يازىچى حىياتى عكس ائىدىرە لى دىر. اما طرفسىز قالما مالدىر. يازىچى گىرچك حىياتدان مەم اولانلارى سىچر و اۇنلارى عكس ائىدىرەر. اۇ اجتماعى گىرچكلىكلرى عكس ائىدىرەمكە ياناشى اۇنلارى آچىقلار، اىضاح اندر و اۇنلار بارە دە حكىم وئەر.

چىرنىشئوسكى، دۇبىرۇلۇبوف و بئلىنسىكى كىمى تىقىدچىلر انقلابى و اجتماعى موقەلرىنە گۇرە ماركسىست لىر طرفىندىن تصدىق و تايىد اۇلوندولار. بونلار بىن صنعت گۇرۇش سۇنرادان اجتماعى رىئالىزم (سوسىيالىست رىئالىزم) دە يئنى دن ايشلىنىشىدەر.

ماركسىست صنعت گۇرۇش:

ماركسىست صنعتى تىقىق ائدر كن اىكى مرحلە يە آبرماق لازىم دىر:

- ۱- ماركس - انگلس و بلخانوفون فىكرلرىنە داىبانان گۇرۇشلر.
 - ۲- روسيادا كومونىست پارتى سى نىن ۱۹۳۴- دە تىبىت ائىدىگى و حكومت برنامە سى كىمى اعلان ائەلە دىگى و اجتماعى رىئالىزم آدلاندىرىغى گۇرۇش.
- ماركس صنعتى اقتصادى قۇرۇلوشا باغلاماقلابىر اۆست قۇروم (اخلاق، حقوق و دىنى گۇرۇشلر كىمى) و ادبىياتى دا ايدئولوژى نىن بىر نوعى كىمى قبول ائدىر و ادبىيات اثرىنى صنف (طبقه) منفعەلرىنى دىلە گىرەن بىر ايدئولوژى و صنفى مبارزه اوچون بىر سلاح كىمى قبول ائىدىردى.

ماركسىست استە تىگىنى سىستىملىشىدەرە يۇلوندا ماركس و انگلسى اىزلە بىن پلخانف، ترۇتسكى و لۇنا چارسكى كىمى فىكر آدمالارى، صنعت مسئلە لرىنە ماركسىست باخىشدان ياناشىب فىكرلرىنى بئلە بيان ائتمىشلر.

پلخانوف گۇرە صنعتىن كۇكو ايش دىر. اۇنماق (رقص)، رساملىق و شعر، اىلك انسان جامەلرىندە معاشى تامىن ائتمك يۇلوندا آبارىلان ايش دن دۇغموشدور. مثلاً يوك داشيانلار و

قاییق چكىنلر بۇايشلرى گۆرنده بىر ماھنى سۆيلردىلر و ايشه گۆره بۇ ماھنىلار بىن خصوصى رىتمى و آھنگى و اردى. بۇ آھنگ آباردىغى ايشه اۇيغون حر كىنلرە مناسب، سئچىلردى.

ارسطو و كلاسىكلر صنعىن، شعر، ادبىيات و رقصىن اسكى دىنى آئىنلر بىن تۆره تدىگىنە اينانيرلار. ارسطو تراژدى بىن تانرى دىيۇنيسۇس اوچون آئىنلردە اۇخونان دىنى ماھنىلاردان دۇغدۇغونو سۆيلە مېشىدىر.

تور ك ادبىيات تارىخىندە دە اۇبونلار بىن و ماھنىلار بىن كۆكۆنو عاشق لار بىن اسكى خىلقلرى - اۇلان شامانلار (قام) باغلا بىرلار.

پلخانوف «صنعت و اجتماعى حىيات» آدىلى كىتابىندا دئىير كى صنعت حاكم صىنىف و اۇنون ايدىنولوزىسى بىن تائىرى آلتىندا بىر. حاكىم صىنىف ترقىيورور اۇلما ياندا صنعت دە گىرىجى - مُرتجع اۇلار، صنعتكار گىرىچكىلرە علاقه ساخلاماز هم اۇنلاردان قاجار و صنعىن شكىلە علاقه له نر و «صنعت، صنعت اوچون دۆر» گۆرۆشونون طرفدارى اۇلار و تجرىدە مېل ائدر.

هر صىنىف صنعى اۇ صىنىف ايدىنولوزىسىنى عكس ائىدىرر. گىرىلە مه و سقوط دۇرونون صنعى دە گىرىجى اولار.

پلخانوفا گۆره، گۆزل گۆرۆلن هر شى جامعه اوچون فايدالى دىر. صنعت اثرىنى علمى ائردن آبىران بۇراسى دىر كى صنعتكار حقىقتى منطق يۇلبلە يۇخ تصوير و صورتلرە (اۇبraz) ايفاده ائدر.

پلخانوفا گۆره صنعىن اوزونه مخصوص بىر دونياسى و اردىر كى اۇنو تىلىغات واسيطه سى كىمى ايشلتمك اۇلماز، او حكومتىن صنعى هدايت ائتمه سىنه و صنعتكارا يۇل گۆستر مه سىنه قارشى ايدى. اۇنا گۆره ۱۹۳۴ دن سۇنرا اجتماعى رئاليزم سووتت روسىان بىن رسمى صنعت سياستى سىچىلدىن سۇنرا پلخانوف و طرفدارلارى گۆزدن دۆشدىلر.

اجتماعى رئاليزم:

سووتلردە دولتىن رسمى صنعت گۆرشو و سياستى سايبىلان اجتماعى رئاليزم ۱۹۳۰ ايللرىندە اورتايا چىخدى و ۱۹۳۴ دە تۇبلانان سووتت يازبىچىلار اتفاقى بىن بىرىنجى قورولتا بىندا تىبىت اۇلوندى. بۇقورولتا بىدا ژدانوف، ماكسىم گۆرگى، بۇخارىن و رادىكك اوزچىخىشلار بىندا اجتماعى رئاليزم بىن اساسلار بىن تىبىت ائدىلر.

بۇ دۇكترىنە گۆره دە ادبىيات عكس ائدىر مه دن عبارت دىر. لاكىن بۇنو قىدا ائتمه لى بىك

کی اۆچ جور گنرچگی عکس ائتدیرمک واردیر:

سطحی، طرفسیز، بیر فوتوگرافچی، عکاس کیمی و یا انسان طبیعتی نین اساسینی، جانینی عکس ائتدیرمک و نهایت ایدئاللاشدیریلیمیش گنرچگی و جمعیتی عکس ائتدیرمک.

رادئک بۇ قۇرولتای دا دئدی کی: رئالیزم ساده جه چؤکن کاپیتالیزمی و اؤنون چؤروین کؤلتورونو عکس ائتدیرمک دگیل، عینی زاماندا یئنی جمعیت و یئنی بیر کؤلتورویا رادایبله جک صیقفین ظهورونو عکس ائتدیرمکدیر. اجتماعی رئالیزم بۇ گؤنکو گنرچکلیگی یلمک دگیل، هاراطرف گنئدیگینی یلمک دیر.

مشهور مجار مارکسیستی لۇکاس Lucacs ین بۇ باره ده گؤروشلیرى بئله دیر: صنعت بیر عکس ائتدیرمه (یانستما) دیر و عکس ائتدیرمه اساسلاری (متودو) ایکیه آیریلیر: رئالیزم و ناتورالیزم. لۇکاس، گؤرگی کیمی رئالیزمی ده ایکیه بؤلور: تنقیدی رئالیزم و اجتماعی رئالیزم.

لۇکاسا گؤره صنعتکار گنرچک دونیادان اؤنملی اؤلانی سئچیر اؤنملی اؤلمایانی بۇراخیر. البته بۇ سئچمه بیر ایدئولوژییه یا پرسپکتیوه دایانماسی لازیم دیر. ناتورالیزم ده سئچمک یؤخدور، ناتورالیست یازیچی، سطحی بیر رئالیزمی فوتوگراف (عکس) کیمی عکس ائتدیریر.

غرب ده ناتورالیست یازیچی کائنات و حادثه لری علت و معلول (سبب - نتیجه) اساسینا دایانان بیر جبر (Determinisme) له ایضاح ائدر.

تنقیدی رئالیزم هر جور جمعیتده حتا سؤسیالیست جمعیتین اؤلرینده ده تطبیق اؤلوناییلر، حالبوکی اجتماعی رئالیزم آنجاق سؤسیالیست بیر جمعیتده تطبیق اؤلونار. سوسالیزمه گنچن بیر جمعیتده سؤسیالیزم انکشاف ائدیپ یئرلشدیکجه تنقیدی رئالیزم آرادان گنر.

۱۹۳۴- ده گنچیریلن سوؤت یازیچیلار اتفافی نین قۇرولتاییندا ژدانوف سوؤت ادبیاتی نین مثبت قهرمانلارلا غذا لانماسینی تکلیف ائتدی. مثبت قهرمان تیپی رومانلاردا اؤزؤنو وظیفه سینه وقف ائتمیش نفسینه حاکم و گؤجلو بیر آدم کیمی تصویر اؤلونوردو. بۇدا رۇمانتیزمی رئالیزمه قاتان بیر فاکت دیر و بۇنا انقلابی رۇمانتیزم دئییلدی. گنت - گنئده مثبت قهرمان تیپی ائله مۇدا حالینا گلدی کی تنقیدچیلر بیر رۇمانی اؤخورکن اۇندا مثبت قهرمان اؤلماسا اؤنوردا ائتدیلر (ادبیات قۇراملاری و الشتری Berna Moran جم یابین ائوی ۱۹۸۸ - استانبول).

مارکسیست استه تیکده سؤن دگیشمه لرین قایناغی، مارکسیزمه یئنی بیر یورۇم (تفسیر) گنیره ن لوئی آلتوسر (Louis Althusser) و اؤنون ایدئولوژی مسئله سینه عائد فکرلری دیر.

آلتوسره گۆره اجتماعى گنرچكلىگى واۋندا عمله گىرن دگىشكلىگى اقتصادى سوپه و ساحه ده كى دگىشكلىره ارجاع انده بىلمه رىك. چونكى اجتماعى گنرچكلىك (واقعيت) و يا اۋنون دئىشبنله اجتماعى قورولوش اۋچ آبرى سوپه دن تشكول اندر: اقتصادى، سياسى و ايدئولوژىك. بۇنلارن هر بىرى نىن تابع ده اولسا اۋزۈنه گۆره بىر مختارىتى واردير. اۋحالدا ايدئولوژى اۋزۈنه مخصوص بىر مختارىتى و ديگر سوپه لر اۋزۈرهنده تائىرى اۋلان تعين ائديجى بىر اۋست قوروم Suprastructure قورولوشودور.

لوى آلتوسره گۆره ادبيات عكس ائنديره ن بىر آيناد گيل، بىر استحصال دير و توره تدىگى شنى ده دگىشدير بىلمبش (تحول ائتمبش) ايدئولوژى دير. آلتوسره گۆره ادبيات علم له ايدئولوژى آراسيندا بىر مرحله و اجتماعى بىر گۆچ-قۇوت دير. آلتوسرچيلره گۆره ادبيات يازيچىسى، ياييمچىسى، ساتيچى و مشترىسى (آلجى) اۋلان بىر استحصال دير.

ادبياتين ايشى (Fonction):

ادبيات گنرچكلىگى عكس ائنديرديگى حالدا انسانا بىلگى وئرر. صنعتكار گنرچكلىگى، انسانلارا ذوق وئرملك هم ده اونلارا خصوصيله اخلاق ساحه سينده ترييه وئرملك مقصديله عكس ائنديرر.

تقيدى رئاليزم ده، عموميتله اجتماعى گنرچكلىك (واقعيت) عكس ائنديريلير. اجتماعى رئاليزم ده ايشى، زحمتكش صينفين منفعتلى هر شنى دن چوخ نظرده تۇتولور. انگلس بىر مکتوبوندا دئير كى: طرف تۇتان ادبياتا فآرشى دگيلم. ترازدى نىن آتاسى اشيل و كۇمد يانين آتاسى آريستوفان دا طرف تۇتان شاعيرلىرى ايدى ودانته و سروانتس (دۇن كيشۇتون يازانى) ده. آنجاق بۇ ايش آچيق اولما مالى و يالنيز اثرده كى وضعيت و عمل دن چيخمالى دير، يازيچى اۋز گۇرۇشونو نه قدهر گيرتسه اثر اۋقدر ياخشى اولار. اما لنين «پارتى ادبياتى» تئزىنى مدافعه ائدن «پارتى تشكىلاتى و پارتى ادبياتى» آدى مقاله سنده صنعت بىر تبليغات وسيله سى اۋلمالى دير دئمبش و قهر اۋلسون (محو اۋلسون) پارتيزان اۋلمايان يازيچيلار، محو اولسون ادبياتين اۋستون آدامى، ادبيات پرولتاريانين عمومى دا ورائيشى نىن بىر پارچاسى اۋلمالى دير، دئمبشدير. (لنين بورادا اۋستون آدام دان رۇمانتيسترلن صنعتكار گۇرۇشلىرىنى قصد ائتمبشدير).

لنين ين بۇفكرى ۱۹۳۴ ده برنامەلى بىر ادبياتين لزومو كيمى قيمت لنديريلدى و ژدانوف بۇ باره ده دئدى كى: «سووت ادبياتى طرف تۇتار زيرا صنف مبارزه سى دۇرونده طرفسيز ادبيات

اۇلمازو اولایلمز.

سوونت یازبیچیلاری رئالیزمین تربیه وی مقصدینی حیاتا کئچیرمک اوچون ایکی استقامت ده ایش آپارماغا باشلادیلار:

۱ - موجوداۋلان گئیرچگی یۇخ گلە جکده اولان شکلی وایدئال ساحه نی عکس ائتدیرمگه چالیشیب اۋنون مدحینی ائتمک.

۲ - بیرده مثبت قهرمان تیپلرینی عکس ائتدیرمک. رۇنسانس فیکر آداملاری ایدئالی یۆکسک - اۋستون (والا Transcendent) بیر دونیادا آختاریردیلار. اما اجتماعی رئالیستلر بۇنو گلە جکده کی کۆمونیست دونیاسیندا گۆروردولر.

بۇر یا قدر یازدیقلاریمیزی خلاصه ائتمک ایسته رسک بئله دئییه یله ریک. ادبیات خارج دونیانی، انسانی، حیاتی یعنی گئیرچکلیگی (واقعیتی) عکس ائتدیرن (یانسیدان) بیر آینایا بنزه. اما گرچکلیک (رئالیتیه) دئییلدیگی زامان هر کس عینی شئی دۆشونمز.

بعضی لری بۇ مفهومدان حیاتیین سطحی منظره و گۆرۆنوشونو، نظرده تۇتورلار، بعضی لری عمومی و دگیشمز انسان طبیعتینی و اۋنون جانینی، ذاتینی، بعضیلری ده اجتماعی گئیرچکلیگی، بعضی متفکرلرده ایدئال بیر دونیانی باشا دۆشورلر. اما بۇنلارین هامیسی نین اورتاق طرفلری صنعت ایله حیات آراسیندا گۆردو کلری باغلانتی - علاقه دیر. بۇنلار صنعتی اۋز - اۋزونه مستقل بیر دگر (ارزش) سایمیرلار، صنعتین دگری علمی اۇلماغیندان، اخلاق، سیاست، انسان طبیعتی کیمی موضوعلاردا اۇخۇچولار تاملین ائله دیگی فایدادان عمله گلیر - دئیرلر. بۇنلار گۆره صنعتین داها یۆکسک مقصدلره خدمت ائله دیگی اوچون بیر دگری واردیر.

ب: ایفاده نظریه سی Expression :

بۇ نظریه ده صنعتکارا و اۋنون دۇیغولارینی ایفاده ائتمه سینه اهمیت وئرلیلر. اکسپرسیون گۆرۆشو رومانئیزمله برابر ظهور ائتمیش دیر. رۇمانتیکلره گۆره: «اثرین ان مهم خصوصیتی دۇیغولاری آنلاتماسی، ایفاده ائتمه سی دیر. بۇنلار گۆره اثر بیر آینا یۇخ صنعتکارین ایچ دونیاسینا، رۇحونا اچیلان بیر پنجره دیر. دوغروودور اثرده طبیعت و یا خارج دونیا تصویر اۇلونا بیلر اما بۇ خارج دونیا صنعتکارین دۇیغولاریله دگیشیکلیگه (تغیر) اۇغرامیش بیر خارج دونیادیر و مهم اولان بۇ دونیانی صنعتکاردا اۇیان دیردیغی دۇیغولاری و یا شانتیلاری ایفاده ائده بیلمه سی دیر.

صنعتکاری باشقالاریندان آیران اۋنون دۇیغولاری و فردی حیاتی دیر و صنعت بۇ

دۇيغولارین دیلی دیر.

بۇ صنعت آنلايشی (تلقى) یانیندا صنعت نوعلری نین دگرلندیرمه سینده ده دگیشیکلیک ظهور ائدی. تراژدی و حماسه اؤزیرینی (یوخاری باشی) لبریک (غنائی) شعره وئردی. قدیم یونان دان بری صنعتین تربیه وی و مشغول اندیجی (اگلندیریبجی) ویا مشغول اندرک تربیه وی تاثیرینه اهمیت وئریلیدی. رومانیتیک لرین ظهورو ایله، صنعتکارلا اؤخوجو آراسیدا بۇ باغ (رابطه) ضعفله دی و نهایت کسبلدی، رومانیتیکلره گؤره صنعتکار ایچ دونیاسی ایله باشباشا قالاراق دۇيغولارینی کلمه لره تۆکر. (آنجاقتولستوی دا، ایره لی ده ایضاح انده جگیمیز کیمی ایفاوه چیلیک نظریه سی بۇندان فرقلی دیر).

صنعتکار ایچینده کی هیجان و دۇيغولاری ایفاوه ائتمک و دیله گتیرمک احتیاجینی شدتله دۇیار (حس ائدر) و بۇ سائقه (انگیزه) ایله اثر یارادار و راحتلار.

رؤمانیتیک صنعت آنلايشینی (تلقى سینی) ایلیک دفعه سیستملی بیر استه تیک نظریه حالینا قویان فرانسیز اوزن وئرون Eugene Veron دور. او صنعتی دۇيغونون دیله گتیریلمه سی دئیبه تعریف ائدی. اؤنا گؤره اثرین شدتلی و درین تاثیر یارادیجی سی نین شخصیتینده دیر و اثرین دگری صنعتکارین دگریندن دۇغار-دئدی.

اما بۇگۆن اکسپرسیونیزم وئرونون تئوریسینی یوخ بلکه R. G Colling و B. Croce Wood-ون فیکرلرینی و نظریه سینی تمثیل ائدیر. بو صنعت فلسفه چیلری و هابئله J. Ducasse، صنعتین اساس و جانینی یارادیجیلیدا گؤرورلر و یارانماغی دا دۇيغولارین ایفاوه سینده.

بۇ مۆلفلره گؤره ایفاوه دن قاباق دۇيغو یوخدور، دۇيغونون آشکار و معین بیر حال آلماسی آنجاقت دیله گتیریلمه سیله اولور و یارانیر، اونا گؤره ایفاوه اندیلیمیش دۇيغو تاماملانمیش ساییلیر. اؤ حالدا ایفاوه دۇيغو اویانیدیرماق دگیل دیله چئوریلیمیش دۇيغودور. اؤخوجو دا دۇيغو اویانیدیرماق مقصدیله یازان آدم حقیقی صنعتکار دگیل سؤزده صنعتکار دیر. رسم صنعتینده ده بئله دیر. بیر رسام (نقاش) قارشسی سیندا کی آداما تام بنزه تمک هدقیله رسم چکسه اثری صنعت اثری (هنر) اؤلماز اما اؤ آدامین رسمینی چکرکن اؤنون رسامدا اویانیدیردیغی دۇيغولاری دیله گتیرمگه چالیشسا بیر صنعت اثری اورتایا چینار.

اؤچ جور سؤزده صنعت واردیر: اگلندیرمه، تأثیر و تعلیم. جنسی عشق رومانلاری، پلیس و بۇکیمی رومانلار دا مشغولیت و تفریح، اگلندیریبجی اثرلر ساییلار.

دینی، سیاسی ادبیات دا تأثیر ائدن اثرلر دیر.

دۆشونجه لری آنلادان اثرده تعلیمی اثرلر ساییلار.

بعضاً سۆزده صنعت اۆلان بۇ ادبیات حقیقی صنعتله بیرله شر. مثلاً افلاطون و پترارک و وۆلتر- یین بعضی اثرلری کیمی.

صنعت و علم:

عکس اثتدیمره نظریه سیننی تدقیق ائدرکن گۆردوک کی ارسطو یا گۆره صنعت (ادبیات) علمی دیر. چونکی تکجه اۆلانی یوخ، عمومی اۆلانی و مۆمکون اۆلانی دا عکس اثتدیمر.

سرفیلیپ سیدنی ادبیاتین بیزه اۆرنک قهرمانلار و داورانیشلار (رفتار) گۆسترملکه اخلاق درسی وئردیگینی و فضیلتی سئودیردیگینی سۆیله میشدی.

اجتماعی رئالیزم ده داھی صنعت بیر بیلگی ائدینمه، اؤگرنمه یولو دۇر دئییلیر، علم بیزه عمومی قانونلاری سۇنار، اما صنعت فردلرده و عینی بیر حادثه ده عمومی اۆلانی عکس اثتدیمر. اۇنا گۆره علم و فلسفه نین گۆردۆیو ایشی صنعت باشقا بیر یۆلدان گۆرور.

کروسا (B. Croce) گۆره علم ایکی جور دور: یا حسسی دیر یا دا منطقی، یا خیال و یا عقل ایله اله گلر. یا جزئی (اجزا) بیلگیسی دیر یا دا عموم عالمه عائد دیر.

کروسا گۆره خیال و احساس ایله اله گلن، الهام شکلینده اۆلان و جزئی بیر گۆرونو کیمی ظاهر اۆلان بیلگی صنعته مخصوص دور.

کۆلینگوؤدا گۆره اثرین گنرچکلیگی ایفاده ائتمه سی موضوعوندا اکسپرسیونیزمین قۆیدوغو معیار صنعتکارین صمیمیلیگی و یاخشی بیر صنعت اثری، صنعتکارین دۇیغوسونون ایفاده سیننی باشاریله ائده بیلدیگی اثر دیر.

عننه وی گۆروشه گۆره صنعتین اساس وظیفه سی مشغولیت و فایدالی اۆلماغی دیر. یعنی صنعت اثری شیرین بیر حجب کیمی دیر. اما بۇ اقتناع اثدیجی دگیل. چونکی اثرده کی فکر ایله استه تیک جهت بیر- بیر یله قاینایشیب قاریشمیش اۆلمور. حقیقی بیر صنعت اثرینده فکر صنعتکار دا یاشانتی یا (احوال- روحیه) تحول ائدیر و دیله چنوریلیر.

اکسپرسیونیزم مکیینده صنعت روحی بیرایش دیر. صنعت اثری صنعتکارین ذهنینده دیر. اثرین بیر کاغیذا یازیلماسی، باسیلماسی و... صنعت طرفی تاماملانندیقدان سۇنرا آپاریلان ایش دیر. دیوارا آسیلان رسم، مرمرهیکل صنعت اثری دگیل دیر. صنعت اثری بۇنلاری یارادانین بئینینده، و بیر ده بۇنلاری گۆره ن تماشاجی و اؤخوجونون ذهنینده دیر. الهه تۇتدوغوموز کتاب، رسم و هیکل صنعت اثرینین خارجلشدیریلمه سی (Externalisation) دیر.

اکسپرسیونیزم گوروشو دار بیر گوروش دور، هر اثرده گنچرلی دگیل دیر، آنجاق غنائی شعرده گنچرلی دیر. بیلیندیگی کیمی پول والری کیمی بویوک فرانسیز شاعیری «شعرین وظیفه سی، اؤخوجودا تاثرات عمله گتیرمک و اؤندا یاشانتی (احوال، روحیه) یاراتماقدیر»- دئیر.

کرؤس و کولینگوود نظریه سینه اندیلن اساسلی اعتراض ائله بۇ ایفاده جلیک گوروشوندن اورتایا چیخیر. چونکی: E. Cassirer و S. Langer. یین دئدیکلرینه گوره صنعت گرچی دویغولارین ایفاده سی دیر اما چوخ واخت صنعتکار بۇ دویغولاری تصور ائدر آنجاق اؤزو دویماز. مثلاً شکسپیر یازیب یاراتدیغی هر هانسی بیر نمایشنامه سینده بۆتون برسونا زلارین (صورتلرین) دویغولارینی بیر زاماندا یاشایا بیلمزدی. اؤجهتدن صنعتین بیر دویغو مسئله سی اؤلدوغونو قبول ائله سک ده ائله جگی تاثری صنعتکار اؤنجه دن بیلسه ده اثری صنعت اثری دیر. ینترکی دویغو دونیاسینی تصور ائده بیلسین، آنلایا بیلسین و بۇنو دیله چئویره بیلسین، بۇ خصوصدا سؤز لریمیزی بئله خلاصه ائده بیله ریک:

ننجه کی عکس ائدیرمه نظریه سی بۆتون اثرلر اؤچون کئچرلی اولای بیلمز، ایفاده Expression تنوریسی ده ائله دیر. اما بیر نظریه نین تفسیر و ایضاح ائده بیلمه دیگی اثری دیگری ایضاح ائده بیلر.

اؤخوجویا نقلی اساس گوره ن افاده چیلیک:

بۇ گوروشه گوره صنعتین بیر دویغوایشی اؤلدوغو قبول اؤلدونوغو حالدا بۇ دویغولارین اؤخوجویا انتقال ائدیب اؤندا عینی هیجان و یاشانتی نین دا ظهور ائتمه سی شرط دیر.

بویوک روس یازیچیسی تۆلستوی دئیر کی: انسانین بیر زامان دویغوش اؤلدوغو بیر دویغونو اؤزوندە جانلاندیردیقدان سؤنرا بۇ دویغونو باشقالارینین عیناً دویا بیلمه سی اوچون حرکت، سس و کلمه لر واسیطه سیله اؤنلارا انتقال ائدیرمه سی صنعت ایشی دیر. بۇ نظریه نین مدافعه چیلرینین بیر قسمی انتقال ائدیریلن دویغولارین دگرلی اؤلما سینی دا صنعت دن گوزله بیرلر. بئله متفکر لردن بیر تۆلستوی دور. اؤ اؤخوجویا تاثر و انتقال مسئله سینده اخلاقی اؤستون تۆنور بۇرادا اؤنون بۇباره ده ایفاده ائدیگی فکرلری خلاصه اولاراق نقل ائدیرک:

تۆلستوی (۱۸۹۰-۱۸۲۹) روحی بیر تحول دن سؤنرا ۱۸۹۸ ده یازدیغی «صنعت نه دیر» کتایبندا بئله دئیر: «بیز دانیشیق بۆلیله دؤشونجه لریمیزی باشقالارینا نقل ائدیریک، اما دویغولاریمیزی صنعت بۆلیله نقل ائده بیله ریک، اؤحالدا صنعت باشقالارینا بیر دویغونو نقل

ائتمک مقصدیلە گبریشیلین بیرایش دیر.

تۇلستوی اثرین تأثری و یا دۇیغونون انتقالینا تىسى دئیر. تىسى نە قدر شدتلى و یا یقین اولسا اثر اۇقدر دگرلى دیر. تىسى دە اۇچ مسئله اهمیتلى دیر:

۱- نقل اولۇنان و یا انتقال ائدن دۇیغونون فردیلگی نین درجه سی.

۲- نقل دە کی آیدیللق.

۳- صنعتکارین صمیمیتی.

تۇلستوی بۇفاكتورلاری نظرده تۇتاراق بیر چوخ بۇیوک و مشهور صنعتکارلاری ساختا و بیس صنعتکارلار ردیفینه داخل ائدیر. بۇقاعده نی اۇز اثرلری باره ده تطبیق ائدیر و «حرب و صلح» دە داخل اولماق شرطیلە بۇتون اثرلرینی ساختا اثرلر سیراسینا قۇیور. آنجاق ایکی حکایه سینى: «تانرى حقیقتی گۇرور» و «قافقاز مجوسو» نو یاخشی صنعت اثری قبول ائدیر.

تۇلستویا گۇره بیر اثرین صنعت اثری هم ده دگرلى صنعت اثری اولاییلمه سی اۇچون صنعتکارین دۇیغولارینی صمیمیتلە دیله گنیرمه سی، بۇ دۇیغولاری اثری یولیلە خلق ییغینلارینا انتقال ائدیره بیلمه سی و انتقال ائدن دۇیغولارین بۇتون انسانلاری بیر- بیرینه یاخینلاشدیران، سنودیرن دۇیغولاردان اولماسی لازیم دیر. دتمک تۇلستوی صنعتی دینه و یا اخلاقا بیر وسیله کیمی بیلیر و اۇنو جامعه ده قۇیدوغو تأثیرینه گۇره دگرلندیریر.

تۇلستویا گۇره یاخشی صنعت اثری هر زامان هر کسین خۇشونا گلر. اما بۇگون دونیادا ان چوخ ساتیلان مبتذل باياغی، سکسی، عشق، ماجرا و بۇلیس رومانلاری وان چوخ سۇیلن فیلم و موزیککی نظرده تۇتساق تأسفله دئمە لی بیک کی، تولستویا حق وئره بیلمه ریک!

تولستوی اثرده استه تیک دۇیغویا اۇنم (اهمیت) وئر میر، اۇنون اۇچون اثرین تکنیک طرفی و قۇرولوشو Structure اۆزه رینده دۇرمور. اۇ صنعتین صمیمیتی نین مسئله نی حل ائده جگینه اینانیر و دئیر کی: صنعت انسانلاردا یاخشی دۇیغولاری اۇیاندیرماقلا اۇنلارا تریبه وئر و بیر- بیرلرینه یاخینلاشدیرار.

پ: فورمالیزم یا شکیل چیلیک:

فۇرمالیزم ایلك اۇنجه رۇسیادا ۱۹۱۵ ده ظهور ائدیپ، ۱۵ ایل داوام ائتدیگی اۇچون روس فۇرمالیزمی آدیله مشهور اولموشدور. فۇرمالیست لرا اثر و متنین شکلینی نظرده تۇتوردولار و ادبی اثری (شعر و رومان) Ostranenie عادتتی پۇزماق یا غیرعادیلیک Defamiliarisation خصوصیتیلە و صفلندیریدیلر و دئیریدیلر کی بیز خارج دونیا یا، اشیا یا داورانیش (رفتار) و

دۆشونمک شکیلرینه باخا - باخا بۇنلارا عادت ائدیریک. اما شعر اؤزۆنه مخصوص دیلی سایه سینده بو عادتیی سارسیداراق، اشیانی، داورانیشلاری، دۆشونجه و دۇیغولاری تازا بیر باخیشلا یئنی دن گۆرمه میزی یئنی دن درک ائتمه میزی تامین ائدیر. چونکی بودیل عادت ائله دیگیمیز دیلدن فرقلی و غیر عادیی دیر. دئمک ادبیات اثری گئچرچک لیگی عکس ائتدیرمک دگیل اؤنو فرقلی بیر شکلیده درک ائتدیرمک دیر. شعر دیلی بللی بیر وزن ایله آهنگدار اؤلوموش همده بعضی سسلرین تکراری، سس موازنه سی دیله خصوصی بیر ترتیب - نظام وئریر و غیر عادیی اولان بۇ ترتیب دقتی جلب ائدیر.

رۇماندا دا غیر عادیی لیک رومانین خصوصی بیر شکلیده ترتیب لنمه سیندن منیدانا چیخیر. بۇزادا حادثه لرین سیراسی حیاتدا کی کیمی ترتیب لنمیر.

روس فورمالیست لری ۱۹۳۰ دان سونرا کومونیست روسیادا تضحیه معروض قالیب سۇسماغا و یا موقع دگیشدیرمگه مجبور اولدولار. ان مشهورلاری آراسیندا بوریس توماشوسکی Boris Tomaşovski و یکتورشکولووسکی V. Şklovski یوری تینیانوف Yuri Tinyanov دی. بۇنلاردان رۇمان یا کۇبسون Roman Jacobson ۱۹۲۰ ده روسیه دن پراکا گئتدی و اۇرادا دیل انجمنینه قۇشۇلوب، فورمالیزمی اوروپادا داوام ائتدیردی.

استرو کتورالیزم Structuralisme یا قورۇمچولوق:

استرو کتورالیزم یالنیز ادبیات نظریه سی دگیل، مختلف علم ساحه لرینده تطبیق اولونان بیر متۇد دور و ایلیک دفعه فرانسه ده آنترۇپۇلوژی (مردم شناسی) ده ایشلندی. ادبیاتدا استرو کتورالیزمی یاخشی باشا دۆشمک اۇچون اۇنجه استرو کتورال دیلچیلیکدن دانیشماق لازیم دیر.

استرو کتورال دیلچیلیک سۇئیس لی عالیم فردیناند دو سۇسور Ferdinand de Saussure - لاباشلامیشدیر. (۱۸۵۷-۱۹۱۳).

سۇسورا قدر دیلچیلیک چالیشمالاری زامان ایچریسینده بیر دیلین اۇغرادیغی دگیشیکلیکلری تدقیق ائتمک و بۇنلارین قاعده لرینی تاپماق ایدی. بۇنا دیا کرونیک (Diachronic) یا تاریخی تدقیق دئییریک. اما سۇسور دیلی بللی بیر زاماندا اله آلاراق سنکرونیك (هم زامان)، اؤز- اؤزونه کافی و مستقل بیر سیستم (قورۇلوش) کیمی تدقیق ائتمه گی تکلیف ائتدی. سۇسوردیلی بیر شطرنجه (شاه مات) بنزه تدی. پروفوسور برناموران «ادبیات تنوریلری و تنقید» ادلی کتابیندا دیلی تخته (نرد) اؤیونونا اۇخشادیر و دئییر کی: بیر آدم ایکی

نفرین تخته اۇیونونا بىر مدت سىر ائدر و دقت يئتىر رسه تخته اۇیونون تارىخىنى بىلمەدن اۇنو اۇگرە نر (دیل و ادبیات دا بۇنا بنزەر) و تخته اۇیونونون سىستىمىنە، قۇرولوشونا بلد اولار. بو اۇیون سىستىمى خارچ گنرچكلىكدن (واقعیات) مستقل، اعتبارى بىر سىرا قاعده لردن تشكول ائتمىشدیر و اۇز ایچىندە بىر بۇتۇو (كُل) مئیدانا گتیرر. اۇیونو تشكىل وئرن عنصرلرین اۇز وجودلارى اهمیتلى دگیل، مهم اولان سىستم (نظام) ایچىندە كى فونكسیونلارى (ایشلر)، بىر- بىرلریله اولان ارتباط (علاقه) و مناسبتلری دیر.

سۇسور دیل (Langue) ایله سۇزو (Parole) بىر- بىرىندن آیردی وئدی كى: دیل، بىر دیل نظامنا وئریلن آددیر، تور كچه، فارسجا دئدیگىمىز زامان دیلى بۇ معنادا ایشله دیرىك. سۇز ایسه دیلین عینى، كۇنكرت شكىلدە ایشلمە سى (تطبیق، كاربرد) یعنی دیلین معین بىر دانىشان طرفىندن معین بىر آندا تطبیقى دیر. ائله ده عینى- كۇنكرت و فردى اۇلان سۇزون دالىندا اۇنو معین لشدیرن ذهنى و اجتماعى بىر سىستم Structure واردیر. دیلچىلىگىن هدفى بۇ قۇرولوشو آچقلاماق دیر و بۇنون اوچون سۇزو تدقیق ائدر.

تك- تك تخته اویونلاری سۇزلىرى تمثیل ائدر. اۇیون، اۇیون اولاراق تخته ده ذهنى دیل سىستىمىنى.

سۇسۇرون ایكىنجى فرقلىدیرمه سى گۇسترن له گۇستریلن ین آراسىندا دیر. كلمه لر بىر شئیه اشارت ائتدیكلری اوچون (گۇسترن) بىر اشارت علامتى دیرلر. هر گۇسترن و یا اشارت علامتى نین ایكى طرفى (بۇن) واردیر: بىرى بىر سس و یا سس تصویرى دیر. بۇنا گۇسترن آدینى وئریرىك. ایت دئیه نده آغزیمیزدان چیخان سس صورتى گۇسترن دیر. بۇنون اشاره ائتدیگى ایت مفهۇمو گۇستریلن دیر.

گۇسترن ایله گۇستریلن آراسىندا كى رابطه (علاقه) كیفى، (شرطى) دیر. چونكى ایت مفهۇمونو بۇ سۇزله گۇسترمك اوچون بىر سبب یوخدور.

ایت كلمه سى دیل سىستىمى ایچىندە بىر آددیر و بىر آد كىمى داورانیشى (عملى) دىگر عنصرله ارتباطى (علاقه سى) طبیعت ده كى دۇرد آياقلى حیوانلارلا علاقە دار دگیلدىر. اۇ حالدا دیل بىر اشارتلىر سىستىمى دیر و خارچى گنرچكلىكدن مستقل دیر و اۇز داخلى باغلیغىنا گۇره ایشله بىر. دیل سىستىمى نین خصوصیتلرینى و سۇسورون فرقلىدیرمه لرینى نظرده تۇتاراق، دئیه بىله رىك كى: دیل سىستىمى عنصرلرین (سۇزلىرین) یىغىنى دگیلدىر. انسجاملى بىر بۇتۇو (كُل) دور. سىستم ذهنى (Abstrait) و اجتماعى دیر و سۇزو كترل ائدر. سىستم اعتبارى (شرطى) دیر. یعنی خارچى گنرچكلىكلردن مستقل دیر. سىستم ده اۇنملى اولان عنصرلرین فردى وارلیقلارى

دگیل، سیستم ایچینده کی فونکسیونلاری ایشلری دیر. باشقا دئییشله: سیستمی میدانا گتیرن عنصر آراسیندا کی باغلانتی دیر.

انسانلار آراسیندا علاقه ساخلاماق (ارتباط) اوچون دیلدن باشقا اشارت سیستملری ده واردیر، مثلاً کارلار و لاللار آراسیندا و دیزچیلیک ده اؤلدوغو کیمی.

گریماس A. J. Greimas ایلک دفعه استروکتورالیزمی ادبیاتا تطبیق ائتدی. اؤدا تۇدۇرۇف Todorov کیمی تحکیه نین اساس عنصرلرینی تدقیق ائدرکن پروپ V. Propp ون باشلا تدیقی متودو انکشاف ائتدیرمگه و متودا داها علمی بیرشکیل و ثرمگه چالیشدی. پروپ تدقیق ائله دیگی ناغیللاردا یئددی رؤل (نقش - ایش) تثبیت ائتمیشدی:

۱ - سالدیرقان یا تجاوز کار.

۲ - باغیشلایان.

۳ - یاردیمچی.

۴ - برنسس یا شاهزاده (آختاریلان آدم)

۵ - گۆنده رن

۶ - قهرمان

۷ - ساختا قهرمان (یالانچی قهرمان)

گریماس بۇ یئددی رؤل، قۇرولوشچو گۆزویله اۆچ جۆفته (جۆت) ائندیردی: فاعل - مفعول (شئی)، گۆندره - آلان، کۆمک ائدن - مانعه تۆره دن.

گریماس بۇنلارا ائله بین (Actant) دئییر چونکی بیر تحکیه - حکایه ده یۇخاریدا آدلاری وئرلین رؤللاری اۆستونه آلان آدم و یا شئیبلر، قۇرولوشچو گۆرولوشله آپاردیقلاری ایشه گۆره اؤنملی دیرلر. مثلاً بیر قیزلا ائولنمک ایسته بین بیر اؤغلانین ماجرالارینی تحکیه روایت ائدن بیر حکایه ده اؤغلان فاعل دیر، قیز شئی مفعول رؤلوندا دیر. بوایشده فاعلین (پروپ بونا قهرمان دئییر) طرفینی تۇتانلارین هامیسینا (کۆمک ائدن)، اؤلما یانلاردا مانعه تۆره دن (انگله بین) دئییر. اهمیتلی اؤلان بۇنلارین ناغیل، روماندا نه ایش آپاردیقلاری دیر.

ژر آردؤنئت G. Genette بو خصوصدا داها اعتداللی دۆشونور. ژنئت بیر حکایه متینینی تحلیل (آنالیز) اوچون اۆچ سویه نظرده تۇتور. بیر متن ده اولان بیر حادثه و یا حادثه لر سئریسی، سلسله سی دیر کی، بونا تلفظ (سؤیله ییش Discours) دئییر. ایکینجیسی بو حادثه لر سلسله سی نین گئچکده اؤلدوغو کیمی سیرالانماسی دیر کی بونا دا تاریخ Historie دئییر، اوچونجوسو ده روایت، حکایت شکلی Narration دیر. ژنئت تاریخله تلفظ (حادثه لر)

آراسیندا کی باغلانتي و مناسبتہ اهمیت و ثریر. چونکی یازیچی نین خام ماده کیمی اله آدیغی تاریخی نئجه ایشله دیگینی «بۇ باغلانتي - مناسبتی تدقیق اندرک تثبیت ائده بیله ریک» - دئیر. «تاریخ» اۆچ یۆلدان د گیشمگه معروض قالا بیلر: ترتیب یا سیرا، مدت و سینخلیق .Frequence

ترتیب حادثه لرین زامان سیراسی نین نئجه د گیشدیریلمه سی ایله علاقه داردیر. یازیچی سیرانی د گیشدیرر، گئری دؤنؤشلر ائده بیلر، ایره لی ده کی بیر حادثه نی داها قاباغا (یاخینا) گئیره بیلر...

مدت، تحکیه مدتله تاریخ (حادثه لر سیراسی) مدتی آراسیندا کی مناسبتی گؤستریر. فرکانس، حکایه ده کی بیر حادثه نین بیردفعه یۇخسا بیر نئجه دفعه اۆز وئردیگینی تدقیق اندر.

استرؤکتورالیزمه گۆره ادبیاتین تاریخ ایچینده کی انکشافی بیر طرفه بۇراخیلاراق عینی زامان ایچینده تدقیق ائدیلمه سی لازیم گلیر. اثری بیر استرؤکتور اۇلاراق اینجه له دیگیمیز ده بۇ اثری تشکیل وئرن عنصرلرین بیر - بیریله اولان باغلانتيلارینی یعنی فونکسیونلارینی تثبیت ائتمک لازم.

ت: اوخوجونو مرکز قرار وئرن نظریه لر:

بۇ نظریه لرین قدیم دن ده طرفدارلاری اۆلموشدور. بۇزادا چاغیمیز دا ظهور ائدن ایکی نظریه دن بحث ائده جه یک:

۱- ریچاردز - ین (A. Richards) نظریه سی، بۇنا حسی تأثیر نظریه سی ده دئیه بیله ریک.

۲- ایکنجیسی یئنی اولان رسپیون نظریه سی و یا ادراک نظریه سی.

۱- حسی تأثیر: اوخوجونو مرکز قرار وئرن گؤروشلرده صنعت اۇخوجودا قۇیدوغو

تأثیره و تۆره تدیگی دویغولارا گۆره تعریف و قیمتلندیریلیر. ادبیاتین ایشی (فونکسیون) چۆخ اولاییلر. مثلاً بیلگی وئرمک، اخلاقی تربیه، ملی شعور قازاندیرماق و یاملی دویغولاری اۇیاندیرماق، ذوق وئرمک و سایره، اما اساس ایشی ذوق وئرمک و بدیعی (استه تیک) احساس و یا هیجان اویاندیرماق دیر. بیر اثرین صنعت اثری اولاییلمه سی اوچون اوخوجودا استه تیک دویغو (بدیعی احساس) عمله گئیرمه سی لازیم دیر، شعر کیمی.

Santaya ساننایا یا گۆره هنج کیمه ذوق وئرمه ین بیر شئی گۆزه ل اۇلا ییلمز. گۆزه للیک

شئیه یانسیدیلیمیش (عکس ائندیریلیمیش) ذوق دور، یعنی شئی لرین ییزیم اۆزه ریمیزه ده کی

تأثیرلری یعنی عمله گتیردیکلری نتیجه دیر.

ریچاردزا گۆزه للیک، استه تیک دگر، خوشا گلن خصوصیتلر هامیسی روحی (پسیکولوژیک) شئی لر دیر.
بورادا بیر سؤال قارشیمیزا چیخیر.

ریچاردز، «شعر بیر روحی حادثه، بیر یاشانتی (احوال- روحیه) دیر»- دندیگی زامان کیمین یاشانتیسینی (احوال- روحیه سینی) قصد ائدیر. شاعر ایچ دنیا سیندا بیر سیرا دویغولاری، ترتیب لندیرر و بۇ یاشانتیسینی بیر متن حالیندا دیله گتیره. اما متنی اؤخویان اؤخوجولاردا داخی شاعرینکینه یاخین احوال روحیه (استه تیک یاشانتی) عمله گلرلاکن مختلف اؤخوجولاردا عمله گلن بدیعی یاشانتی، دویغو، بیر- بیریندن و شاعرینکیندن ده فرقلی دیر. بۇ وضعیت قارشى سیندا شعر بو بدیعی یاشانتیلار دان هانگیسی دیر سئوالی مئیدانا چیخیر. ریچاردز بۇ سؤالا بئله جاواب وئیر: «شعر بیر یاشانتیلار توپولوسودور اما شاعرینکینه ان یاخین اولان یاشانتیلاردیر.»

بوندان اول ایضاح ائدیگیمیز عکس ائدیرمه نظریه سی علمی بیر نظریه دیر. حسی تأثیر ایسه ایفاده Expression کیمی دویغویا دایانیر. یالیز ایفاده نظریه سی صنعتی، صنعتکارین دویغولاریله ایضاح ائدیر اما حسی تأثیر صنعتی اؤخوجونون دویغوسو و احوال روحیه سیله وصفلندیریر و دئییر کی بیر اثرین صنعت اثری اولایلمه سی اوچون اؤخوجودا بدیعی احساس (استه تیک یاشانتی) عمله گتیره سی شرط دیر.

ریچاردز ادبیاتین خارج دنیا و بیلگی ایله علاقه سینی کسره ک دئییر کی ادبیاتدان بیزه فلسفه، سیاست، اخلاق کیمی موضوعلاردا بیلگی وئرمه سی و گئچکلگی عکس ائدیرمه سی گۆزله نمز. او بوفکرینی دیل اؤزینده آپاردیغی تدقیقاتیله ده ثبوت ائتمک ایسته میشدیر:

۱- بیلگی وئرمک، بۇنا Referential دئییریک.

۲- دویغولاری ایفاده ائتمک یادا دویغولاری اویانیدیرماق، بۇنادا حسی و Emotive فونکسیونو دئییریک.

ادبیاتدا دیل ایکیجی مقصد اوچون، حسی ایشی (احساس) اوچون ایشله نیر. اۇنا گۆره ده ادبیات علمی دگیلدیر. ادبیاتدا دؤغرؤ- دؤز گونلوک، اثرین اؤز ایچینده کی انسجامبندان آسیلی دیر.

۲- رسپیون استه تیککی و یا صنعتین (هنر) ادراک نظریه سی: بۇ نظریه به گنا :

بیر ادبی اثرین معناسی متنین ایچینده حاضر بیر شکیلده اولماز، متنده کی بعضی اسب اؤخوجو .

دلیللر نه اۇخوجو طرفیندن اۇخور کن میدانا چیخار. بۇ نظریه ده اۇخوجونون فعال، آکتیو بیر رۇلو واردیر و ریچار دزین نظریه سیندن فرقلی دیر. ریچار دز ادبیاتی بیر دوینغو کیمی گۇرۇر و اۇخوجو دا عمله گنیردیگی تأثیره گۇره تعریف و اۇخوجونو حادنه ده پاسیو حساب ائدیردی. یئنی تنقید، اثرده معنانی اۇخوجودان مستقل بیر شکیلده حساب ائدیر و تنقیدین وظیفه سی بۇ معنانی تاپیب آچیغا چیخارتماق دیر- دئیر، یعنی یئنی تنقید ده نه یازیچی، نه ده اۇخوجو حسابا قاتیلیر.

استرۇکتور الیست لر (قۇرۇمچولار) دا متنین معناسینی دیل ده آختا ریرلار. اما ادراک و یا اکتساب نظریه سینه گۇره متن ده معنا بالقوه (بۇتا نسبل شکیلده) موجوددور، آنجاق اۇخوجو طرفیندن اۇخور کن ادراک و قاواراما زامانی کۇنکرته شیر (دقیق و آیدین) و بۇتۇله شیر اۇ حالدا بیر متنین ایکی قۇطبو، اۇجو واردیر: بیر یازیچی نین یاراتدیغی متن و اۇ بیر ی اۇخوجونون ادراک پروسسئیله کۇنکرته شدیرمه سی. بیرینجیسینه آرتیستیک و ایکنجیسینه استه تیک قۇطب (اۇج) دئییلیر.

بۇ نظریه سۇن زامانلاردا آلمان دا اۇرتا یا چیخیمیشدیر. و بۇ خصوصدا چالیشمالار و نشریات کۇنستانس اونیورسیتته سینده چالیشان وۇفگانگ ایزر (Wolfgang Iser) طرفیندن ایره لی سۇورولموشدور.

بۇرادا اۇخوجونون رۇلو و ایشی حقیقنده ایضاحات وئرمه لی ییک: بۇ نظریه یه اساساً یازیچی متن ده هر شئی سۇیله مز و ایسته سه ده، ایسته مه سه ده بعضی یئرلری بۇش بۇراخار. بۇ بۇشۇقلاری اۇخوجو دۇلدۇر مالی دیر. بۇ بۇشۇقلارا، بۇش ساحه و یا بلیرسیزلیکلر دئییلر، بۇنلار چئشیدلی اۇلور بعضاً ساده بعضاً ده مرکب اۇلا بیلر. ساده اۇلانلاری اۇخوجو دقت ائتمه دن دۇلدورار مثلاً: بیر رۇماندا «حسن گنجه خیاباندا گزه رکن ویتیرین (جامکان) لری تاماشا ائدیردی» جومله سینى اۇخویاندا بۇ ویتیرینلرین ایشیقلا ندیر یلمیش اۇلدوغونو دۇشونوروك. یازیچی بۇنو سۇیله مه میشدیر لاکین بیز بو بۇشۇلغو دۇلدوراریق و متنی بۇتۇلشدیره ریک، اوخوجو بۇ بۇشۇقلاری دۇلدورما قلا معنانی بۇتۇلشدیرر و بۇندان ذوق آلا ر (استه تیک ذوق)، لذت آپارار. اگر یازیچی متن ده هر شئی یازمیش اولسا اوخوجو بۇ لذت دن محروم قالار و متنی اۇخور کن داریخار، البته بۇ ایشین ترسی (عکسی) ده اۇلا بیلر. یعنی متنه معا وئره یلمه سه ده اومیدسزلیگه دۇشر و متنی بۇراخار.

ادبیات و حقیقت:

ادبیاتین حقیقتله مناسبتی باره ده ایکی گۇروش واردیر:

۱ - بعضی ادبیاتچی و تنقیدچیلر ادبیاتین بیزه (انسان، طبیعت، حیات و اجتماعی گئترچکلپک «فاکت، واقعیت و ساییره») حقیقده بیر نوع بیلگی تامین ائدیگیی ادعا اندرک حقیقتی بیلدیزن و یا بیلدیرمه سی لازیم اولان بیر شی اؤلدوغونا اینانیرلار.

۲ - بعضیلری ده صنعتین حقیقتی بیلدیره بیلیمه جگی قناعتینده دیرلر. بۇ وضعیت قارشیسیندا بۇ سئواللارا جاواب وئرمه لی بیک:

- ادبیات اثرینده علمی معنا اؤلایلسه نه جور علمی معنادیر؟
- بیلدیریلن حقیقت وارسا نجه بیر حقیقت دیر.

- حقیقتی (اجتماعی، فلسفی و اخلاقی) بیلدیرمک صنعت اثرینه بیر دگر قازانديرارمی.
ادبیات علم کیمی حقیقتی ایفاده ائده بیلمز. ادبیاتین حقیقتله علاقه سی اولما دیغینا اینانانلار ادبیاتین معناسی، حسی و اموسونال (دویغوسال) دیر- دئیرلر.
بۇباره ده ریچاردرزین فکری چوخ ماراقلی دیر: «ادبیاتدا دیل دویغولاری ایفاده ائتمک و یا باشقالاریندا دویغو اویانديرماق اؤچون ایشله نیر. مثلاً «یاشاسین تبریز» دئدیگیمیز ده بیر واقعه نی تصویر و یا بیر حقیقتی بیان ائتمیریک. مثلاً بۇیوک فضولی نین مشهور بیر غزلی نین سون بیتینی اوخویاق:

فضولی رند و شیدا دیر همیشه خلقه رسوا دیر
سورون کیم بۇ نه سۇدا دیر بۇ سۇدادان اۇسانمازمی

بو مصراعلارین بیر واقعه (فاکتی) و یا گئترچگی ایفاده ائتمه دیگینی بیلیریک اونا گۆره اوندا دوغورلوق (حقیقت) مسئله سیندن بحث اولونماز. اساساً ادبیاتدا ایشله نن خبر جومله لری چوخ آزدیر.

ریچاردزا گۆره بۇنلاردا، ادبیاتدا، سۇزده خبری جمله لردیر. (Pseudostatement) یعنی یازیچی نین بۇنلاری یازماقدان مقصدی بیلگی وئرمک دگیل، دویغو اویانديرماق یا دا بیر دویغونو دیله گئیرمکدیر.

ادبیات اثرلرینده معنا علمی دگیل، حسی- احساسی دیر. یعنی حقیقت ایله علاقه سی بۇخودور.

بۇنا باخمایاراق بعضی تنقیدچیلر ادبیاتین حقیقتله علاقه سی اؤلدوغونا اینانیرلار. بۇنا اینانانلار اؤچ جور فکر ایره لی سؤرورلر:

۱ - الهام بولیله: صنعت الهام بولیله درک اولونان، سنزین (اشراق Intuition) حقیقتی آچیققلار، ایفاده اندر. شاعیر الهام و خیالیله عقلین حدودونو آشار و داها بۇکسک بیر بیلگییه

چاتار. شاعر خیال گۆجوايله گۆرۆلن وارلیغین آلتیندا یاتان جوهره، جانا نفوذ ائدر. الهام سنزیمک (Intuition)، طرفدارلارینا گۆره اساس حقیقته چاتا یلن، عالیم یوخ صنعتکار دیر. صنعتکار سنزدیگی حقیقتی، بیلگی خیر جمله لریله ایضاح ائتمز اؤنو اؤلدوغو کیمی بیزه سنزدیر.

بۇ سنزیلن حقیقتی، بیلگی اؤخوجو، اثری اوخورکن یاشار. بو بیر واسیطه سیزالده ائدیلم بیلگی دیر و بعضی لری بۇنو بیلگی کیمی قبول ائتمیرلر و بیر شئی یاشاماق اؤنو بیلیمک دگیل- دئیرلر.

۲- ادبیات حقیقته صادق دیر: بۇ فکری مدافعه ائدنلرین ان اؤنملیسی آمریکالی فلسفه چیلردن (J. Hospers) جان هاسپرس دیر. هاسپرسه گۆره ادبیاتین حقیقته علاقه سی واردیر اما بو علاقه علمی اثرلرده کینه بنزه مز.

یازیچی بیر پسیکولوگ (روانشناس) کیمی انسانین رفتاری باره ده عمومی قانونلار اؤرتایا قویماز، اما اثرینده کی آدمالاری تصویر ائدرکن انسان طبیعتینه صادق قالار.

هاسپرس-ین بۇ سؤزدن مقصدی، انسان طبیعتینده کی کلی لری، نوعلری خصوصیتلری آچیقلاماق، ایضاح ائتمکدیر. بۇنو ان جانلی شکیده گؤستریمک اوچون یازیچی لازیم اولان حادثه لری اؤیدورار و بیر کارا کتری یارادار.

بۇ آچیقلاماق و تانیماق ایشی عالیملر طرفیندن بلاواسیطه (مستقیم) یۇلدان آپاریلسا دا صنعتکار (رومانچی) بۇنو دۆلابی (واسیطه لی) یۇلدان آپارار. رومانچی اؤیدوردوغو بیر انسانین داورانیشلارینی (رفتارینی، عمللرینی) قارشیمیزا قویور و بعضی نتیجه لر چیخارتماغی بیزیم عهدده میزه بۇراخیر.

یازیچی بعضاً بیر جمعیتین وضعیتینی، حیات شرطلرینی و سایره نی عکس ائدیره یلر.

۳- بیر گروپ ادبیاتچی و تنقیدچیلر ادبیاتی حقیقتی ایفاده ائتمک واسیطه سی کیمی قبول ائدیرلر. بۇنلاری ایکی دسته یه آیرماق لازیم دیر: آچیق حقیقتی مدافعه ائدنلر و یئنی، اؤرتولو حقیقتی مدافعه ائدنلر.

بیرینچی دسته دن مارکسیستلرین بعضی لرینی سایا بیلریمک، ادبی بیر جومله نین بعضاً آچیق و صریح معناسی اولایلر. عینی زامان دا بۇ جومله نین بیر ده ضمنی، اؤرتولو (Implied truth) معناسی دا اولایلر. ادبیاتدا هله شعرده اؤرتولو معنا چوخ مهم رول اؤینار، بۇنا گۆره ادبیاتی بئله ده تعریف ائده بیلریمک: ادبیات دیلین ائله بیر شکیده ایشلنمه سی دیر کی معناین مهم بیر قسمی اؤرتولو اؤلسون. علمی یازیلاردا اؤرتولو معنا تقریباً

اولماز.

ادبیاتدا آختاریلان حقیقت مفهومی علم ساحه سینده کی حقیقتدن فرقلی دیر. هم ده حقیقت مسئله سی هامی اثرلر اوچون بحث موضوعسو اؤلا بیللمز. مثلاً عشق باره ده، قیصا بیر غزل ده حقیقتی آراشدیرماق یئرسیز دیر، اما تۆلستوی، بالزاک، برشت و سارتر کیمی یازبچیلارین بیزه حیات باره سینده سؤیله مک ایسته دیکلری شئی لر (حقیقت لر) وار دیر. بیر اؤجدا ادبیاتی موزیکه یاخینلاشدیرماق، اؤخوجونو سانکی افسونلاماق ایسته ینلرین اثرلری یئر آلیر. اؤ بیر اؤجدا ایسه انسانین، جمعیتین، حیاتین مسئله لر یله علاقه دارلارین اثرلری. دیگرلری ده بؤ ایکی اؤج آراسیندا سیرالانیرلار. هر حالدا ادبیاتا مخصوص حقیقتی قطعی شکیلده تعریف ائده بیلمه سک ده بئله بیر حقیقتین بیر چوخ اثرلرده اؤلدوغونو سؤیله یه بیلرک.

اینام مسئله سی:

بعضی اثرلرده آچیق و یا اؤرتۆلو (ضمنی) بیر دونیا گۆرۆشو وار دیر. بؤنا گۆره بؤ سؤوال قارشیمیزا چیخماقدا دیر: اؤخوجو اؤز عقیده سینى اثرى دگرلندیردیگی زامان حسابا قاتمالی دیرمی؟ بو خصوصدا داهی فیکرلر آیری - آیری دیر. ریچاردا گۆره ادبیاتدا حقیقت بحث موضوعسو دگیل دیر، ادبیاتین ایشى دۇيغولاری اؤیان دیرماق و سائقه (انگیزه) لریمیزی بیر مطابقت (اویوشما) حالینا گتیرمک دیر. بوندان اؤتورو اوخودوغوموز زامان اینانجلاریمیزی ایشه قاریشیدیرساق ادبیات اثری اؤخوجوسو بوخ، سیاستچی، جامعه شناس، تاریخچی و یا اخلاقچی اولاریق.

ریچاردا سؤنرالار موقعینی بیر آژ دگیشدیرمیش و بؤنلاری یازمیش دیر: اؤخوجو استه تیک یا شانتییا واریلمک و یا بدیعی احوال روحه تاپایلمک اؤچون اثرده کی اینانجلاری موقتاً قبول ائدر چونکی بیلیر کی یازیچی نین مقصدی حقیقتاً بیلگی وئریمک و حقیقتی دیله گتیرمک دگیل. بونلارا استه تیک اینانجلار - دئیر.

بو خصوصدا ائلیوت (T. S. Eliot) ون فکری بیر آز فرقلی دیر.

اؤنا گۆره: بیر اثردن لذت آلماق اوچون اؤنون اینانجینی پایلاشماغا احتیاج بۇخدور. اما اؤنو باشا دؤشمک لازیم دیر. مثلاً دانته (Dante) نى اوخویاندا شاعرین فلسفی و دینی ایناملارینی باشا دؤشمک و استه تیک باخیمدان منیمسه مک یعنی موقت اولاراق قبول ائتمک لازیم دیر. اما اثرده کی اینانجلارین اؤخوجونون اؤنونه سد چکمه مه سی اوچون بؤنلارین دؤغرو اولماسادا انسجاملی، سوپه لی و اویغون اولماسی لازیم دیر. یئنی تنقید چیلر اثرده اینام مسئله سینى

اثرین قۇرولوشو (ساختار) ایله حل ائتمک ایسته بیرلر.

قۇرمالیلستره تام ضد اولان مارکسیستلر و اخلاقچیلار آنجاق اؤز تنزیس و اینانجلا ریئی مدافعه ائدن اثرلری قبول ائدی رلر. دئمه لی اینام مسئله سینه قطعی بیر چؤزؤم، چینخار یؤلؤ یؤخدور، اما اؤنوتما مالی ییق کی ائله اثرلر واردیر کی گؤرؤش لری بی زیمکی ندن فرقلی دیر، لاکین بی ز اؤنلاردان لذت آلا ریق. هؤمر، دانته، سعدی و فضولی کیمی. نئجه کی بؤیوک یازیچیلارین اثرلری عصرلردن بری اؤخونوب سئویلمیش و بی زه قدر گل میشدیر.

سؤزون قیساسی: بیر ادبیات اثرینی یالنی ز فک رلرینه، فلسفه سینه دایا ن اراق دگرلندیرمه مه لی ییک یؤخسا (وگر نه) تنقیدچی دن چوخ سیاستچی، جامعه شناس (سوسیولوق) و یا فلسفه چی ساییلاریق.

بیر تنقیدچی نین ایلك وظیفه سی البنده کی اثره بیر صنعت اثری کیمی باخماقدیر، اما قالانی نا دا گؤز یؤمما مالیدیر. یازیچی نین گؤرؤش لری نی، فیک رلرینی، توتدوغو موقعینی تدقیق ائتمکله اثرین حقیقی اؤده مک و اؤنودگرلندیرمک لازیم دیر.

ادبیاتین تعریفی:

ادبیات و صنعتین تعریفینده ایندییه کیمی صنعتکارلار و فیکر آداملاری آراسیندا فیکر بیرلیگی یؤخدور. ادبیات و صنعت نظریه لری نین هر بیر ی آیری بیر تعریفی مدافعه ائدی ر. بؤ نا رغماً بۇ اختلاف صنعتین بیر جوهری جاننی و ماهیتی اولما دیغینا دلالت ائتمز.

انگلیس متفکری ویتگن ستاین (Witgenstein) دئیر کی: بی ز بله ظن ائدی ریک کی بیر مفهوم معناسی اؤنون تعریفی ایله تئیب اؤلونار. یعنی مفهوم نه یه اشارت ائدیگینی بیلمک اوچون اؤصنیفه گیرن هامی شئیلرین اؤرتاق خصوصیتلرینی بیلمک لازیم دیر. بؤنلار مفهوم ماهیتی، جانینی تشکیل ائدر. اما اونون اؤز فیکری باشقادیر. اؤنا گؤره: بیر مفهوم معناسینی بیلمک اونون اشارت ائدیگی هامی شئیلرین اؤرتاق خصوصیتلرینی بیلمک دگیلدیر، بلکه مفهوم یئرینده ایشلمک و اشارت ائدیگی شئیلری تانیماق دیر. بونون اوچون اؤبونو مثال گؤستریر، پروفسور برناموران «ادبیات قۇراملاری و الشئیری» کتابیندا ایدمانی (ورزش) مثال وئیر. ایدمان نه دیر، بؤ سؤالا عنعنه وی شکیلده جاواب وئرمک اوچون بوتون ایدمان قۇللاری، شاخه لرینین اؤرتاق خصوصیتلرینی تاپماغا چالیشماق، گؤلشمک، فؤتبال، اؤزمک، بؤکس، یئریمک و... آراسیندا گئرچک معنادا اؤرتاق بیر خصوصیت یؤخدور. ویتگن ستاین گؤره بونلار آراسیندا (عائله بنزه رلیگی) وار. بعضیلرینده اولان بیر بنزه رلیک او بیرلرینده یوخدور،

باشقا بنزه رلیکلر واردیر. بو اوخشارلیقلار دایاناراق بونلارا ایدمان (ورزش) دئیریک.

ایدمان مفهومونون معناسینی بیلیمک اونون دؤزگون تعریفینی ائتمک یوخ، بؤکلمه نی یئرینده ایشلمک و نه لره اشارت ائدیگی نی بیلیمک دیر. ادبیات اوچون ده وضعیت بئله دیر.

ویتس (M. Weitz) - ه گؤره صنعتین دؤغرو - دؤزگون تعریفی نین امکانسیر اولماسی نین بیر سببی ده ادبیاتین دیگر امپیریک^۱ مفهوم لار کیمی آچیق تۇخومالی (Opentexture) ویا آچیق تر کیبلی اولماسی دیر. بیر مفهوم آچیق تر کیبلی دیر. اؤتوموبیل کیمی، اؤتوموبیل یئترده گئندن بیر واسیطه دیر، صاباح سۇدا دا اؤزه بیلن بیر اوتوموبیل دؤزلتسه لر اۇنا نه دییه جه بیک. اگر اۇنا دا اوتوموبیل دئسک اوتوموبیلین تعریفینه یئنی بیر خصوصیت قاتاراق تعریفی گئنیشلندیرمه لی اولاجاغیق. اۇ حالدا اوتوموبیل کلمه سی نین ایشلمه شرطلری یئنی وضعیتلره گؤره ده دؤزلدیله بیلن شرطلر دیر، بونا گؤره اونون دؤغرو - دؤزگون تعریفی اولایلمز.

باغلی مفهوملار آنجاق ریاضیات و منطق مفهوملاری دیر. مثلث (اۆچ بۇجاق) ین دؤزگون و گئترچک تعریفی واردیر. چونکی اۆچ بۇجاق مفهومو باغلی دیر، یئنی وضعیتلر مئیدانا گلگه بیلیمز، اما صنعت و ادبیاتین دا دؤزگون و گئترچک تعریفی اولایلمز، چونکی ائله یئنی چئشیدلی اثرلرله (نوع) قارشیللاشا بیله ریک کی بونلارین خصوصیتلری تعریفده ده دگیشیکلیک آپارما میزی لازیم قیلار. ویتس دئیر کی بیز ایسترسک بیر مفهومو باغلا یا بیله ریک: تراژدی آچیق تر کیبلی بیر مفهوم دۇر اما کلاسیک یونان تراژدیسی قاپاتیلیمش (باغلانیمش) بیر مفهوم دور. چونکی بللی بیر چاغدا یازیلیمش تراژدیالاری ایچینه آلا ر و بیتیمش (قۇرتاریمش) بیر ژانر دیر. بۇ وضعیت ده ایضاح ائدیگیمیز نظریه لردن چیخان تعریفلر نه لردیر؟ بو تعریفلر مختلیف نظریه لره گؤره فرقلی دیر. چونکی ادبیات اثرلرینده معین خصوصیتلری مهم گؤره ن مؤلف لر ادبیاتین تعریفینده بو خصوصیتلری شرط بیلیرلر. نمونه اولاراق ایفاده چیلر دۇیغولارین دیله گئیریلیمه سینى ادبیاتین ان مهم و دگرلی طرفی حساب ائدیرلر و ادبیات ایفاده دیر Expression دئیه رک بو خصوصیتین اولمادیغی یا دا آشکار اولمادیغی اثرلری گئترچک صنعت اثری سایما زلار. حالبوکی دۇیغولارین دیله گئیریلیمه دیگی ادبیات اثرلری ده واردیر. بعضی متفکرلر ده باشقا خصوصیتلری دگرلی بیلیر و تعریفی بۇ خصوصیتلر اؤزینده ائدیرلر. مثلاً ادبیاتی گئترچکلیگین عکس ائدیریلیمه سی یا دا اؤرگانیک ترتیب کیمی تعریف ائدیرلر. بو نظریه لرین هئچ بیرى هامی طرفیندن قبول اولونمور. چونکی هئچ بیرى ادبیاتین

۱- امپیریک بورادا غیر علمی و دیلبازلیق و باغلیانه معناسینا دیر.

کافی و لزوملو خصوصیتلرینی تثبیت ائده بیلمز. بۇ مسئله ده مهم اولان بۇ دور کی بو تعریف لر اؤزلرینه گۆره مهم معیارلاری مدافعه ائدر کن هر بیر دیگر نظریه لرین اهمال ائله دیگی، گۆرمه دیگی طرفلره دقتیمیزی چکیر. مثلاً فۇرمالیزم استروکتوره (قۇرولوشا) و اونون اینجه لیکلرینه، معنایی یۇغورماسینا دقتیمیزی چکر کن، عکس ائتدیرمه (یانسیدما) ده جمعیت ایله اولان علاقه و باغلیلیغا ایشیق تۇتور.

بۇ شرایطه بیر اثری دگرلندیرنده وئردیگیمیز حۇکم تمامیله ذهنی Subjective اولما یا جاق می؟

مثلاً صنعتی، سوسیال گئرجکلیگین عکس ائتدیرمه سی کیمی تعریف ائدنلر بیر اثری دگرلندیرنده بو خصوصیتی معیار کیمی قبول ائده جکلر. او زامان بو نظریه نی قبول ائتمه ینلر اوچون بو معیارین هئج بیر دایا ناجاغی یۇخدور. دیگر تعریفلره دایا نازاراق وئریلمیش حۇکم لر اوچون ده وضعیت بئله دیر. او حالدا باشقا بیر مسئله یه دقت یتیره ک:

ادبیاتین فونکسیون و وظیفه سی بیزه دۇغرو - دۆزگون معیارلار تاملین ائده بیلر می؟ اساساً ادبیاتین فونکسیون، وظیفه سی تعریف اولونا بیلر می؟ بو باره ده داھی فیکرلر مختلف دیر. بیر چوخ استه تیکچیلره گۆره ادبیاتین ایشی ذوق وئرمک یا دا استه تیک یاشانتی، بدییی احوال روحیه یاراتماق دیر. اما صنعت اثرلری بیلگی ده وئره بیلر، دینی هیجان و یا ملی - سیاسی شعور دا اۇیاندیرا بیلر، لاکین بونلاری آیری واسیطه لرله ده اله گتیرمک مومکون دۇر. مثلاً بیر علمی کتاب معلومات وئره بیلر، بیر موعظه ده دینی هیجانی تحریک ائدر. دئمه لی بونلاری صنعت اثرلری ده تاملین ائدیرسه اۇنون یان تاثیرلری حساب ائتمه لی بیک.

دئمه لی ادبیات و صنعت اثرلری بیر ایش یۇخ مختلف ایشلر و تاثیرلر آپاریر و مختلف مقصدلر اوچون یارادیلیر. بو ایشلرین هامیسینی دگرلندیرمکده نظرده تۇتماق لازیم دیر.

معلوم اؤلماق و صنعت یاواش - یاواش دۇرغۇنلاشار و گئیرلر.

ادبی تنقید عموم خلق دە (افکار عمومی) و یازیچیلاردا تأثیر بۇراخار و صنعتچیلرە یۇل گۆسترە و صنعتین انکشافینی تأمین ائدر.

ادبی تنقید ادبیاتین نوع (ژانر) و فنلری نین مقصدلرینی آچیقلا. مثلاً غزل و دیگر نوعلرین هدفلرینی آچیقلا و هر دۇرون شرطلرینی، فکر، ذوق و احتیاجلارینی معین لشدیرر و یازیچیلار بۇ احتیاجلارین قارشیلماق یۇللارینی گۆسترە و شاعیر و یازیچی نین انکشاف یۇلونودا هامارلار. ادبی تنقید ادبیاتی شارلاتانیزم، مبالغه چیلیک و آل - وئر چیلیکدن قۇرور. تنقید اؤلماسا بیدی ادبیات آل - وئر چیلیک وسیله سی اۇلا بیلردی.

ادبی تنقید اوچون ان آزی اۆچ شرط لازیم دیر:

۱ - ذوق، ادبی ذوق و یا ذوق سلیم (ان اؤستون ذوق)

۲ - گئیش ادبی معلومات،

۳ - تجربه و آلیشقالیق.

ادبی ذوق ایکی حیصه دن تشکول ائدر: فطری استعداد و ادبی تربیه و عادت.

ادبی ذوق اۇلان کیمسه ادبیات، ادبیات تاریخی، دنیا ادبیاتی و اۇسلوبلاری، بلاغت فنلری، تطبیقی ادبیات، تاریخ، فلسفه، سؤسپولوژی و استه تیک و بیر آزا دیلچیلیک معلوماتی کسب ائدر و بیر مدت ادبی اثرلرین تنقیدیه مشغول اۇلورسا یاخشی بیر تنقیدچی اۇلا بیلر.

یاخشی بیر ادبیات تنقیدچیسى هر دۇره ده آسانلیقلا یئتیشمز. تاریخده تانینمیش بۇیوک تنقیدچیلرین ساییلاری چوخ اؤلماشیدیر. بۇنلاردان ارسطو، هوراس بۇوالو، بلینسکی و ژان پل سارتر، مسلمان تنقیدچیلردن خطیب، و طواط، شمس قیس رازی، خواجه نصیرالدین طوسی، نوائی و وحید تبریزی هم ملی و هم ده دنیا ادبیاتی نین انکشافیندا بۇیوک رول اوینامیش و داواملی تأثیرلر بۇراخیشلار. اسکی دن بری صنعت اثری باره ده حکم وئریر کن تنقیدچیلرین فکرلری بیر - بیریندن فرقلی اؤلموشدور. بعضی لری اخلاقی اساس سئچمیشلر، بیر قیسم تنقیدچیلر اثرین بدیعی گۆزه للیگینه اهمیت وئریشلر، بعضیلری ده ادبیاتین جامعده کی تأثیرینی نظرده تۇتوب اثره قیمت وئریمک ایسته میشلر.

پروفیسور برناموران «ادبیات قۇراملاری و اله شتیری» آدلی کتایبندا ادبی تنقید متۇدلارینی

ئله صینفلانیدیرمیشدیر:

۱ - اثرله خارج دنیا (جمعیت، گئرچکلیک و انسان) آراسیندا کی علاقه لره قیمت وئرین

تنقید متۇدلاری و یا اجتماعی تنقید.

۲- اثرله صنعتکار آراسیندا کی علاقه لره قیمت وئرن تنقید متودلاری و یا پسیکولوژیک تنقید و اکسپرسیونیست تنقید.

۳- اثرله اؤخوجو آراسیندا کی علاقه لره قیمت وئرن تنقید متودلاری: امپرسیونیست تنقید.

۴- فورمالیست یا شکیلچی تنقید- روس شکیلچی لیگی، یئنی تنقید و استروکتورالیزم ده اثری اساس سئجیدیکلری اوچون فورمالیست ساییلرلار.

دوقتور عبدالحسین زرین کوب یازدیغی «نقد ادبی» آدلی کتابیندا تنقید متودلارینی: اخلاقی، اجتماعی، روانشناسی (پسیکولوژیک)، تاریخی، تجربی (علوم طبیعی) فنی و لفظ و معنی متودلاری شکلینده تقسیم و ایضاح ائتمیشدیر.^۱

ادبیات نظریه لری فصلینده (بؤلوم) پروفیسور برنامورانین تصنیفینی سئجیدیکیمیز حالدا تنقید متودلاری اوچون دوقتور زرین کوب- ون تصنیفینی، ساده و آچیق اؤلدوغو اوچون داها اؤیغون گؤردوک.

۱- اخلاقی تنقید:

بعضی تنقیدچیلر اخلاق مسئله سینین اثرلرین دگرلندیرمه سینده اساس سئچمیشلر، دیدرؤ، جانسون و تئولستوی بؤ گروپ تنقیدچیلر دندیلر.

اسلامین ایلك اللى ایللرینده شعر و شاعیرلره مناسبت یاخشی دگیل دی. چونکی بعضی شاعیرلر گؤستاخجاسینا هجولر یازیردیلار. بعضیلری قرآن کریمی داهی قصورلو گؤستریردیلر، بیر پارا شاعیرلرین یا شانیتلاری فسادلا آلوده ایدی، مشهور امرؤالقیس، بسار و ابونواس (عباسی خلیفه لریندن مهدی، هارون و متوکل زامانیندا) بو کیمی شاعیرلردن ایدیلر. بعضی شاعیرلر دینلنجیلیکدن معاشلارینی تأمین ائدیردیلر. مشهور اسلام تاریخچسی ابن خلدون یازیر کی شاعیرلر مدح ائتمک و هجو یا پیسله مک یؤلیله معاشلارینی تأمین ائتمگه باشلایاندان بری اؤنلرین قدر- قیمتین خلقین یانیندا آشاغی دؤشدو. بعضی شاعیرلر و شعرى سئون فیکر آدمالاری دا جاواب اؤلاراق دئییردیلر کی اخلاقسیز شعر و شاعیرلره گؤره کئی مقیاسدا شعرى و شاعیری رد ائتمک اؤلماز، یؤخسا سؤز و کلامی بؤ تؤلؤ کده رد ائتمه لی بیک، چونکی نثرده کی اخلاقسیز سؤزلر شعردن داها چوخدور. بیر چوخ قدیم فیکر آدمالاری صنعت و ادبیاتین تربیه وی تاثیرینه اینانیردیلار. دیدئرو (Didero) بؤ باره ده دئییردی کی الینه قلم

۱- آشنائی با نقد ادبی، دکتور عبدالحسین زرین کوب، چاپ دوم، انتشارات سخن - تهران - ۱۳۷۲.

(یازی و یارساملیق و هیکلتراشلیق قلمی) آلان هر نجیب و آزاد دوشونن انسانین مقصدی بیسلیکلی، آلیققلیقاری آچقلاماق و تقوا و یاخشی اخلاقی قیمتندیرمک و تشویق ائتمک، اولمالی دیر.

جانسون یازدیغی شکسپیر اثری نین مقدمه سینده دئیر کی: یازیچی نین وظیفه سی دونیانی اولدوغوندان داها یاخشی گؤسترمکدیر. تۇلستوی یازیر کی یاخشی صنعت دونیا خلقلری آراسیندا بۇتون چاغلاردا مشترک اولان دینی خیر و شرلری و اخلاقی جهتلی تبلیغ ائتمه لی دیر.

۲- اجتماعی تنقید:

اجتماعی تنقید آپاریلدیغی زامان اجتماعی تأثیر و اساسلار اثرین تدقیق و دگرلندیرمه سینده نظرده تۇتولور. ادبیاتین جمعیت ده کی تأثیری و جمعیتین ادبی اثرین یارادیلماسیندا کی رولو تدقیق ائدیلمیر.

اثرین یازیلدیغی زامان داکی شرطلری و محیطی، اثری ایضاح ائتمک اوچون نظرده تۇتماق و یا اثرین عصرینی آیدینلاتماق اوچون بیر سند کیمی اله آلماق اجتماعی تنقیدین خصوصیتلریندن دیر.

شاعیرین حیاتی و یاشاما شرطلری و جمعیتده کی موقعی تدقیق ائدیلمیر، شاعیر نئجه یاشامیشدیر، معاشینی نئجه تأمین ائتمیشدیر.

اسکی دن اکثر شاعیرلرین معاشینی دربارلار، امیرلر، خانلار تأمین ائدردیلمر حالبوکی بوگون کتاب و مطبوعات اوخوجولاری اونلارین یئرینی توتوبلار.

بعضاً شاعیرین مادی گذراننی اونون صنعت و استه تیگی نین فدا اولماغینا سبب اولور. اجتماعی تنقید ده ادبی اثرلر شاعیرین حیات و اجتماعی محیطی نین محصولو کیمی قیمتندیریلیر. بیر چوخ تنقیدچیلر شعری شاعیرلرین دوینغو - علاقه لری نین ترجمانی کیمی قبول ائله دیکلری حالدا بۇ دوینغو - علاقه لرین قایناعینی محیط، زامان و مکاندا گؤرورلر.

کئچن عصرین مشهور انگلیس ادبیاتشناسی (H. Taine) یازدیغی «انگلیس ادبیاتی، تاریخی» کتابیندا (۱۸۵۸) یازیر کی:

صنعت و ادبی اثرین یارانماسیندا، عیرق (ائتیک)، محیط و زامانین چوخ تأثیری واردیر. عیرق (ائتیک) ارنیتله آنادان - آنادان گئچن استعداد و خاصیتلرین تۇپلوسودور - دئیر، محیط، طبیعی و جغرافی کیفیتلرین تۇپلوسودور. بعضی کیمسه لر محیطین تأثیرینی انکار ائدیلمر (هگل)

کیمی)، حالبوکی راتزل (Ratzel) بو باره ده مبالغه اندیر، البته جغرافی محیطین آز- چوخ تأثیری واردیر. مثلاً یونان کیمی دنیز کناریندا اولان بیر اؤلکه نین ادبیاتی عربستان چؤلونده یاشایان عربلرین ادبیاتیله عینی اولایلمز. اونلارین تشبیه لری، تعریف- توصیفلری بیر- بیریندن فرقلی اولور.

زامان و چاغین تأثیری هر کسه معلوم دور.

تئین ادبیاتدا جبره (Determinisme) اینانیر و دئییر کی معین عامللر معین نتیجه لر میثدانا گئیرر، بیر شئی آچقلاماق اونون عامللرینی و تأثیرلرینی گؤستمکدیر. تئین ادبیات تاریخینی ده اینجه لر کن بو اوج عاملی نظرده توتور. تنقیدچی معین بیر یازبچی، اثر و یا بیر ادبی نوعی (ژانر) تدقیق ائدر کن یازیلدیغی ایللرین محیطینی و شرایطینی آراشدیرماقلا داها یاخشی آچقلا یا یلر.

بو اوج عاملین بیر- بیرینه ده تأثیری واردیر. بونونلا بیله بؤتون صنعت اثرلرینی خارجی عامللره باغلاماق، انسانلارین ذوق، وجدان و اینسیاتو (ابتکار) لرینی انکار ائتمک دئمکدیر و بودا دؤر گون دگیل دیر. تاریخده صنعتکار انسانین یارادیجیلیق قابلیتی، محیط و عرقین تأثیریندن قات- قات اؤستون اولموشدور. هله شاه اثرلرده بو مسئله آیدین شکیلده اؤزونو گؤستمکده دیر. شاعیرین شخصی تجربه و دؤیغولاری اؤنون ان گؤجلو الهام قایناغی سایلیر.

۳- مارکسیست تنقید :

مارکسیست تنقید متؤدودا اجتماعی تنقید کیمی بیر صنعت حادثه سی نین عامللرینی تدقیق ائدیر، یالنیز اؤندان فرقلی اؤلاراق اقتصادی شرایطی و جمعیتده کی صنیف مبارزه لرینی اساس توتور و صنعت حادثه سینی بونلارلا ایضاح ائدیر.

مارکسیست تنقیده هر شئی دن اول اثرین محتواسی تنقید اولونور. اثرین موضوعو، حادثه لری، قهرمانلاری، استعمارچی و حاکیم بیر طبقه نین منفعت لری نین داوامینا کؤمک ائتمه لی و ازیلن طبقه لرین منفعتلرینه ضد اولما مالیدیر. هئج بیر اثر سیاسی باخیمدان طرفسبز اولماز. اؤنا گؤره ده اثرین اوخوجودا و جمعیتده کی سیاسی تأثیری نظرده توتولور.

اما بعضی مارکسیستلر بو باره ده فرقلی دؤشونورلر. بونلار دئییرلر کی: اجتماعی اولمایان بیر اثرده یاخشی اولاییلر، چونکی اجتماعی لیک ادبی بیر اثر اؤچون نه کافی دیر نه ده لازیم دیر. بو گروپ مارکسیستلردن مشهور اولانی فیشر E. Fisher دیر. فیشره گؤره صنعتی اجتماعیلکله محدودلاشدیریب الینی- قؤلونو بیر ایدئولوژییه باغلاماق خطادیر. البته

كى صنعتكار زامانى نىن ايدئولوژىسىندىن تاثير آليرو صنعت اثرلىرى چوخ واخت عىنى، كۆنكرتلىشىدىر بىلمىش ايدئولوژىلىرىدىر. فقط بۇنو اعتراف اثمه لى بىك كى چاغداش بۇرژووا رژىمى بۇيوك مقىاسدا صنعت اثرى ياراداجاق گۆجده دىر و كافكا، Beckett، Faulkner كىمى يازىچىلار بۇيوك صنعتكارلاردىر.

فىشره گۆره رئالىست متؤد كىترچكىن عكس اثئدىر يلمه سى اۆچون تك متؤد گىلدىر. بىر شئىن اصلىنى، جانىنى عكس اثئدىر مك بىر استه تىك حادثه دىر (مقوله يا كاته قۇريا) حالوكى رئالىسم بىر متؤد دور، بۇنلارى بىر-بىرىنه قارىشىدىر ما مالى يىق. اونا گۆره فىشر اجتماعى رئالىسم يىرىنه «اجتماعى صنعت» دىمكى داها اۇيغون گۆرور. اۇنون فىكرىنه گۆره مهم اولان معىن متؤد يوخ صنعتكارىن اجتماعى موقعى دىر. صنعت ده بۇرژووا ويا پىرؤله تر، كاپىتالىست و سۇسپالىست شكىللىر ويا ايفاده يۇللارى يۇخدور.

فىشر اجتماعى اۇلمايان بۇتون ادبياتا مۇرتجع، گىترىجى، دامغالارىن وۇرماغىنا قارشى دىر. اۇنا گۆره دونيا مېزدا آمريكا ادبياتى لازىم اۇلدوغو قدر روس ادبياتى دا لازىم دىر.

۴- پىسيكولوژىك تنقىد (نقد روانشناسى):

پىسيكولوژىك تىقىد صلعلكارىن شخسىلى ايله اثرلىرى آراسىلدا سىخ بىر باغلانلى اۇلدوغو اساسىنا دايانير و ايكى مقصدله تطبيق اۆلنور.

- ۱- اثرى آيدىنلاشدىر. ماق اوچون صنعتكارىن حياتىنى، شخسىتىنى تىقق اشك.
- ۲- صنعتكارىن پىسيكولوژى (روحىه) و شخسىتىنى آيدىنلاشير ماق مقصدله اثرلىرىنى بىر سىند كىمى اساس گۆتورمك. تنقىدچى بۇ ايكى يۇلدان بىرى ويا هر ايكى سىندن ده عىنى زاماندا فايدالانا بىلر.

۱۹- جو عصرده بو چئشىد تىقىد يۇلۇنو آچان سنت بوو (Saint Beuve) اۇلموشدور.

- ۱- يازىچى نىن حياتىندا باش وئره ن حادثه لر، اىچىنده ياشادىغى شرايط عائله محىطى، اۇخۇدوغو كىتابلار، باشىندان كىچن عشق ماجرالارى و بۇ كىمى حادثه لر هامىسى يازىچى نىن شخسىتى نىن و اثرلىرى نىن ياخشى آتلاشلىماسى اۆچون لازىم و فايدالى معلومات تامين ائدر. بۇ بىلگى و معلومات سايه سىنده يازىچى نىن ايتانچلارى، دونيا گۆرؤش، روحى دۇرومو تىبىت و ضبط اۇلونار. سۇنرا اثرلىرى بۇ بىلگى نىن ايشىغى آلتىندا تىقق ائدىلر و دۆزگون يۇروملار و دگرلندىر مەرلر آبارماغا چالىشىلار. بۇ تنقىدچىلره گۆره اثرىن حقىقى معناسى يازىچى نىن بئىننده دۇشۇندوبو و دپله گىترمك اىسته دىگى معناد

ھەر يازىچى ايستە سە و يا ايستە مە سە دە اۋز دا مغانسىنى ، مۇھرۇنو اثرى نىن اۋستونە باسار ، ھەر يازىچى نىن بىر اۋسلوبو واردىر كى اۋنون كارا كترى نىن آچارى دىر . بۇندان باشقا بىر يازىچى نىن اثرلرىندە ايشلندىگى تىم (حادئە دە كى اساس فكر) ، سئچدىگى قھرمانلار ، ياراتدىغى صورت ، اۋبرازلار يئتە اۋنون شخسىتىنى آچىقلار .

بىر چوخلار يىمىزىن ايتاندىغى بىر عقىدە واردىر كى اثرىن مغانسىنى كىمسە يازىچىسى كىمى ياخشى باشا دۆشمز ، اثرىن حقىقى مغانسى يازىچى نىن دۆشوندوبو مغاندىر . بىز بۇ ادعانىن ھەر زامان دۇغرو اۋلدوغونا ايتانمىرىق . بىز بعضاً دانىشاندا سۇزۇموزون سھو آنلاشلىدىغىنى گۇروب مقصدىمىزى يئنى دىن آنلاتماق اوچون سۇزلىرىمىزى دگىشدىرىب باشقا شكىلدە ايفادە ائدرىك . بعضاً يازىچى نىن مقصدى اۋلان مغانايە ائردن چىخان مغان عىنى اۋلمايا بىلر ، بۇندان اۋتۇرو اثرىن تفسىرىندە سۇن سۇز اثرى يارادان صنعتكارىن دگىل . يازىچى دا اثر قارشىسىندا بىزىم كىمى بىر اۋخوجودور . اثرىن بىر تىك تفسىرى يۇخدور ، ھەر چاغدا ، ھەر تنقىدچى يئنى تفسىرلر گىترە بىلر . آنچاق بعضى حاللاردا صنعتكارا مراعىتمىز اثرە ھانسى بۇجاقدان (زاويە) باخماغىمىز كۆمك ائدر . بۇدا اثرى داھا دۇزگون تفسىر ائتمگە يارار . يازىچى نىن مقصدىلە دگرلندىر مە آراسىندا كى مناسبتە دقت ائدرىك گۇروروك كى اثرىن صنعت باخىمىندان دگرلى و باشارىلى اۋلا بىلمەسى اوچون يازىچى نىن مقصدى نىن تحقىقى كافي دگىل دىر . اما يازىچى نىن مقصدىنى بىلمەسك بلكە دە اثرە ھانسى بۇجاقدان باخا جاغىمىزى معىن لىشدىرە بىلمەرىك ، لاكىن مقصدى اۋىرنىدىكدن سۇنرا اثرى داھا ياخشى باشا دۆشەرىك و بلكە دە بو سفر اثرىن باشارىلى اۋلدوغونا قناعت گىترەرىك .

۲- اثرى تديق ائتمكلە شاعىر و يازىچى نىن شخسىتىنى آچىقلاماق (معىن لىشدىرەمك) ايستە بىن تنقىد متودو دا ضعيف دىر . بو آنچاق بيو گرافىك بىر چالىشما اۋلا بىلر .

بۇرادا پىسكولوژىك (روانشناسى) بىر حادئە نى نظر دە تۇتماق لازىم دىر . چونكى بعضاً اثر ، يازىچى نىن حقىقى شخسىتىنى يۇخ ، آرزولادىغى ، اۋلماق ايستە دىگى بىر شخسىتى عكس ائندىرە بىلر . اما صنعتكارىن صمىمىتىنى دە دگر اوچون معيار قبول ائدرىك (Colling Wood) بو دفعە اوچونجو صىنىف بىر صنعتكاردا عىنى صمىمىتلە اثر يارادا بىلر . سۇنرا يازىچى نىن صمىمىت درجە سىنى ھەر زامان آنلاماق مۇمكون دگىل . گۇرە سن ، عجا يازىچى دىلە گىتردىگى دۇيغولارى حقىقتاً ياشامىشدىرمى؟ سۇنرا يازىچىسى بللى اۋلمايان اثرلر واردىر .

بىر يازىچى صمىمى اۋلدوغو حالدا دۇيغولارىنى دىلە گىترەمكە باشارىسىز اۋلا بىلر . بۇ سبب دن يازىچى نىن صمىمىتى نىن دگر معيارى اۋلماغى بىر چوخ اعتراضلار سبب اۋلموشدور .

یازیچی نین صمیمیتی یالینز دیله گتیردیگی دۇیغولاری دۇیماسیندا دگیل عینی زاماندا ایره لی سۆردوگو فیکره ده اؤزۆنون اینانماسی اؤنملی دیر و اؤخوجودا چوخ مثبت و یا منفی تأثیر بۇراخار.

۵- پسیکوانالیز و تنقید:

پسیکوانالیزه دایانان تنقید متؤودۇ فرؤید (Z. Freud) ون تأثیرله ظهور ائتمیشدیر. فرؤیدا گۆره صنعتکارین یارادیجیلیغی ایله نوروز (Neurosis) آراسیندا سیخ بیر علاقه واردیر. بۇ یارادیجیلیق استعدادی و یا یاراتماق قوۋه سی اسکی یونان دا الهام (Inspiration) آدیله تعریف اولونموشدور. اؤز زامان دئییردیگر کی الهاملی، جن وۇرموش کیمی دیر و شاعیرلر الهام اؤچون تانریلاردان مدد ایسته رلر.

عربلر ده اسلام دان اول «جاهلیت دۇرونده» دئییردیگر کی هر شاعیرین ایچینده بیر شیطاننی واردیر کی اؤنا الهام وئرر و اؤنا جننی دئییردیگر. اؤ زامان اولو پیغمبریمیز حضرت محمد (ص) ده مجنون شاعیر، مجنون معلم دئدیگر و دئدیگر کی اؤنا (پیغمبره) نازل اولان (دیلینه گلن) کلام، سۆز شیطان وحییی دیر. قرآن کریم ده، بۇنلارا تکویر سۆره سینده بئله جاواب وئرلیمیشدیر. وما صاحبکم بمجنون (آیه ۲۲)، سیزین دۇستونوز دلی دگیل. وما هو بقول شیطان رجیم (س ۸۱، آیه ۲۵) بۇ قرآن، قوۋولموش شیطانین سۆزودگیل.

افلاطون سقراط ایله دانیشان اؤزان (اسکی عاشیق) ایون (ION) ون دیلیندن بۇ باره ده بئله یازمیشدیر: اؤزانلار یازار و سۆیلرکن عقله دایانان بیر ایش گۆرمزله. اؤنلار بۇ زامانلار بیر نوع وجد- جذبیه ایچینده دیلر و یازدیقلاری و یا سۆیله دیکلری زامان شعورلو بیر کنترؤلا تابع اولمازلار.

رؤمانتیکلر زامانیندا بۇ الهام گۆرؤشو، مذهبی طرفینی الدن وئردی و طیبعی بیر شکل آلدی. رؤمانتیکلر گۆره صنعتکار الهاملار یازان بیر آدم دیر.

رومانتیکلر، اساساً عقل، ذکا- ذهن و فیکر کیمی عامللر، حقیقی صنعت اثری یارادا

بیلمزله- دئییرلر.

ایندی الهام و جذبیه حقیقده بیر آریضاحات وئره ک:

جذبیه: جذبیه (Extase) الهامین مقدمه سی و الهامین گلگینه لازیم اولان حال دیر. عربجه بیر کلمه اولان جذبیه بیرینه جذب اولماق و اؤنا قاریشماق دئمکدیر. اکستاز دالاتینجه بیر سۆز دؤر و معناسی جذبیه و اؤزوندن خارجه چیخماقدیر. بۇ ایکی سۆزون بیر یئرده معناسی

جذبە نىن تعريفىنى تشكىل وئىرى: اۋزوندن چىنخىب باشقاسىنا قارىشماق.
جذبە دە گۆجلو و اۆستون تحرىك ائىدىجى عامللار (Impuls) تاثيرىندە انسانىن شعورۇ و وجدانى موقتاً محو كىمى اۋلار (كۆلگە لە نر) و اۋزۇنو داھا يۆكسك بىر وجوددا غرق اۋلموش كىمى گۆرر و شادلىق، گۆزەللىك و سعادەت دۇيار (دكتر عبدالحمىن زرىن كوب).
بو زامان انساندا بىر حس و اردىر كى سانكى كامىل بىر وجوددان باشقا، ھر شئىلە علاقە سى كسىلمىشىدىر. ادبى شاھ اثرلر عمومىتلە جذبە حالىندا يارادىلار و اۋنلاردا شخسى ھويت گۆرولمز. البتە عارفلرىن و دىندار اداملارىن جذبە سىلە شاعىر و ذوق اھلى نىن جذبە لرى بىر- بىرىندىن فرقى دىر. بىرىنچى سىندە انسانى قاپسىان (Impuls) عامل، خىر و كمال دىر، حالو كى صنعت جذبە سىندە گۆزەللىك دىر (حسن و جمال).

الھام: جذبە حالى صنعتكاردا الھامىن ظھورون سبب اولار. الھام بىر چئشىد يارادىجىلىق قەرتى و امگى دىر كى بدىعى يارادىجىلىغا سبب اولار.
بعضى پىكولوكلار الھامى شعور آلتىندا كىلارىن بىر حصە سى نىن شعور دا ظاھر اۋلماسى كىمى تعريف ائدىرلر.

من الھامى دۇغوم سانجىسىنا بنزە دىرم. دۇغوم سانجىسى حاملە (بۇىلو) قادتىن ارادە سىندە اۋلماز، آنجاق گلدىگى زامان غىر عادى، اۋستون بىر گۆجلە قادتىنى زۇر وئرمگە مجبور ائدر و قادتىن زور وئىرر (ايقىنار) و اۋشاق دۇغار. ادبى الھام گلندە شاعىر ارادە سىندە اۋلمايان معنوى بىر گۆجلە (يارادىجىلىق گۆجو) شعرىنى سۇىلر و صنعت اثرىنى يارادار.

۶- فرۇىدۇن صنعت نظرىە سى:

انسانلارىن بىر پارا اىستىكلرى، سائقە (انگىزە) لرى و اردىر، اما جمعيت دە ياشادىقلارى اۋچون خارچ گىرچكلرە (واقىعتە) اۋىماق مجبور بىتىندە قالىرلار و اۋنلارنى آزادجاسىنا يىرىنە يىتىرە بىلمىرلر. بۇسىدن انسان گىرچك حياتدا قۇوۇشا بىلمە دىگى بۇ ذوق و لذتلىرە خيالدا قۇوۇشماق اىستىر و بۇ خيال دۇنياسىندا ان گىزلى آرزولارىنى يىرىنە يىتىرر. بۇنلار اكثراً جنسى و يا اۋزۇنو باشارىلى و گۆجلو گۆرمك آرزولارى دىر. بۇ خيال چوخ گۆجلو اۋلسا روھى خستەلىك اوچون زمىنە حاضرلانا.

بۇ نظرىە يە گۆرە مادام كى يازىچىنى يازماغا قۇرشالايان، باسدىرىلان اىستىكلردىر اۋ حالدا بۇنلار شكىل دگىشىدىرىب، اثر دە اۋزلىرىنى بللى ائدە جكلر. بۇخودا اۋلدۇغو كىمى. اۋنا گۆرە بىر صنعت اثرىنە، صنعتكارىن شعور آلتىندا قالمىش اىستىكلرى نىن، قۇرخولارى نىن

رمز لیرینی - نشانه لیرینی داشییان سندلر کیمی باخا بیله ریک. ائله ده اثره روحی بیر خسته نین سۆزلری کیمی باخا بیله ریک، اوزامان یازیچی نین گیزلی ایستکلرینی، جنسی میللرینی، شعور آلتی دونیاسینی آراشدیریب اۆزه چیخارتماق اۆچون اثری تدقیق ائتمک لازیم دیر. بۇدا اثر دن یازیچینی آچیقلايان تنقید متؤدونا داخل دیر. اما اثرده کی خصوصیتلری ده ایضاح ائتمگه یارار. فرؤید صنعتکارا خصوصیله شاعیره بیر روحی خسته کیمی باخیر. اما اؤنون گؤرؤشو بیر چوخلاری طرفیندن اعتراضلا قارشیلانمیشدیر. مثلاً:

تریلینگ (Trilling) دئییر کی یازیچی و شاعیرلرین پسیکو آنالیزه مساعد اؤلماقلاری، روحبه لری حقینده چوخ ایب اۇجو (معلومات) وئرمکلریندن دیر. عالیم لر و باشقا اختصاص آداملاری اۆزلری باره ده یازمازلار. یازیچی و شاعیرین دوها سینی روحی خسته لیک و یا روحی بۇزغونلوقلا ایضاح ائتمک دۆزگون دگیل. صنعتکاری صنعتکار قیلان اؤندا کی ادراک، دویمو و ایفاده گؤجو و فوق العاده قابلیتی دیر. بۇندان علاوه صنعتکارین حیاتی، نؤرؤزؤنو پسیکو آنالیز یؤلیله کشف ائتمک اثری دگرلندیرمکده فایدالی دگیلیر. بۇنولا برابر بۇگون یئنی ادبیاتی تدقیق ائدرکن پسیکو آنالیزدن فایدالانا بیله ریک چونکی یئنی لیک طرفداری صنعتکارلار، فرؤید یونگ (Young) دان تأثیر آلمیشلار و پسیکو آنالیست تعلیمینی اثرلرینی بازارکن تطبیق ائتمیشلر.

۷- تاریخچی تنقید:

تاریخچی تنقید متؤدونا گؤره اۇخۇجونون گنجمیش زاماندا یازیلیمیش بیر اثری قاوارایب دگرلندیره بیلمه سی اوچون اۇچاغدا کی شرطلری، اینسانلاری، دنیا گؤرؤشو و صنعت آنالیسی (تلقی) و عنعنه لری (سنت) حقینده معلوماتی اؤلمالی دیر. بۇنون اوچون اۇخۇجونون اۇچاغقا قاییتما سی، یازیچی نین مقصدلرینی باشا دؤشمه سی و اۇچاغین اۇخۇجوسونون گؤزویله باخا بیلمه سی لازیم دیر. بۇ وظیفه داها چوخ ادبیات تاریخچیلرینه و آراشدیرماچیلارینا دؤشر.

بۇ باخیدان اۇنجه الیمیزده کی متین دؤغرؤ و سهوسیز تثبیت ائدیلمه سی اؤنملی دیر. چوخ واخت بیر نئچه الیازما نسخه سی اولان بیر شعرین هامی نسخه لری بیر-بیرینه اؤیما یا بیلر. بۇنلاری قارشى لاشدیرماق، دؤغرؤمتنی تاپماق، یازیلدیغی تاریخی تثبیت ائتمک لازیم دیر. اثرین دیلی اؤز رینده داھی دۇرماق گره کیر. قدیم زامان دا یازیلیمیش بیر اثرده بعضی سؤزلر زامانیمیزدا دگیشمیش اؤلایلر.

ادبیات عالیمی اثرین دیلی اؤزینده آپاردیغی تدقیقات و آچیقلامالارلا بۇ کیمی چتینلیکلری اؤرتادان گۆتورمه گه چالیشار.

تاریخچی تنقید، ترجمه حالا (بیوگرافی) دا اهمیت وئریر و یازیچی نین حیاتینا عاید معلوماتدان فایدالاناراق اثرلرینی آیدینلاشدیرماغا چالیشیر.

تاریخچی تنقیدین ان مهم طرفی اثری، بللی بیر صنعت عنعنه سینده کی یئرینه یئرلشدیرمک، اؤجور اثرلرین خصوصیتلرینی اورتا یا قویماق و اثرده تعقیب ائدیلمن مقصدلری، اؤنا شکیل وئرن اساس عنصر و آچیقلاماق و اؤنا هانسی زاویه دن باخیلاجاغینی تاپماق دیر. عمومیتله تاریخچی تنقید قدیم زامانلاردا یازیلان اثرلری دؤغرو-دؤزگون باشا دؤشمه گه کؤمک اندر و شبهه سیز بۇ باخیمدان چوخ فایدالی دیر.

۸- تجربی تنقید و یا علمی تنقید:

تجربه یه دایانان بۇ متود چوخ ماراقلی دیر و طبعی علملرین تدقیقی کیمی تشریح-تحلیل، صینیفلاندیرما و حؤکم وئرمدکن عبارت دیر. تجربی متودون ادبیاتا تطبیقینده ۱۹-جو عصرین فرانسیز بؤیوک طب عالیمی کلودبرناد (Claude Bernard)-ین تأثیری اولموشدور. بۇرادا هم اثری هم ده اؤنون یارادیجیسینی تشریح و تحلیل ائتمک لازیم: اثری یارادان کیم دیر، هاردا و هانسی دورده یاشامیش، هانسی عائله دن، هانسی ائل-ائتیک دن (قوم) دیر. تریبه، اخلاقی و کاراکتری، معاش و گذراننی نئجه ایمیش و کیملرله دؤستلوق ائتمیشدیر. هانسی

۴۴۱ | یازماچ | هانسی شریط اؤز بۇ اثری یازیب یازماغا سؤق ائتمیشدیر.

الته ادبی اثرله یارادیجی هر زامان بیر-بیرینه بنزه مز، اما نئجه کی ادبیات جمعیتین ترجمه حالی دیر ادبی اثرده شاعیر و یازیجیسی نین ترجمه حالی دیر. فقط ترجمه حال بعضاً گنرچکدن بؤیوک و یا داها کچیچک عکس اؤلونایلر. شاعیر و یازیچی دان سؤنرا اونون محیط و چاغداشلارینی تدقیق ائتمک لازیم. چونکی بۇنلارین دا اثرین یارانماسیندا بؤیوک تأثیری اؤلوموشدور. مثلاً مولوی نین مثنویسینی نظرده توتساق گؤره ریک کی مولوی نین یؤکسک دؤشونجه، ذوق و قابلیتیندن باشقا حسام الدین چلبی، بهاء الدین ولد و شمس تبریزی و حتا اؤنون اطرافینا تۇپلاشان صوفی و مریدلرین ده مثنوی نین یازیلماسیندا تأثیری اولموشدور.

هر ادبی اثرین اؤزوندن قاباق یازیلان همین نوعدن اثرلرله ده علاقه سی واردیر. اثرین نوعی نین (ژانر) گنچمیشینی تدقیق ائتمک و هابئله او اثرین اؤزوندن سؤنرا گلن و عینی نوعدن اولان اثرلر اؤزینده کی تأثیری نین تدقیقی ده لازیم و اهمیتلی دیر. بعضاً ملی سرحدلری آشیب

خارجده کی اۇنوعدن اثرلری ده تدقیق ائتمک فایدالی اولور. شعر و ادبیاتدا مختلف نوعلر (ژانرلر) اۇلدوغو اوچون تجریه - تحلیلدن سونرا اثری صنیفلانیدرماق لازیم.

شعری ارسطو زامانیندان بری ماده و صورته آیرییلار. صورت جهتیندن شعری: مثنوی، قصیده، غزل، مسمط، رباعی، دۇردلوک و مستزادا بۇلورلر.

ادبی نوعلر: ادبی اثرلر ایفاده یوللارینا گۇره ده مختلف نوعلر بۇلورلر. قۇرولوشلاری بیر - بیرینه بنزمک باخیمیندان ادبی - بدیعی اثرلری اۇچ نوعه بۇلورلر: ائپیک یا حماسی، لیریک یا غنائی، درام اثرلر (نمایشنامه لر) ائپوس Epos اصلینده حکایه، ناغیل دئمکدیر. ائپیک اثرلرده یازیچی، انسانلار و حادثه لر حقیقینده روایت ائتمک یۇلۇایله وارلیغی تصویر ائدیر. ائپوس ملی داستانلار شفاھی خلق ادبیاتی قهرمانلیق ناغیللارینا دا دئییلیر (کۇراوغلو کیمی).

لیریک Lyric و یا غنائی اثرلرده، حیاتین، وارلیغین و هرھانسی بیر موضوعون یازیچیدا اۇیاتدیغی دۇیغو - تاثیر و هیجانلار وئرلییر. غنائی اثرده گۇزه للیک (حسن) و هیجانلار اثرین جانینی تشکیل ائدیر.

درام Drame (نمایشنامه) حرکت و عمل دئمکدیر. صحنه اوچون یازیلیمیش بدیعی اثرلر و یا صحنه ده اوینایان اثرلره درام دئییلیر. درام دا آز سۇزله چۇخ فیکر ایفاده ائتمک، معنالی حرکت ضرورتی واردیر. درام اثرلرینده زامان مسئله سی خصوصی یئر تۇتور. اگر بیر اثرین اۇخونماسی ایکی ساعت وقت آپارسا صحنه ده ۵ - ۴ ساعات سۇرر. درام اثرلری، هم شعر و هم نثرله یازیلا ییلر.

ائپیک اثرلرین نوعلری داستان، حکایه، پۇوئست، رۇمان، اۇچترک (تاریخی رومان) و سایرهدیر.

حکایه حجمی بۇیوک اۇلمايان روایت، تحکیه دیر. حیاتدان آنجاق بیر حادثه گۇتۇرولور و تصویر ائدیلیلر. حکایه لر تم (اساس حادثه و اۇنداکی آنافیکر) باخیمیندان مختلف اۇلور. حکایه یازماق آذربایجاندا ۱۹ - جو عصرده اسماعیل قۇتقاشانلی، م. ف آخوندزاده ایله باشلامیشدیر (رشید بیگ و سعادت خانیم حکایه سی، آلدانمیش کواکب حکایه سی). نۇوئل کچیک حکایه دیر.

پۇوئست حکایه دن بۇیوک و رومانندان کچیک حکایه یه دئییلیر (آلدانمیش کواکب کیمی) اۇچترک ده حیاتدا اولان گنرچک بیر حادثه و یا بیر انسانین سجه وی جهتی بدیع دیل

و صورتلرله (اؤبراز) تصویر اولونار.

رومان ان بؤیوک حکایه، ائپیک نوعی دیر، فلسفی، خیالی، ماجرا و عشق رومانى اؤلا بیلر.

ادبیات یازبیجیسی بیر حادثه نی، شخصیتی، محیطی و اؤنون شرایطینی تصویر ائدرکن اؤچ اؤصول و متؤددان استفاده ائدر: تحکبه (نقل ائتمک)، تصویر و ترنم. تحکبه ده یازبیجی حیات و حادثه لر حقیقنده معلومات وئرر و عینی و خبری (خبر وئرمک) شکیلده دانیشار. تصویر ده شخصین کارا کتری، صحنه و محیطین نشانه و علامتلى رسم کیمی تصویر اؤلؤنور اؤنا گؤره تحکبه ناغیلا و تصویر رسمه، لوحه یه اؤخشار.

ترنم اؤصولوندان ان چوخ غنائی اثرلرده استفاده اؤلونور. بورادا یازبیجی شخصیتین، حادثه نین اؤیاتدینی روحی حاللاری حس و هیجانلاری ایفاده ائدیر. بۇ تقسیم و صیقلانديرماقدان سؤنرا حؤکم وئر مگین (قضاوت) سیراسی گلکیشدیر. اساساً تنقید (نقد) سؤزونده حؤکم وئر مک معناسی دا واردیر.

۹- فنی تنقید:

فنی تنقید ده ادبی اثرین متنینی لغوی (Lexik) و نحوی (Syntax) باخیمدان تدقیق ائدیپ دگرلندیریرلر. اسکى دن بو متود چوخ یایلمیشدی. شعر و نثر لغت و نحو (سینتاکس) جهتدن تدقیق اولونور و بلاغت قاعده لری نظرده توتولوردو.

ارسطو و آریستا ک قدیم یونانستان دا و هؤراس و کنتی لین (Keti Lin) اسکى روم دا بو تنقید متودونون اساسینی قويدولار. اونلاردان سونرا بو متود اسکندریه مکتبینه یاییلدی.

اسلامدان سؤنرا عربلر، ایرانلیلار و تورکلر آراسیندا دا لفظ و معنا باره سینده مباحثه و کلمه لرین ایشله دیلمه کیفیتى و مقصده اؤیغونلوغو باره ده تدقیقات آپارماق، ادبی تنقیدین موضوعونو تشکیل وئریردی. اؤز امان مسئله بۇندان عبارت ایدی: بۇ قاعده لری نئجه و هارادان آختاریب تاپمالی ییق.

ادبیاتچیلارین چوخو بئله دؤشونوردولر کى بۇ اصول قایدالاری قدیم صنعتکارلارین اثرلریندن اؤزوده ائله اثرلر کى همیشه، هامى طرفیندن بیه نیلیب آقیشلانمیشدیر، چیخارتماق لازیم دیر. مثلاً ۱۷- جى عصر فرانسىز متفکر و یازبیچیلاریندا لابرویئر Labruyere دئییردی کى هر شنى دئییلیمیشدیر. قدیم یازبیجی و شاعرلرین قؤیدوغو اصول، قایدالار ابدی دیر و دگیشه بیلمز. یئنی گلنلر اثرلرینده اؤنلاری تقلید و تکرار ائتمکدن باشقا

چاره لری یۇخدور. بۇ خصوصدا ۱۷ - جى عصرده فرانسه ده ظهور ائدن یىنى لیک (تجدد) طرفدارى یىنى چیلرله قديمكى فیکرین طرفدارلاری آراسیندا شدتلى مباحثه لر گئیدردى. البته اسكى دن حاکیم اۇلان بۇ عقیده آشیری (افراط) دیر و دۆزگون دگیل دیر.

اسلامین مشهور یازیچیلاریندان ابن قتیبه یازدیغی «الشعر و الشعرا» آدلى کتابیندا بۇ عقیده نى تنقید ائتمیشدیر. اۇنا گۆره تانری علم و بلاغتی یالئیز بیر دیله و یا بیر ائله (ائتیکه) وئرمه میشدیر، بلکه اۇنو هامى انسا نلارا مشترک شکیلده قسمت ائتمیشدیر. بۇگون قديم ساییلان بیر شاعیر ده اۇز زامانیندا یىنى ساییلیردی.

بۇ باره ده دۇغرو- دۆزگون یۇل، قديم و یا یىنى ادبى شاه اثرلردن، ذوق سلیم Bonsense له (ان یۆکسک ذوق) اصول و قایدالاری تاپپ چيخارتماق و ایشلتمک دیر.

گنج یازیچی و شاعیرلر قديم اثرلری اوخویوب تدقیق ائتمه لی و اۇنلارین اصول- قایدالارینی و یارادیجیلیق رمزلرینی اۇیرنمه لی دیرلر. بۇ رمزلر و قایدالار شعر و نثرین فنى- تکنیک اساسلارینی تشکیل وئریر و تنقید ایشینده ده اساس معیار ساییلرلار.

شعرین تنقیحی:

شاعیر شعرینی یازاندان سونرا اونو تدقیق ائدیب اۇز اثرینی تنقید ائتمه لی و ضعیف و یا شبهه لی اولان نیترلی اصلاح و یا حذف ائتمه لیدیر. بونا شعرین تنقیحی (شعرى قصورلاریندان تمیزله مک و اصلاح ائتمک) دئیرلر.

لفظ تنقیدی:

فنى تنقیده لفظه، نحوه (Syntax) و سۆزلرین اصول- قایدالارینا چوخ اهمیت وئریلیر. لفظ، ادبى اثرین صورت و هیئتینی تشکیل ائدیر. اونا گۆره ادبى قاعده لرله اۇیغون اۇلماسی لازیم دیر. اما بۇ خصوصدا دا افراطا گئتمک شعرى پۇزا بیلر. بۇ یوک شاعیریمیز مولوی نین مثنویسی بۇنا جالبی بیر مثال دیر، مولوی شعرلرینده آنجاق معنائی نظرده تۇتموش و لفظ و اۇنون قایدالارینا چوخ دا اهمیت وئرمه میشدیر، بۇنا باخیماراق عرفانی فارس ادبیاتى نین شاه اثرلرینی یارتمیشدیر. اگر مولوی افراط درجه سینده لفظ قایدالارینی نظرده تۇتسا یدی بیر چوخ بدیعی و اۇستون معنالاری فدا ائتمگه مجبور اولاجاغیدی. بۇ سببیدن قديم زامانندان شعرده جواز و ضرورت قاعده سی قبول ائدیلمیشدیر.

ضرورت و جواز:

شاعیر ضرورت حۇ كمو ايله بعضى لفظ قايدا لارینی رعایت ائتمییه بیلر. مثلاً بیر ساكئی، حر که لی و یا بیر حر که لینی ساكن قیلار، تشدیدلی بیر حرفی خفیف لشدیرر و یا تشدیدلی اؤلمایان بیر کلمه نی تشدیدلی ایشله در. شاعیر بۇ ایشلری شعرین وزنی، قافیه سی و یا بۇ کیمی ضرورتلره گۆره آبارار.

معنا تنقیدی:

فنی تنقید ده معنادان دا صحبت گئدیر. چونکی لفظ و یا سؤزده لفظ دن باشقا معنا دا واردیر، ویکنورهو گو تنقیدی آنجاق معنا اوچون اهمیتلی ساییر و «شرفیات» آدلی اثری نین مقدمه سینده دئیر کی: «شعرین معناسی یاخشی دیرمی» مقصدی: شاعیر و یازیچی، ذهنینده اؤلان مطلب و معنایی آچیق و دۆزگون ایفاده ائده بیلیمیش دیر می؟ او، مطلب و معنایی ایفاده ائدر کن مناسب - دۆزگون سؤزلر ایشلتمیش دیر می، و یا ساچمالامیش (تارتان، پارتان دئیمیش) و مبالغه ائتمیش و اؤلماسی مۆمکون اؤلمایان سؤزلر سؤیله میشدیر.

۱۰ - ادبیاتدا شکل - محتوا مسئله سی، یئنی تنقید:

یئنی تنقید و یا آنگلو - آمریکن فۇرمالیزمی، روس فۇرمالیزمی (شکلیلچیلیگی) و قۇرولوشجو تنقید (Structuralisme)، اثره دقت ائدن و اؤنو معیار قبول ائدن متؤدلار اؤلدوغو اؤچون فۇرمالیست ساییلیرلار. بۇنلارا گۆره، صنعت اثرینی دیگر اثرلردن آیران خصوصیت اثرین اؤز ترتیب، نظامیندا یعنی شکلینده دیر.

یئنی تنقید ۱۹۳۰ ییللرینده باشلادی و ۱۹۶۰ ییللریندن سونرا اولکی اهمیتینی ایتیردی. بۇ تنقید عکس ائتدیرمه نظریه سینه و اجتماعی تنقیده تام قارشى دیر.

شکیل - محتوا مسئله سی بیر جهتدن هوراتیوس (Horatius) ون تکلیف ائدیگی فایدا و ذوق ایشینه باغلی دیر.

هوراتیوس ادبیاتین هم فایدالی هم ده ذوق وئرمه لی اؤلدوغونو سؤیله میشدی. رۇنسانس دا ادبیاتین فایدالی و تربیه وی طرفی اهمیت قازاندى. ۱۹ - جو عصرده صنعت اوچون صنعت تعلیمینده اثرین شکلی صنعتین اساس خصوصیتینی کیمی قبول ائدیلدی. اثرده اجتماعی، سیاسی و اخلاقی جهتلر اهمیت سیز گۆرۆلدو، بئله جه شعرى موزیکه یاخینلاشدیرماق ایسته دیلر.

مالارمه (Malarmé) و پل والرې (Paul Valéry) (فرانسىز) دئیر دیلر کی شعرین معناسیله قۇرولوشو ائله بیرلشمه لیدیر کی شکیل - محتوا بیر - بیریندن آیریلا بیلمه سین، (البته والرې ده کی فورمالیزم سۇزلرین دۇزنی (ترتیبی) معناسینا گلیر).

بۇ گۇن شکیل دگرلری ایکیه آیریلیر:

۱ - احساسی (حسی) دگر (Sensuous).

۲ - قۇرولوشجو دگر (Structural).

ادبیات خصوصیله شعرده کلمه لرین صیرف سس اۇلاراق آهنگلری و گۇزه للیکلری واردیر، اما بۇنلار تک باشینا بۇیوک بیر رۇل اۇینا مازلار.

ایکینجی دگر اثرین قۇرولوشونا عائددیر، صنعت اثری نین جانینی شکیل ده آختارانلار صنعت ده مهم اۇلان سۇیله نین دگیل، نئجه سۇیلندیگی دیر - دئیرلر. نئجه سۇیلندیگی اوسلوب مسئله سی دیر.

صنعت اثرینده آراشدیریلان فیکر، دنیا گۇرولوشو بۇخ، ساده جه اۇسلوب، دیل گۇزه للیگی، ترتیب و قۇرولوش کیمی شئیر مهم دیر.

بۇ گۇنکو فورمالیستلر محتوا مسئله سینینی حل ائتمک اوچون فیکرلرینده بعضی دگیشیکلیکلر آباریب، برادلی (A. C. Bradley) - نین نظرنی قبول ائتمیشلر.

برادلی یه گۇره، اۇنجه اثرده موضوع و محتوانی (مضمون) بیر - بیریندن آیرماق لازیم. مثلاً بیر چوخ شاعیرلر لیلی - مجنون موضوعونو شعرله یازمیشلار، اما هر بیرى نین محتواسی باشقادیر. موضوع تاریخدن آینا بیلر و تماماً اۇیدورما (ساخته) دا اولاییلر. محتوا، خام موضوعون اثرین ایچینده آلدینی حالدیر. یعنی صنعتکارین الینده ایشلنمیش حالی دیر.

ینی فورمالیزم شکیل - محتوا آراسیندا فرقی قبول ائتمیروشکلی بئله تعریف ائدیر: فورم (شکیل) اثرده یئر آلان عنصرلرین بیر - بیرینه باغلانیب، هۇرۇله رک مئیدانا گتیردیکلری ترتیب - نظام و یا قۇرولوش (Structure) دور.

بۇ معنادا فورم - شکیل، لیلی - مجنون داکی آداملارین، حادثه لرین فیکرلرین، دۇیغولارین و تشبیه لرین وزنین و بۇنلارین هامیسی نین آراسیندا قۇرولان باغلارین مئیدانا گتیردیگی بیر بوتون دور.

صنعت ده قۇرولوش، استه تیک اۇلمالیدیر، بۇ استه تیک قۇرولوش اۇرگانیک بیر قۇرولوش دور. اثرده کی هر عنصر و آرالاریندا کی باغلانتیلارین اثرین دگری اوچون لزوملو اولماسی، لازیم اولمایان هئچ بیر عنصر و باغلانتی نین اۇلما ماسی و بۇنلاردان هر بیرى نین

وارلیغی یالینیز اؤز حساينا رؤل اوينا ماقلا قالمايب ديگر لرينه ده تاثير ائتمه سيله عمله گلن نظام-
دؤزه نه اؤرنگا نيك بير ليك و يا بؤتؤولوک - دئيلير.

محتوانين دگري باره ده شكيلچيلر ده ايكي موضع و يا موقع واردير.

۱ - ياخشى اثرله بؤيوک اثرلري بير- بيريندن آيرماق گره ک. اثرى صنعت اثرى قیلان
ترتيبى دير. اما اثرين اؤنملى، فلسفى، اجتماعى، اخلاقى طرفلري ده وارسا اونا بؤيوک اثر
دئمه لي يیک.

۲ - بؤيوکلوک، اصلينده فيکر، انسانلار، اجتماعى و پسيکولوژيک ياشانتيلار کيمي
ملزمه، ماترياللارين زنگينليگي، درينليگي و مرکب ليگي دير. بؤ تنقيدچيلره گؤره يازيچي نين
ايفاده ائتمک ايسته ديگي فيکر، ادبيات اثرينده فيکر کيمي قالماز، دگيشرک ديله چئوريلر.
بير اثرين کلاسيک اؤلماسى يعنى مختلف چاغلارين اؤخوجولارينا خطاب ائده بيلمه سي ده
قورولوشوندا کي زنگينليک و مرکب اؤلماسيندان دير.

يئني تنقيد، مننى، اثرى مظرده توتور، اثرين قايناغى (اجتماعى، تاريخى، محيط و
صنعتکارين احوال روحبه سي) و اثرين اؤخوجودا تاثيريني نظرده توتور. همچين اثرده کي
فيکرى دگرلنديرمک اوچون نظره آلدير. يازيچي نين دؤشونجه لري قورم و قورولوش ايچينده
تدقيق اولونور.

قورولوشجو تنقيد روس قورماليزمينه ياخين دير، چونکي ايکيسيده هامى اثرلرين اورتاق
طرفى اولان قورولوشو، سيستمى تاپماغا اهميت وئريرلر. بير تک اثرى (متنى) تحليل ائتمک
يئرینه اؤمتين باشقا متنلرله علاقه سيني آراشديراراق ادبى عنعنه لري، تکرارلانان حادئه لر
هؤر گؤ، قالييلاريني و فؤنکسيونلاريني تثبيت ائتمگه چاليشيرلار. بؤنون نمونه سي ولاديمير
پروپ (V. Propp) ون روس پرى ناغيللاري اؤزرينده آپاردىغى تدقيقاتى دير. پروپ يوز روس
پرى ناغيليندان چيخار تديغى نتيجه لري ناغيللارين «شكيل بيلمى» آدلى اثرينده (فرانسىزجا
۱۹۲۸) يايئلاميشدير. واردىغى نتيجه: ناغيللارين ظاهرده کي چؤخ چئشيدلى ليگي آلتيندا
دگيشمه ين اورتاق بير قورولوش (Structure) واردير. ناغيللاردا آداملار نه قدر مختلف و چوخ
اؤلسادا ايشلرينه (فؤنکسيون) گؤره ۳۱ جور ايش واردير کي هاميسى بير ناغيل دا تۇپلانما سادا
سيرالارى دگيشمز. بؤ ۳۱ ايش و يا وظيفه يئددى ايش ساحه سينده تۇپلانير. يعنى يئددى
حيصه يه آيريلير. ۳۱ ايش دن بير نئجه سي بير آدامين اؤزرينه دؤشر (چؤخو قهرمانين) و بؤلونن
زؤلارين سايسى يئددى گئچمز. بؤنلار بئله سيرالانيرلار:

۱ - سالديرقان و يا پيس آدام.

۲- باغیشلايان .

۳- یاردیمچی .

۴- شهزاده

۵- گوندهرن

۶- قهرمان

۷- ساختا قهرمان .

پرۇپ، روس برى ناغیلارىنى تديق ائله دىكدن سۇنرا بۇ دۇرد قانونو اۇرتايا قۇيموشدور:
۱- ناغیلاردا دگیشمه ين دا واملی عنصرلر آداملارین فۇنکسیونو، ایشلری و یا رۇللاری دیر. رۇللار ناغیلین تمل بۇلمه لری دیر.

۲- فوق العاده ناغیل دا روللارین سایسی محدوددور.

۳- روللارین تونیی شمشه عینی دیر

۴- بۇتون خارق العاده ناغیلا، قۇرولوش باخیمیندان عینی نوعه باغلانیرلار.

ایضاح ائندیگیمیز هر اۆچ فۇرمالیست تنقیدچیلر (یئنی تنقیدچیلر، روس فۇرمالیستلری و قۇرولوشچولار) ادبیاتی، ادبیات اۇلاراق نظرده تۇتماق ایسته ییرلر، اما یئنی تنقیدین مقصدی تک- تک اثرلری تديق ائدیپ اۇثرین ایچینده کی گیزلی، درین مفهوم و معنای اۇرتايا چیخارتماق دیر.

روس فۇرمالیستلری و قۇرولوشچولار بیر تک متننی تحلیل یئرینه اۇمتنین باشقا متنلرله علاقه سینى آراشدیرماق، ادبی عنعنه لری، قالیبلاری، تکرارلانان چادته هۇر گولرینی و فۇنکسیونلاری تئیت ائتمگه چالیشرلار.

۱۱- آرکه تیپ چی تنقید (Archetypal):

آرکه تیپ تنقیدچی ده اثری نظرده تۇتوب اۇنو آچیقلاماق ایستر. اۇزوده اثرده کی عنصرلرین معناسینی آراشدیرار و بۇنو قدیم دن بری انسانلارا تاثير ائدن و اونلارلا سلسه نن بیر سیرا ابدی آرکه تیپ لری اۇرتايا چیخارتماق اوچون ائدر.
ادبیات اثرلرینده تکرارلانان بۇ آرکه تیپ لر (قدیم تیپ لر)، آداملار، تصویرلر، سمبوللار، وضعیتلر و حادته هۇر گولری اۇلا ییلر. بۇنلار انا اۇرنک یا ایلک مۇدئل ده دئییلر.

بو ایلک قدیم مۇدئللری یالنیز ناغیلاردا یوخ، افسانه و حماسه (Epop) لرده و روما نلاردا

داھی گۆرمک مۆمکون دور. ایلک مودئلجی تنقید متودون اؤرتایا چیخماسیندا فریزر (Sir J. Fraser) و کارل یونگ (C. Young) ون رؤللاری اؤلموشدور. یونگا گۆره افسانه (Mythe) لر انسان عرقی نین اورتاق شعور خارجی ارثی دیر (Collective Unconscious). اؤنا گۆره ده ادبیاتدا تکرارلانیر. بۇ افسانه لر چوخ قدیم مراسیم لردن آلینمیشدیر. افسانه لرین نوعلری چوخدور، اما ان اؤنملیسی بیتگی (نبات) دونیا سیندا هر ایل تکرارلانان اؤلوم و یئنی دن دۇغما حادثه سیله علاقه دار دیر. بو مراسیم لرین عمومی شکلی بئله دیر:

همیشه بیر تانری و یا اؤنو تمثیل ائدن بیر تانری - شاه بۇ مراسیم لرده هر ایل اؤله رو سؤنرا دیر یله. بۇ طبیعت ده گۆردۆیوموز دۇغوم - اؤلوم و یئنی دن دۇغمانین یا دیریلیشین سمبولؤایدی خلق بۇنا اینانیردی کی آرزو اؤلونان حادثه نین اؤز وئرهمه سی اوچون بو حادثه نین تقلیدی مراسیم ده تمثیل اولونماسی جادو - سحر یؤلیله حادثه نین گنرچکدن مئیدانا گلمه سینه سبب اولار. گویا ایلک زامانلار بۇ آئینلرده تانری - شاه حقیقتاً اؤلدورولموش. سونرالار بو اؤلوم سمبولیک (تمثیلی) اؤلدو. شاه سؤزده اؤلدو، سؤنرا دیریلدی.

یونان تراژدیسی نین کؤکو بو مراسیم لره دایانیر.

ارسطو، تراژدی نین تانری دیونیسوس اوچون توتولان مراسیم لرده اؤخونان دینی تصنیف دن توره دیگینی سؤیله میشدی. افسانه (Mythos) بۇ مراسیم لرده اؤلوب ییتلرین سؤزله ایفاده سی دیر.

ژ. کمپل (Josef Campbel) «مین چهره لی قهرمان» (۱۹۴۹) آدلی کتابیندا بۇ میتوسلاری اینجه له دیکدن سؤنرا بۇ مختلیف میتوسلارین بیر آنا میتوس دا تۇپلانایله جگینی گؤستریدی و تمل میتوسون قهرمانی آیریلماق - امتحان، دۇنوش مرحله لریندن تشکول ائدن بیر ماجرا یاشاییردی. بو آیریلماق (سفر) لاردا بیر شنی و یا بیر یسینی آختارماق و تاپماق مسئله سی واردیر.

مؤردن (یئنی) روماندا بۇ جور سفر (آیریلماق) داخلی بیر سفره چئوریلیر. بو دا آدامین پسیکولوژیک سوته ده کیملیگینی، هویتینی آختارماسی دیر. افسانه یه دایانان تنقید متودو هر کس دن چوخ ن - فرای سن (N. Frye) آدیله باغلی دیر. فرای تملی میتوس نظریه سینه دایانان بویوک بیر سیستم اؤرتایا چیخارتدی. فرایا گۆره ادبیات تاریخینه دقت ائدرسک بیرسیرا قانونلار گۆره ایشله یین بیر سیستمی گۆره بیله ریک. او «تنقیدین تشریحی» (Anatomy of Criticism) آدلی کتابیندا بو سیستمی ایضاح ائتدی. فرای اؤنجه دؤرد نوع تثبیت ائتدی: مزاح (گۆلدورن)، رومانس (افسانه و مبالغه)، تراژدی و هجو. اؤ بۇنلارین هر

بیری نین ایلین دۇرد فصلیله علاقه دار میتۇسا عائد اولدوغونو سؤیله بیر، یعنی یاز، یای، گۆز و قیش میتوسلارینا. سۇنرا بۇنلارین هر بیرى نین خصوصیتلرینی، صورت (اۇبراز) چششیتلرینی، کارا کترلرینی و سایره نى ایضاح ائدیر.

اما ایلك مۇدئل تنقید، فراین تکلیف ائله دیگی یۇلدا انکشاف ائتمه دی و یئنی تنقیدین کؤمکچیسى کیمی تک-تک اثرلرین تفسیری یۇلوندا انکشاف ائله دی.

تنقیدچیلر یازیچی نین قصدی اۇلمادان گتیردیگی میتۇس دیلینی چۆزمک، آرکه تیپ کارا کترلری، سمبوللاری، حادثه لر هۇر گۆ قالیلارینی تثبیت ائده رک اثرین درین معناسینی چۆزمگه باشلادیلار.

استه تیک حؤکم لر (قضاوت):

استه تیک حؤکم وئرکم بیر اثرین یاخشى، گۆزهل اۇلدوغونا حؤکم وئرکم دیر، بۇ خصوصدا ایکی گۆروش وار دیر. عیلى (Objective) گۆروش و حؤکم لر و ذهلىنى (Subjective) گۆروش و حؤکم لر. گۆزه للیک بیر ذوق مسئله سی اۇلدوغونا گۆره بیر اثرین یاخشى و یا گۆزه ل اولماغینا حؤکم وئرکم عینی اۇلا یلرمی؟

استه تیک حؤکم لرده خۇشلانماق و یا بگنمک مهم رؤل اوینار. بۇدا انسانلارا گۆره دگیشه ر و عمومی بیر (Norme) قایدا سایلا یلمز.

عینی حؤکملر: اۇبز کتبو گۆروشو مدافعه ائدنلر، بیراسته تیک حؤکمون (قضاوت) اوج حیصه دن عمله گلدیگینی ایره لی سؤرورلر:
- بیر دگر حؤکم: بۇ گۆزه ل بیر شعر دیر.

- حؤکمون سیبی: چونکی فلان خصوصیتته صاحب دیر.

- عمومی بیر قایدا ویا نؤرم: بو خصوصیتته صاحب اولان اثرلر گۆزه ل اولار. صنعت اثرلرینده سبب لر عمومی دگیل دیر. بۇنلارین عمومیت قازانماسی اوجون بیر عمومی قایدا یا (Norme) دایانمالاری لازیم دیر. اما بو عمومی قایدا، نؤرملاری نئجه و هاردان سئچمه لی ییک. بۇ قایدالاری تاپیب سئچسه ک ده هر کس اؤچون عینی شکیلده و عینی درجه ده گئچرلی اۇلماز. مثلاً اؤر گانییک بیرلیگی بیر قایدا (نؤرم) قبول ائتسه ک: بیر اثری اؤخویانلار، اؤنون اؤر گانییک بیرلیگی حقیقنده مختلف حؤرکم لر وئرلر. چونکی اؤر گانییک بیرلیک آچیق اۇلما یان و هر کسه گۆره دگیشن بیر خصوصیت دیر.

بۇنونلا بئله بعضی خصوصیتلر (نؤرملار) وار دیر کی بۇنلار عمومی اۇلاراق مزیت ساییلارلار.

مىنلا: اثر انسجاملى شكىلدە تىرتىب اولونموش اولمالى يعنى اثر دە بىر بىرلىك، وحدت اولمايدىر. بىر صنعت اثرى اۇخوجودا تىكرار اۇخۇنماق آرزۇسونو اۇياندىراجاق قدر مرگب، محتوالى و دۇلغون اۇئورسا داھا چوخ بە يە نىلىر. اۇحالدا انسجام، وحدت، مرگب لىك و دۇلغون اولماق مزىت سايىلان خصوصىتىلر و نۇرم لاردىر.

ذهنى خۇكم لىر يا ذهنى گۇروش:

بو گۇروش طرفدارلارى استە تىك اثرلردە ھىچ بىر اوبزكتىو خۇكمە اينانمىرلار. دويغوجولار: چىسى (Emotiviste) دئىيە آدلانان بومتفكر لرە گۇرە استە تىك خۇكم لىر دۇغرو و يا يانلىش اولايلىمىز. چونكى بۇنلار وصفى (توصيف ائدىجى)، خبرى جۇملە لر دگىل. مىنلا «بو گوزەل بىر شعر دىر» خۇكمو بىر خبر جۇملە كىمى گۇرۇنسى دە، اصلىندە سۇيلە يە نىن دۇيغولارنى ايفادە ائدىر يا داشقالارنىدا بعضى دۇيغولارى اۇياندىرماق ايستە يىر. بۇ جوملە نى، «بۇ اۇن مصراعلىق بىر شعر دىر» جوملە سىلە مقايىسە ائدرىسك آرالارنىداكى فرقى باشا دۇشە رىك. بۇ بىر خبرى جوملە دىر بىز اۇنون دوغرو يا يانلىش اولدوغونو شعرىن مصراعلارنى سايماقلا آنلايا بىلە رىك. بونا گۇرە استە تىك خۇكم لىر بىر خصوصىتى بۇنلارنى علمى خبرى معنا يۇخ، احساسى (دۇيغوسال) معنا داشىمالارى دىر. دئىمەلى استە تىك خۇكم لردە عىنى (Objective) دگردن سۇز ائتمك بېھودە دىر.

ذهنىت طرفدارلارى و دۇيغوجولار، استە تىك خۇكم لردە، خۇكمون قايناغى، خۇكمو وئرە نىن شىخسى بگنمە سى، ذوقى يا دا دۇيغولارى دىر- دئىرلر.

حالىو كى عىنى خۇكم طرفدارلارنى استە تىك خۇكم لردە عىنى (Objective) سىلەرە دا يانان مطلقى بىر نىچە چىخارتماق مومكون دور- دئىرلر.

بۇتون بۇنلارى دقت نظرىنە آلساق ھر ايكى طرفىن دە حقللى اولدوغونو گۇرە رىك. حقىقتا خۇكم لىرىمىزىن بعضى لرى بگنمگە دا يانىر، بۇنلارا بگنمە خۇكم لىرى دئىمەلى يىك. اما بو بگنمە گە دا يانان دگر خۇكمو ھر زامان دۇيغولارى دىلە گتىرەن ذهنى (Subjective) بىر خۇكم دگىلدىر. عىنى (Objective) معيارلارا دا يانان خۇكم لردە اولايلىر. چونكى ھر نە قدر بعضى معيارلارنى يئرلشمە سىندە «خوشا گلە، بگنمە» رۇل اويناسادا، جمىعت دە بۇنلار عىنى- لشمىش سايلىر. بۇنونلا بئلە استە تىك خۇكم لىر دۇغرو يا يانلىش يۇخ آنجاق «عقلە ياتقىن، مقبول» (Plausible) اولايلىر.

دۇغرو ايلە عقلە ياتقىن آراسىندا بۇ فرقلىرى گۇستەرە بىلە رىك. عقلە ياتقىنلىق،

دۇغۇرۇلۇغونو تىببىت اندە بىلمە دىگىمىز وضعىت لردە ايشلە نىر و دۇغۇر و بىلدىگىمىز بىر خىر جوملە سى و يا حۇ كملە تضاد تشكىل ائتمىز. ايكى دۇغۇر حۇ كم بىر - بىر يەلە ضد اولاي بىلدىگى حالدا ايكى عقلە ياتقىن مقبول جوملە و يا تكليف (پىشهاد) بىر - بىر يەلە ضد اولماز.

بۇتون بۇنلارا باخمى يارق، ياخشى بىر تنقىدچى بىزىم، اثر قارشىسىندا ياشانتمىزى زىنگىن - لىشديرر. اثرىن عنصرلى آراسىندا، بىزىم گۇرمە دىگىمىز علاقه و رابطه لرى درك ائتمە مېزە ياردىم ائدر، بونلار بىن عملە گىتر دىگى تۇخويا و سوسىال مسئلە لره دقتىمىزى چكە بىلر و بۇ شكىلدە اثرە باخشىنى بېزە نقل ائندىرە بىلر. بىزە اثرە بۇ زاويه - بۇ جاقدان باخىب، اۇندا داها باشقا شى لىر گۇرە بىلە رىك. بئله لىكلە تنقىدچى وظيفە سىنى يئىرنە يئىرمىش اولار.

تنقىدچى دن گۇزەلە نى، بىر حۇ كم و دللىلرلە نبوت ائتمك بوخ، اثرى آچىقلاماق، يۇرۇملاشقان صورىتلە معناسىنى اۇرتايا قۇيۇب اثر دن لذت آلماق اوچون خصوصىتلرنى آيدىنلاشديرماق دىر. دئمە لى عموم مقىاسدا كئىچرلى معيارلار اولماسا دا تنقىدچى تنقىد وظيفە سىنى ياخشى گۇرۇب عقلە ياتقىن مقبول حۇ كم لىر وئره بىلر.

نتىجە

قاباتقى صحىفە لردە بحث ائندىگىمىز نظرىه و متۇدلارى خلاصە ائدىب بعضى نتيجه لرى چىخاردا بىلە رىك:

الف - صنعتى، عكس ائندىرمە، يانسىدما بىلنلر ادبىياتى دونىايا و جمعىتە تۇتولان بىر آينا كىمى گىترچكى (Reality واقىعتى) عكس ائندىردىگىنى سۇيىلرلر. صنعت اثرى گىترچكى يانسىدېر كىن انسانى و حىياتى دا آچىقلار. بعضى متفكرلر بونۇ كافي گۇرمە بىب صنعتىن اخلاقى، اجتماعى يا دا سياسى باخىمدان تربىه وى (پداگوژىك) و فايدالى اولماغىنى دا لازىم گۇرۇرلر. بۇ وضعىتدە دگرلندىر مگ جريانىندا ايكى معيار (اۇلچو) ظهور ائدىر:

۱ - گىترچكىن يانسىتماسىندا كى باشارى.

۲ - اۇخوجو و يا جمعىت اۇزرىندە كى تاثيرى.

ب - افادە چى نظرىه نى قبول ائندىلرە گۇرە صنعت دە مەھم اولان صنعتكارىن دۇيغولارنى دىلە گىترمە سى و باشقالارنى نقل ائندىرمە سى دىر. صنعتكارىن اۇستون شىخسىتى، خىيال گۇجو، زىنگىن اىچ دونىاسى اثرلىرىندە دىلە گىترىلر و اۇخوجولار اۇز شىخسى حىياتلارنىدا تجربه اندە بىلمە دىكلرى بۇ دۇيغو و احوال روحيە نى صنعتكارلا پايلاشماق امكانىنى قازانارلار. بۇ سبب دن بۇرادا دا ايكى جور معيار قارشىمىز چىخار:

۱- ايفاده و انتقال دا باشارى و بۇنو تامين ائدەن صمىمى ليك و اۇرۇنالىق و خيال گوجو كىمى مزيترلر.

۲- ذيله گتيريلن دۇيغونون يا دا صنعتكارين اۇز شخصيتى نين اخلاقى جهتدن د گرى. عكس ائنديرمه نظريه لرينده اورتايا قۇيولان تربيه چبليك (پداگوژيك) له ايفاده چى نظريه سينده كى تربيه چبليك آراسيندا كى فرق بيرينچىسى نين داها چوخ علمى ايكنينچىسى نين احساسى، دويغوسال شكيلده تاميني، عمله گلمه سى دير.

ج- فورمالبست لر صنعت اثرينين خارج دونيا، اۇخوجو و يازيچيدان مستقل بير قۇرولوش (ساختار Structure) اۇلدوغونا اينانيرلار، اۇنا گۇره ده ادبى متنين قۇرولوشونا باخارلار.

د- اۇخوجونو مر كز قبول ائدن تنقيدچيلر ده اۇخوجونو نظرده تۇتمايان نظريه لرى قبول ائتميرلر.

بۇ دۇندىكلريميزه بۇنو دا علاوه ائتمه لي بيك كى دگر معيارلارى قارشىسيندا تنقيدچيلرين اخلاقى داها چوخ ادبياتلا اخلاق و جمعيت آراسيندا كى مناسبت دن ميدانا گلير. بۇ مسئله ايله علاقه دار فيكر آداملارى و ادبياتچيلار اۇچ گروپا آيريليرلار:

۱- ادبياتى هر شئيدن اول اخلاق، دين و سياست كىمى مسئله لره گۇره د گلنديرن و ادبياتى بۇنلاردان مسئول تۇتاتلار، يعنى تعهدلى (متعهد) ادبيات طرفدارلارى.

۲- ادبياتى هر شئى دن اول بير صنعت كىمى دگرلنديرن و ياخشى اثرين يالئيز گۇزه- لليگه قارشى مسئول اۇلدوغونو مدافعه ائدنلر.

۳- ادبيات ايله اخلاق و جمعيت آراسيندا بير باغلانتى- علاقه گۇره ن اما بۇنلارى ادبياتين يان تاثيرلرى كىمى قبول ائدن ادبيات چيلار. بۇنلارا گۇره ادبياتى بۇ يان تاثيرلر اوچون بير وسيله كىمى گۇرمك و اۇندان فايдалانماق دۇزگون دگيل.

بيرينچى گروپ مۇلفلر اثرى بۇتۇلوكده و يا بۇيوك بير اۇلجوده انسانلارا ائده جگى يان تاثيرلره گۇره دگرلنديريلر. افلاطون، تۇلسئوى، ماركس و ماركسيستلر بۇ گروپا داخيل ديلر. بۇنلارين تام قارشىسى اولان استه تيكچيلر (ايكنينچى گروپ)، خصوصيله صنعتى صنعت اوچون يارادانلار، ادبياتين ساده جه گۇزه لليگه قارشى مسئول اولدوغونا اينانيرلار اۇنون ديگر دگرلره وسيله ساييلماسيني ردا ئنديرلر.

بۇنلارا گۇره صنعت ده استه تيك دگرلره ديگر دگرلر آراسيندا بير ضديت (چاتيشما) اۇلسا، استه تيك دگرلر (گۇزه لليك و ...) اوچون ديگر دگرلرى فدا ائتمك لازيم. (حيات صنعت اوچون دور). ادبيات تعليم (ديداكتيك) رنگى آلمادان و يا بير ايدئولوژينى اۇنه

چکمه دن ده صرف ادبیات کیمی، استه تیک دگرلردن باشقا دگرلری ده تأمین ائده بیلر. ادبیات بیزی، حیاتیتمیزین محدود احوال روحیه لری خارچینه چیخاردار، دۆشونجه و دۆیغو باخیمیندان داها چششیدلی بیر دنیا یا آبارار و باشقا انسانلاری داها یاخشی باشا دۆشوب اۇنلارا یاخینلاشماغیمیزی تأمین ائدر.

بیر ادبیات اثری بۇ مثبت یان تأثیرلری آچیقجا درس وئیرمیش کیمی یوخ، مختلف آدمالاری مختلف وضعیتلرده جانلی اولاراق قارشیمیزا قویماقلا داها یاخشی ایفا ائدر. احوالدا: بیر اثرین فایدالی یان تأثیرلری اولای بیللمه سی اوچون اولاً باشاریلی بیر صنعت اثری اولماسی شرط دیر. بونا گۆره ده دگرلندیرمه ده ایشله نن معیارلار هر شئی دن اول صنعت معیارلاری اولمالی دیر. آنجاق بعضی حاللاردا صنعت دگری یۆکسک بیر اثرین، یان تأثیرلری جهتیندن ضررلی اولای بیلر. اوزامان استه تیک دگرلره دیگر دگرلر آراسیندا بیر ترجیح اوستونلوک مسئله سی قارشیمیزا چیخار. بوگون ادبیات اثرلرینین چۇخوندا بۇایکی چششید دگر ده نظرده توتولور. اما حیاتبلا بو قدر سیخ علاقه سی اولان ادبیات اثرلرینین ساده جه قۇرولوشونو (Structure) نظرده توتماق و حیات دگرلرینه گۆز یۇمماق منطق و عقله سیغان و یاراشان بیر گۇرۇش و متود سایلابیلمز. مسئله نی هر طرفلی اله آلماق لازیم دیر.

ادبی تنقید مسئله لری: (متن شناسلیق)

ادبی تنقیدین مسئله لری ادبی مکتبلره گۆره دگیشیر. اسکی دن آنجاق اثرین شکلینه دقت یئتیریردیلر و ادبی تنقید ده لفظ، معنا، بلاغت و فصاحت مسئله لرینی تدقیق ائدردیلر. سون عصرلرده فلسفی، اجتماعی- ادبی مکتبلرین ظهور و یئنی- یئنی مسئله لری ادبی اثرلرین تنقید و دگرلندیرمه سینده نظرده توماغا سبب اولدو. اما بعضی مسئله لر واردیر کی بونلار ادبی اثرلرین هامیسیندا مشترک دیر و هئچ بیر مکتبه مخصوص دگیل. بونلار: انتساب یا منسوبیت، متنین تصحیح و تنقیدی، سرقت (اوغورلوق) و نفوذ مسئله لری دیر.

منسوبیت مسئله سی:

بۇرادا اثرین کیمه عائد اولدوغو و بۇنون نه درجه ده قطعی اولدوغو تدقیق ائدیلمیر. مثلاً صحبت الاثمار (میوه لرین صحبتی) اثرینی بۇیوک فضولی یه نسبت وئیرلر. بۇنون نه درجه دۇغرو اولدوغو تدقیق اولۇنور.

بۇ ایشده خارجی و داخلی تنقید بیزه یاردیم ائدر.

تنقیدچی هم اثری، فیکر و ایفاده اؤسلوبونو تدقیق ائدر و اونون بارز خصوصیتلرینی معین - لشدیرر: بونا داخلی تنقید دئییلر. هم ده اثرین یازیلدیغی تاریخی، تثبیت ائتمک اوچون تاریخی - اجتماعی بلیرتی و علامتلی معین لشدیریر. بونا دا خارجی تنقید دئییلر.

منسویت مسئله سینی تدقیق ائدر کن، جعل و انتحال مسئله لرینی ده نظرده تۇتمالی ییق. بعضاً یازیچی اؤز امضاسیله یازمازو یا اؤیدورما مستعار امضایله یازار. مثلاً فرانسه دا ۱۸ - جی عصرده حکومتین تضحیقی نتیجه سینده امضاسیز و یا مستعار امضالارلا اثر یازماق هله حکومتی تنقید و یا هجو ائدن، بیسله ین اثرلر اوچون نۇرمال - عادی حساب اؤلوروردو. مشهور و لتر بعضی تند و کنایه لی هجولرینی امضاسیز نشر ائدیریردی. اسلام تاریخینده بنی أمیه دۇرونده ظهور ائدن شعوبی نهضت جریا بنندا دا جعل (تقلّب و اؤیدورما) و انتحال (باشقاسی نین شعرینی اؤزونه نسبت و ثرمک) نمونه لری چوخالمیشدی. عرب اؤلمایان و داها چوخ ایرانلیلاردان تشکول ائدن شعوبی لر و اؤنلارین دوشمانلاری اولان غیرقچی عربلر بیر - بیرلرینین علیهنه و هم ده اؤزلرینین تعریفینده شعرلر قۇشۇر و حکایتلر اؤیدوروردولار. (جعل ائدیردیلر).

متنین تصحیحی:

بونا متنین تنقیدی ده دئییلر. بوندان مقصد اثرین موجود اولان مختلف الیازمانسخه لری تدقیق ائدیلیر و اصل نسخه و یا اصله یاخین نسخه احیا و ترتیبه سالیئیر و یازیچی نین یازدیغینا ان یاخین نسخه حاضرلانیئیش اؤلور.

متنلرین تصحیح و تنقیدی بعضاً آسان و بعضاً ده چوخ چتین اولابیلر. بئله حاللاردا موجود اؤلان نسخه لر، ینی، انسجام سیز، قاریشیق و غلطی چوخ اولابیلر تنقیدچی بو نسخه لردن اصله ان یاخین اولانی ترتیبه سالمالیدیر متنین اصلاح و تنقیدی هر چنشیند تنقیدین اساسینی تشکیل ائدر. ۱۹ - جو عصره قدر بۇ ساحه ده آپاریلان ایش آنجاق سهوی اؤلمایان دۇغرو - دۆزگون الیازما نسخه لری آختاریب تاپماق و مومکونسه ان یاخشی نسخه نی اله گتیرمکدی. بئله بیر نسخه املا و انشاء جهتیندن سهوسیز اؤلسادا علمی بیر اساسا دایانمیردی و کاتلرین تجاوزوندن قۇرۇنموش دگیلیدی. ۱۹ - جو عصرده کارل لاخمان (Karl Lachman) علمی اساسا دایانان یئنی بیر متود تکلیف ائتدی و اؤز متودونو (عهد جدید) کتابی اوچون (۱۸۴۲) و سۇنرالو کرسیوس Lucrecius ون اثرلری اوچون تطبیق ائتدی (۱۸۵۰).

لاخمان متودویله متنین اصلاح و تنقیدی ایکی مرحله ده آپاریلیر: ضبط مرحله سی و

تصحیح مرحله سی.

اۇنجه تنقىدچى موجود اولان بۇتون اليازما نسخه لرى تۇپلار و اۇنلارى بىر- بىرىله قارشىلاشديرار و آرالارىندا كى فرقلىر تىت ائدر. سۇنرا نسخه لردە كى مشترك غلط و سهولر و آرتىق- اسكىكلېگه گۆره نسخه لرى صىنفلانديرار.

داها سۇنرا نسخه لرین نسب نامه يا شجره لرینی حاضيرلار و رسمینی چكر و اصلى نسبلى ان قديم و موثق (گۆوه نيلن) نسخه لرى سئجر و اونلار اۆزرىنده تصحيح و اصلاح ايشینی آپارار.

سرقىت و توارۇد:

اثرین كيمه منسوب اۇلدۇغونو معين لشدیرندن سونرا اثرین الهام منبعى باره ده تدقیقى باشلار. بو مسئله اسكى يونان و روم ادبىاتلارىندا داحى بحث موضوعسو اۇلموشدور. بیزده ده (اسلام، عرب، فارس و تورك) قديم ادبىاتچىلارىمىز ادبىات دا سرقىت (اۇغۇرلوق) و توارۇد باره سینده تدقیقات آپارمىشلار و مختلف چشیدلرینی (توارۇد، انتحال، الام، سئخ و تصرف) ادبىات كىتابلارىندا ذكر ائتمىشلر.

الهام منبعى باره ده سۇن عصرده علمى تدقیقات باشلامىش و بو نتيجه يه گلمىشلر كى، هئج بىر اثر يالنیز (مطلق شكیله) بىر آدامین فېكر و قلمى نین محصولو اۇلا بىلمىز. مطلق اۆرئزىنال يارادىجىلىق يۇخدور و يا چوخ آزدیر.

ادبىات تارىخینده بحترى، ابوتمام مئتنبى، ابونواس و امروالقيس كيمى بۇيوك عرب شاعىرلرینی و حافظ و سعدى كيمى دونيا مقیاسیندا مشهور ايران شاعىرلرینی سرقىت و انتحال لا ئەمئلندیرمىشلر.

اوروپا نین بۇيوك شاعىر و يازىچىلارىندان وىرژیل، شكسپیر، گۆته، كۆرنى، مۇلیر و ۇلتره داهى سرقىت تهمتى وۇرموشلار. چونكى بونلار خلق حكايه لرى و قديم وقایعنامه لردن اۆز اثرلرىنده استفاده ائتمىشلر. بۇگۆن بونلارى معمارلىق و هېكلتر اشلىقدا ايشلەنن داشا و گچه بنزه دیرلر. بۇنلار صنعتین ماده سى كيمى دیرلر. صنعت ده ماده مۇهم اۇلسا دا اساس صورت دیر. يارادىجىلىق اساس صورتى علاقه دار ائدر، اۇنا گۆره تنقىدچى بۇ باره ده افراطا گئتمه مه لى دیر.

بۇگۆن ان چوخ قبول اۇلونان عقیده يه گۆره: شاعىر و يازىچى قديم اثرلرین مضمون و معنالارىندان اعتداللا فايدالانىر و اونلار ایننى دۇن گئیدیریب اۆز دا مغاسینی وۇرا بیلرسه، نۇرمال- طبعى گۆرۆلور. بۇنولا بئله تنقىدچى سرقىت مسئله سینده چوخ احتیاطلى اولمالیدیر.

تنقىدچى شعرین چشیدلرینی و مختلف حصه لرینی ياخشى تانىمالى دیر و اۇنوتما مالیدیر كى بعضاً شاعىر بىر مضمون و يا معنانى بىر بابدان آیری بابا (بىر حصه دن آیری

حیصه یه) نقل ائدر. مثلاً نسیب (قصیده نین اولینده گلن غزل) ده سؤیلنمیش بیر مضمونو مدح قسیمینده یئرلشدیرر و یا باشقاسی نین هجوده ایشلتدیگی بیر بیتى اؤز شعرینین فخر حیصه سینده ایشله در و یا خود بیر معنای نئردن آلیب شعرده و یا شعردن آلیب نئرده گئیرر، بۇنلارا سرقى گیزلمک دئیرلر و آنجاق گۆجلو و باجاریقلى صنعتکارلارین الیندن گلر.

اما توارد سرقى سایلماز. توارده ایکی شاعیر بیر- بیریندن خبر سیز و بیر- بیرینین شعرینی گۆرمه میس عینی مضموندا شعر یازارلار و بعضاً لفظ و سؤزلری ده مشترک اولایلر.

قدیم تنقیدچیلر ادبیاتدا سرقىن چئشیدلرینی معین لشدیرمیشلر. «المعجم» کتابی نین مؤلفی شمس قیس رازی (ف.ه.ق ۶۲۸ دن سونرا) دؤرد جور ادبی اؤغورلوق تعریف ائتمیشدیر: انتحال، سلخ، المام و نقل.

انتحال باشقاسی نین اثرینه و یا سؤزونه، کلامنا صاحب چیخماغا دئیرلر. بورادا نه لفظ نه ده معنادا دخالت و دگیشیکلیک آپاریلماز و یا چوخ جزئی آپاریلار.

سلخ دریسینی سویماق دئمکدیر: شعرده معنا و لفظ آلینار و سؤزلر باشقا شکیلده ایفاده ائدیلر.

المام بیر شیئه قصد ائدیپ یاخینلاشماق دیر: شعرده معنا آلینار و باشقا عبارتله و فرقلی شکیلده ایشله دیلر.

نقل ده شاعیر باشقاسی نین شعریندن بیر معنای آلا و اؤنو باشقا بابدا (شعرین آیری حیصه سی) ایفاده ائدر.

بیر ادبی اثری تدقیق ائدرکن بیر سؤال ذهنیمیزدن گئچر. گۆره سن اثرین الهام قایناغی هارداندیر. بۇ الهام بعضاً شاعیرین حیاتداکی تجربه لریندن و محیطینده جریان ائدن حادثه لریند آیینمیشدیر.

بعضاً شاعیر و یازیچی نین الهام قایناغی بیر کتاب و یا مقاله دیر. بۇنلار شاعیر و یازیچی دا درین تأثیر بۇراخیر و بعضاً صنعتکارین شعوروندان دا سیلینه ییلر. اما اؤنون روحونا نفوذ ائدر و بیر صنعت اثری کیمی تجلی ائدر، اؤزه چیخار.

نفوذ و تأثیر مسئله سی:

دگرلی صنعت اثری صنعتکارین چاغداشلاریندا و سؤنراکی نسللرده داعی تأثیر بۇراخار. بیر شعر شاعیرین حیاتیندا یه نیلیب یا ییلماسا شاعیردن سؤنرا دا شهرت تاپماز.

بیر اثرین تأثیر و نفوذونو اؤا ائردن اؤلونان تقلید و اقتباسلاردان آنلایا بیله ریک. تقلید

باشقاسی نین اؤسلوبونو یازیدا و یا نطق ده عیناً ایشلتمک دئمکدیر. اما اقتباس دا یازیچی باشقاسی نین معنا و مضمونونو آلا و اونون ایفاده شکلینی دگیشدیرر و باشقا صورتده ایفاده ائدر. ادبی اثرلرین تأثیر و نفوذ سیبلری مختلف دیر. بعضاً دین - مذهب و یا سیاسی - اجتماعی حادثه لر بونا سبب اولایلر. نجه کی اسلامین ظهوروندان سؤنرا ایران و تورک شاعیرلری عرب ادبیاتینی تقلید و اقتباس ائتمگه باشلادیلار. بۇ ساحه ده یالینز عروض شعرینی یوخ عرب نثری نین اؤسلوب و مضمونلارینی داھی تقلید ائتدیلر. ایران و تورک شاعیر و ادیب لری عربجه نی مکمل اؤگرندیلر و اؤزدوق، استعداد و قریحه لرینی عرب دیلینده یارادیجیلیغا صرف ائتدیلر و عربجه اولان اسلام ادبیات و معارفینی زنگین لشدیردیلر.

اسلام معارفینده هر شئی دن چوخ قرآن کریم مسلمانلاردا هم ده بو ملتترین ادبیاتیندا اؤز تأثیر و نفوذونو گؤستر میشدیر.

مسلمانلارین ادبیات کتابلاری و شاعیرلرین دویانلاری بونون گؤزله شاهدلری دیر. ادبیاتدا عموم خلقین قبولو دا تأثیر و تقلید عامللریندن ساییلر. مثلاً کلبه و دمنه حکایه لری کیمی. بۇ حکایه لر هندوستاندان آلبنیش و حیوانلار آراسیندا مناظره لردن عبارتدیر. مناظره انسانلارین سؤز و عمللرینی آچقلایر و اخلاقی - اجتماعی مضمون و معنالاری ایفاده ائدیر.

بو حکایه لردن اسکی یونانستان دا ائزوپ (Esop) داستانلارینین یازیلما سیندا تقلید و اقتباس اؤلونموشدور. ایراندا مرزبان نامه، بختیار نامه، سندهادنامه و فراتدالسلوک و ایتالیا دا دکامرون داستانی (بۇ کاچؤ) و کانتربوری حکایه لری (چاسیر) و باشقا حکایه لر هامیسی کلبه و دمنه دن توره میشدیر.

ادبی سنت لرده تقلید و اقتباس عامللریندندیر: بعضی مجاز و استعاره لر بعضی مثل و تشبیه لر و دئیم لر عموم خلقین اسکی دن بری قبول ائدیب ایشلتدیگی اوچون ادبی سنت لر سیراسینا گیر میشدیر. مثلاً: دل دیوانه، گؤزؤمون نورو...

هر خلقین ادبی سنتلری معنوی تجربه لرینین محصولو و ادبی اریه سی دیروملی ادبیاتین مهم حیصه سینا تشکیل ائدر.

تقلید باره ده سون سؤز و بئله ایفاده ائده بیله ریک:

تقلید ایسته ر طبیعتدن و یا صنعت اثریندن اولسون صنعتکارین یارادیجیلیغی ایله قاریشیب اونون اؤسلوب خصوصیتلرینی گؤسترسه دگرلی اثر اولای بیلر. نظامی اسکندرنامه نی و فضولی لیلی - مجنون داستانینی بو سایاق یازمیشلار.

موازنه و مقایسه مسئله سی: اسکی دن بری ادبی تنقید ده بحث اولونان مسئله لردن

بیری دە مقایسه مسئله سی دیر. قدیم یونانستاندا سقراط و افلاطونون معاصرلی مشهور شاعیر و دراما تورگ اولان (نمایشنامه یازان) آریستوفانس یازدیغی «قورباغالار» آدلی نمایشنامه سینده یوری پیدیس (Euripidis) و اشیلی مقایسه ائدیر و سونوندا اشیلی ترجیح وئریر.

اسلام ادبیاتیندا بو حادثه یه چوخ تصادف اولونور.

تطبیقی ادبیات (Litterature Comparée): بو اصطلاحی ایلك دفعه فرانسیز نقیدجیسی وینمن و اوندان سونرا سنن بوو (Saint Beuve) ایشلمیشدیر. ایلك زامانلار مختلف اولکهلرین شاعیرلری آراسیندا مقایسه لر آپاریردیلار. تطبیقی ادبیات سون ۷۰ ایلده انکشاف اندیب علمی شکل آلمیشدیر و انله نظره گلیر کی گله جکده تنقیدین ان مهم حیصه لریندن اولاجاقدیر.

تطبیقی ادبیات مختلف دونیا ملتلی و خلقلرینین ادبیاتلاری آراسیندا کی مناسبتلری و علاقه لری تدقیق ائدر. (Guyard: LA Litterature Comparée. Paris), ۱۹۵۱.

بورادا تدقیقاتچی و تنقیدچی نین مقصدی ادبی اثرین اؤز کیفیتلی و رؤلونو نئجه ایفا ائتمه سینده دگیل بلکه اؤنون دیگر ملتلرده کی تأثیرینی و دیگر خلقلرین ادبیاتیندان آلدیغی تأثیری و اونلارین آرالاریندا کی علاقه لری اورتایا چیخارتماق دیر. بونو ملی ادبیات دا کی تأثیر و نفوذدان فرقلندیرمک لازیم. مثلاً فضولی مکتبینی تعقیب ائدن و اوندان تأثیر آلان آذربایجان و تورک شاعیری نین اثرلرینده فضولی نین تأثیرینی تدقیق ائدرکن تأثیر و نفوذدان بحث اولونار. اما همان شاعیرلرده شکسپیر، بوشکین کیمی آیری ملت دن اولان شاعیرلرین تأثیر و نفوذ و تدقیق ائدیلمه سه تطبیقی ادبیاتدان بحث ائدیلمه (مقایسه لی ادبیات).

تطبیقی ادبیات دا تأثیر و اقتباس مسئله سی طبیعی و مثبت حادثه کیمی تلقی ائدیلمه. بورادا اقتباس دان مقصد ملی ادبیاتین زنگین لشمه سی و انکشافی دیر. فقط بو اقتباس فردی و ملی ادبی خصوصیتلرین قورونماسینا مانع اولما مالی دیر. شاعیر و صنعتکار یابانجی اثرلردن و صنعت دگرلریندن فایدالانار، سونرا اؤز یارادیجیلیق اوسلوبو ایله ملی روحونو اؤنا قاتار و یئنی اؤریژینال اثر یارادار، چونکی ادبیات جهانشمول اولماقلا یاناشی ملی و خلقی اولمالی دیر و اؤنلارین معنوی - اجتماعی احتیاجلارینا، ایستکلرینه، جاواب وئرمله دیر.

تطبیقی ادبیاتین تدقیقی اوچون تدقیقاتچی تاریخ بیلمه لی دیر. هم مقایسه انله دیگی اثرلرین ادبیات تاریخلرینی اؤگرنمه لی و مختلف متلری اؤز اصلی دیلرینده اؤخوبوب باشا دؤشمه لی دیر. سونرا عمومی منبع لردن فایدالانماغی بیلمه لیدیر. بو سبب دن دیر کی فرانسیز اؤنیورسیتلرینده تطبیقی ادبیات اؤگرنجیلری فرانسیز جادان باشقا ایکی یابانجی دیلی ده

اۇگرنمە لرى سجبورى دیر.

دۇنيا ادبیات تاریخی متخصص لری ادبیاتدا ایکی حرکتی قید ائتمیشلر:

بیربجیسی ادبیاتین ملی سرحدلری آشیب خارچ دونیادا یایلماسی و عینی زاماندا دونیا ادبیاتلارینا قوشولماسی دیر. ایکینجی حرکت، اوزونه قایدیش و دونیا ادبیاتیندان الده ائتدیکلرینی ملی قالیبا تۇکوب منیمسه مه سی و اوز ادبیاتینی زنگینلشدیرمه سی دیر. بیر ادبیات نه قدر زنگین و گۆجلو اولورسا بۇ حرکت لر اۇندا داها جانلی و داها آشکار شکیلده اوزۇنو گۆستریر.

دۇنيا ادبیاتلاری قاریخینده منزوی قالان ادبیاتلار دۇرغونلوق و گشریله مگه محکوم اولموشلار. لاتین ادبیاتی یونان ادبیاتیه آشیلانیدیقدان سۇنرا ایره لیه مگه باشلادی. ایتالیا و اسپانیا ادبیاتلاری، رۇنسانس دۇرونده اوروپا اولکه لری نین ادبیاتلارینا رهبرلیک ائتدیله. فرانسیز ادبیاتی کلاسیزم دۇرونده باشا گنجیدی. انگلیس و آلمان ادبیاتلاری ۱۸ - جی عصرین سۇنلاریندا اوروپا ادبیاتی نین بیرنجیلری اولدولار. ۱۹ - جو عصردن بۇگۆنه قدر دونیا ادبیاتی ملی ادبیاتلارین بیر - بیرینده بۇراخدیقلاری تأثیر و آلدیقلاری تأثراتلار انکشاف ائتمیشدیر.

عرب ادبیاتی دا واختیله باشدا گلن ادبیاتلاردان اولموشدور. قدیم عرب ادبیاتی (اسلام دان سۇنرا) یونان و ایران ادبیاتیندان فایدالانمیشدیر. اورتا عصرلرده اوروپا ادبیاتیه علاقه ساحلالمیش و اوروپا ادبیاتینی شعر، عشق و قهرمانلیق (ایگیدلیک) داستانلاری موضوعلاریندا زنگین لشدیرمیشدیر.

عرب ادبیاتی رۇمانتیزم دۇرونده ده اوروپا ادبیاتیه علاقه قۇرموش و تجدد دۇرو ادبیاتیندا اۇندان تأثیر آلمیشدیر.

دۇنيا ادبیاتلاریندا ایلك تطیقی ادبیاتین نمونه سینى لاتین ادبیاتیندا گۇرۇروک. اسکی رۇمالیلار (۱۴۶ م. ق) دا یونانلیلاری مغلوب ائله دیکدن سۇنرا اۇنلار حاکیم اولدولار. اما مدنی - ادبی ساحه ده یونانلیلارین تأثیرى آلتیندا قالدیلار.

اسکی لاتین ادبیاتی، تاریخ و خطابت دن باشقا ساحه لرده انکشاف ائتمه میشدی. رومالیلار یونان ادبیلرینی و یازیچیلرینی تقلید ائتمه یه باشلادیلار (محاکات) و زامانلا ادبیاتلارینی انکشاف ائتدیردیلر.

هۇراس (۸ - ۸۵ م. ق) لاتین ادبیاتی نین مشهور غزل شاعیری یازدیغی «شعر فنی» منظومه سینده دئیردی کی «یونان آتالار سۇزو و حکمتلی سۇز و متلرینی تقلید ائدین، گنجه -

گوندوز اونلاری تدیق ائدین». هوراس اوز و یونان شاعیری پنداروس دان، ویرزیل ده هومر و تنو کریت دن الهام آلاق شعرلرینده یونان شاعیرلری نین تأثیر آلتیندا قالمیشلار. رونسانس دۇرونده ایتالیا ادبیاتی یونان و روم ادبیاتی نین تأثیرله انکشاف ائتدی. اسکی یونان اثرلرینی خصوصیله ارسطونون کتابلارینی مسلمانلار (هارون الرشید و مامون زامانیندا ...) عربجه یه ترجمه ائدیب اسلام معارفینی قدیم یونان فیکر دونیاسیله تانیش ائله دیلر. بۇ ترجمه لر اسپانیا و سیسیل بۇلبله اورپا عالیملری نین ایله گنجیب اونلارین دقتینی جلب ائتدی. اورپا عالیملری بۇ کتابلاری اۇخویاندان سۇنرا اونلارین اصلی متنلرینی، اۇریژیناللارینی اۇخوماغا هوس گۇستردیلر. سۇنرا اونلاری اۇز دیلرینه ترجمه ائتدیلر. بۇ دۇر ده اسکی یونان و رۇما ادبیاتینی تقلید ائتمک بیر نهضت - اۇیانیش کیمی قبول ائدیلدی. بۇ عینی زاماندا اۇرتا عصر کلیسا ادبیاتیندا بیر غصیان کیمی ایدی. بۇ دۇرون بۇیوک یازیچیلاری اسکی یونان و رۇما ادبیاتیندا اۇلان هومانیزمی اۇزلرینه ادبی گۇروش و مفکوره کیمی قبول ائدیب اورپا ادبیاتیندا هومانیزم جریانینی یاراتدیلار. دئمه لی قدیم یونان - لاتین ادبیات لاریندان تقلید (محاکات)، رونسانس (انتباه) دۇرونده تکرار اۇلوب هومانیزم و کلاسیک ادبیاتین ظهورونا سبب اۇلموشدور.

فراسه ده یئنددی مشهور یازیچیدان تشکول ائدن پلئیاد (یئددی اۇلدوز) گروبو ۱۶ - جی عصرده (۱۵۵۳ م) یونان و لاتین ادبیاتینی مۇدئل سنجمکله یاناشی آنادیللرینده یازیب یاراتماغا قرار وئردیلر و ایتالیا لیلر کیمی اۇز دیلرینده اثرلر یازدیلار. یاواش - یاواش یازیچیلار و شاعیرلر اسکی یونان و لاتین ادبی ارئینی اۇیرنمکله یاناشی اۇنۇ گنجمگه و یئنی اۇرنکلر یاراتماغا باشلادیلار. بو فیکر کلاسیزم مکتبینه بیر اساس - قایدا کیمی قبول اولونموشدور.

۱۸ - جی عصرده اورپا ادبیاتلاری نین بیر - بیرله علاقه لری آرتدی و بو عصرین ایکینچی یاریسیدا رومانیزم ادبی مکتبی نین ظهورو ایله ادبی گۇروش و اۇسلوبدا اساسلی دگیشیکلیکلر عمله گئدی.

رومانتیک یازیچی و شاعیرلر رونسانس و کلاسیک یازیچی و شاعیرلرین عکسینه، اسکی یونان فلسفه و دۇشونجه سینی یعنی عقل و منطقین صنعت ده حا کمیتینی قبول ائتمه ییب دۇیغو - حسیاتی اۇنون یئرینه قۇیدولار. بونلار شعرى عقلین دلیلی یوخ، دۇیغو و خیالین دلیلی کیمی قبول ائله دیلر و ادبیاتدا بۇ شرطلری قۇیدولار:

۱ - باشقا مللترین ادبی اثرلریندن فایدالانماق.

۲- مللترین ادبیاتینی اونلارین اؤز دلیندنه تدقیق ائتمک.
 ۳- ملی - ائتیك ادبیاتی زنگین لشدیرمک اوچون یئنی اؤفوقلار آچماق.
 ۴- علمی اساسلار اؤزیرینه ادبی تنقید آپارماق، بو مسئله یئنی تنقید و تطبیقی ادبیاتین یارانماغینا سبب اولموشدور.

۵- یازیچی نین کۆلتور و تحصیلینی تشکیل وئرن عنصرلرین تدقیقی «سنت بؤوون نظریه سینه گۆره»، (سنت بؤوون فرانسه نین بؤیوک تنقید چیسسی دیر و یئنی ادبی تنقیدین آتاسی ساییلیر).

سیراسی گلمیشکن قید ائتمه لی بیک کی ۱۸- جی عصرین سۇنونا قدر ادبیات تاریخچیلری تذکره چیلیک له کفایت له نهرک ادبی متنلری آنجاق فصاحت و بلاغت باخیمندان تدقیق ائتمیشلر.

تطبیقی ادبیاتدا ایکی ادبی شخصیتین رؤلرچوخ اؤنملی اولموشدور:
 بیرى گاستون بارى (Gaston Baris ۱۹۰۳-۱۸۳۹) مشهور فرانسىز ادبیات تاریخچیسسی و اوستادی دیر. گاستون بارى نین فیکرینه گۆره: بۆتون ادبی موضوعلار باشلانغیچدا ساده عنصرلردان عمله گلمیشدیر. سونرادان گلنلر اؤنلارین اؤزیرینده ایشله یه رک اونلاری مرگبلسدیرمیشلر.

گاستون بارى بۇ گۆرۆشله اؤرتا چاغدا کی فرانسىز ادبی موضوعلارینی تدقیق ائتمیش و بو نتیجه یه گلمیشدیر کی فرانسه ادبیاتی دیگر ادبیاتلاردان اقتباس ائتمیشدیر. اؤ، قابل آدلانان بۇ منظوم خلق حکایه لرینی تدقیق ائدرکن اؤنلاردا عرب (شرق) و ایران ادبیاتی نین تأثیرلرینی گۆرۆموشدور. بۇ خلق حکایه لرى میلادی ۱۴-۱۲- جو عصرلرده فرانسه ده یایلمیشدی و محتوالاری اخلاقی- اجتماعى اؤلدۇغو حالدا طنز و اگندیرىجى خصوصیتلری واریدی. گاستون بارى بۇ حکایه لرین هند- ایراندان عرب ادبیاتینا و سونرا بیزانس یۆلیله اوروپا یا گئچدېگینی ایره لی سۆرور و بۇنلاردان بئله نتیجه چیخاردیر: مختلیف مللترین ادبیاتی اؤز ملی- اجتماعى احتیاجلارینی قارشىلماق و ادبیاتلارینی انکشاف ائتدیریب اؤلغۇنلاشدیرماق اوچون بیر- بیرلریندن فایدالانمالیدیلا. بئله حکایه لردن بیرى ده ابراهیم بیهقی نین (کتاب المحاسن و المساوی) ده نقل ائدیگی خسرو پرویز و مۇبد حکایه سى دیر. بو حکایه نین خلاصه سى بئله دیر: بیر گۆن مۇبد موبدان (مۇبدلرین باشى) خسرو پرویزین حضورونا گلدى و سلام و ساییقی دان سونرا بئله دئدی: «موقق اؤلاسان و قادینلارین اطاعتیندن اؤزاق» بۇ سۆز و شیرین (ملکه) ائشیتدی و حبرصلندی و ایسته دی موبد موبدانا بیر دۇزاق قۇروسون. بۇ مقصدله مۇشگدانه آدلی بیر کنیزینی

اۇنا ھدبە ائىدى و كئىزە تاپشیردى كى موبدین ایسته گېنى بىر شرطله یئرینه یئیررسن؛ بئله كى اۇنجه اۇنەن آرخاسینا یهر قویوب آغزینا گم وۇرارسان و دالینا مینرسن. بۇ كئیز بۇایشى شیرین له قزارلاشدیعی بىر ساعاتدا گۇردو و اوسیرادا، شیرین خسرولا برابر خیرسیر اونلارین اوتاغیا گلیرلر و موبد موبدانى او وضعیت ده گۇرورلر. موبد موبدان خسروو گۇرنده بئله دئیر: «قادیلاردان اطاعت ائتمگین نتیجه سى بۇدور. دیلده دئدیگیمی عمل ده گۇردوم.»

بۇ حکایه نىن موضوعونو فرانسىز شاعیرى ھانرى داندئلى (Henri D'andeli) ۱۳ - جو عصرین اولینده «ارسطو منظومه سى» «Le Lai D'aristote» آدیله نظمە چکمشیدیر و بو حکایه ده خسرو پرویزین یئرینه اسکندری و موبد موبدان یئرینه ده ارسطونو قویموشدور.

۲ - فریدینان برۇنتییر (Ferdinand Brunetiere ۱۹۰۶ - ۱۸۴۹) فرانسه نین بۇیوک تنقیدچىسى دېر و داروین و عصرى نین تأثیرینده قالمیشدیر. برونتییر ادبیاتدا دا حیوانلاردا اۇلدوغو کیمی تکامل طرفدارى دیر و دئیر کى ادبی نوعلر اۆچ مرحله دن (دۇغوم، بۇیومە (اۇلفونلاشما) و اۇلوم (فنا) گئچیرلر. هر بىر ادبی نوعون دۇغولوشو (یارانماسى) اۇندان اولکى نوعون فنا و آرادان گئتمه سبله علاقه داردیر. یئنى ادبی نوعلر قابا قکیلارینا نسبتاً داھا اۆستون اۇلورلار. مثلاً درام، قهرمانلیق حماسه Epos لریندن و یئنى داستان (رومان) لار، اسکى خلق حکایه لریندن اۆستون دۇرلر.

برونتییر نىن ادبیات تارىخى نىن دۇز گون آنالیشیلداسى و اۇلفونلاشماسى اۇچون

دیگر مللترین ادبیاتلاری نین تدقیقینی ضرورى بیلیر.

۱۹ - جو عصرین سۇنوندا ژۇزف تکزست (J. Texte) اۇستادی برونتییردن الهام آلاراق اوروپا ادبیاتلاری نین بىر- بىرلرله علاقه لرینی تدقیق ائىدى و بۇ نتیجه یه گلهدی كى **آنجاق** ادبیاتی اجتماعی حیانا علاقه ده ابضاح ائتمکله تطبیقى ادبیات موضوعلارینی اینجه له مک و اۇنون صورتینی آیدین شکیلده تصویر ائتمک مۇمکون دور. تکجه ادبی متلرین تدقیق ناقص و یئرسیر اۇلاجاقدیر.

ژۇزف تکزستی، تطبیقى ادبیاتین آتاسى بیلیرلر. اوندان سونرا بالدانس پئرزه B. Perger و جان مارى کاره (J. M. Carré) و دیدیه (Didier) بۇ علمین اۇنجولرى اۇلموشلار.

بۇگون تطبیقى ادبیات ادبی تنقید و ادبیات تارىخى نین اساس حیصه سى کیمی قبول اۇلونموش و اروپا و آمريکا اۇنیورسیتهلرینده مُستقل بىر درس کیمی تدريس اۇلونور. تطبیقى ادبیات بىر ادبی اثرى تدقیق ائدرکن اۇنونفنى نقطه نظر دن و یازیبچىسى نین دۇشونجه سینده و اثرین یازیلما سیندا تأثیرى اۇلان تارىخى و اجتماعی شرایطى نظرده تۇتار.

تطبیقی ادبیات شناسلیقدا بۇ علملری اؤیرنمک ضروری دیر:

۱- تاریخ: تدقیق ائتمک ایسته دیگیمیز دۇرون تاریخینی بیلمه دن تاریخی حادثه لرین ادبی اثرین یارناماسیندا و ادبی جریاندا کی تأثیرینی آنلاماق مومکون دگیل.

۲- تدقیقاتچی مقایسه ائتمک ایسته دیگی ادبیاتین تاریخینی خصوصیه تدقیق ائندیگی دۇرو و اۇنا تأثیر ائندن عامللری تانیمالی دیر.

۳- مقایسه ائده جگی متلری اصلی (اؤریژینال) دیلده اؤخویوب باشا دۆشمه لیدیر.

۴- تدقیقاتچی عمومی ماخذ و قایناقلاری تانیمالی و اؤنلاردان نجه استفاده ائده جه گینی بیلمه لیدیر.

تطبیقی ادبیاتدا آشاغیدا کی موضوعلاردا تدقیقات آباریلار:

۱- ادبیاتین باشقا دیله گنجه گینده تأثیری اولان عامللر: ایکی دۆرلوردور:

الف- اثرلر.

ب- یازیچیلار.

کتابلار و اثرلر ملتلر آراسیندا کی علاقه لری گؤسترمگه یاردیم ائدر. بۇنلاری تدقیق ائدرکن تأثیر آلان و تأثیر ائندن یازیچی و اثرلری آیدینلاشdırماق لازیم دیر.

بیر یازیچی اثرینی باشقا بیر دیلده یازمیشسا اؤنون اثری یازیچی نین باشقا دیل- ادبیاتیدان تأثیر آلدیغینا دلیل ساییلیر. بۇ خصوصدا ترجمه لرین رۇلو چوخ اؤنملی دیر.

کتابلاری تدقیق ائدرکن یازیچیلاری نین حیاتی، یابانجی اؤلكه ایله اؤلان علاقه و

مناسبتی و اثرینده تصویرینی و ئردیگی مللتین اؤندا بۇراخدیغی انتباه (Impression) و حسباتینی

نظرده تۇتمالی ییق. مثلاً اؤلترین اثرلرینده اؤنون انگلستاندا یاشادیغی زامان انگلیس لرین احوال

رۇحیه، عادت- عنعنه و یاشایشلاری باره ده اؤندا عمله گلن دۆشونجه و حسباتی نظرده تۇتمالی

و یاخود ابن مۇققعین ایران ادبیاتیدان عرب دیلینه ائله دیگی ترجمه لری اؤخویارکن مترجمین

حیاتی، گؤروش و دۆشونجه لری و ایران مدینینی گؤز اؤنونه آلماق لازیم دیر. دئمهلی اثرلری

تدقیق ائدرکن یازیچیلاری نین یاشاییش، احوال- روحیه و اؤلكه لری نین دیل- ادبیات و

وضعیتینی اؤگرنمک لازیم دیر.

۲- ادبی نوعلرین تدقیقی: بورادا یازیچی نین سئچدیگی قالب و اؤسلوب دا

نظرده تۇتولور. ادبی نوعلرین تدقیقی تاریخی بیر آراشدیرمادیر. بۇ ادبی نوعلرین تاریخینی هر

ایکی آیری ادبیاتدا تدقیق ائتمه لی دیر. مثلاً رۇمانتیک اؤسلوبدا رۇمان- حکایه یازماغین فرانسه

ده کی تاریخینی تدقیق ائدیپ شرق ده و بیزده نجه تأثیر بۇراخدیغینی آراشدیرماق و یا ایکی

مللتین ادبیاتلارینی مقایسه اتمک کیمی .

۳- ادبی موضوعلارین تدقیقی: مثلاً «دۇن ژۇوان» موضوعونون اسپانیا و فرانسه ادبیاتیندا و یا «فاوست» ون آلمان و فرانسه ادبیاتیندا و یا «کلئوپاترا» نین انگلیس، فرانسه و عرب ادبیاتیندا تدقیقی و مقایسه سی کیمی. بعضاً تأثیر منفی ده اولاییلر (عکس تأثیر) مثلاً: کلئوپاترا نی اوروپالیلار همیشه منفی شکیلده تصویر اندیب اۇنولا ئوبالی، ماجرا پرست و اگوئیست بیر شرقلی (مصرلی) قادین کیمی گۆستریشلر. حالبو کی مصرلی یازیچی احمدشوقی اۇنولا، اۆز درام اثرینده وطنپرور بیر شخصیت کیمی تصویر اتمیشدیر کی وطنی نین اۇغروندا اۆز عشقینی ده فدا اتمیشدیر.

۴- یازیچی نین باشقا ملتلرین ادبیاتیندا کی تأثیری: مثلاً شکسپیرین دراملاری نین فرانسه روماننیک مکینه تأثیری و یا اۆلترین اوروپا ادبیاتیندا اولان تأثیری کیمی.

۵- ماخذ (قایناق) ین تدقیقی.

۶- دۆشونجه جریانلارینین تدقیقی: مثلاً ۱۸- جی عصرده اوروپا دا اولان فیکر جریانلارینین تدقیقی و یا تصوف جریانی نین شرق ادبیات لاریندا تدقیقی کیمی.

۷- ملت و اولکه لرین باشقا ادبیاتلاردا کی تصویرینین تدقیقی: مثلاً سفرنامه لر و داستان و درام اثرلرین تدقیقی کیمی بونلار مقایسه لی ادبیاتین ینددی شاخه سینی تشکیل ائدیرلر.

عصریمیزده ادبیات جهانشمول اولموش دۇر و مددیر. بۇنون مختلف سببلی واردیر. اۇنلاردان مهاجرتلری، ساواشلاری، یئنی لیک (تجدد) و یئنی عمومی انفورماسیون و ارتباط (عمومی اطلاعات و ارتباط) واسیطه لرینی سایماق لازیم دیر.

مثلاً ۱۹- جو عصرده کی فیکر و سیاسی جریانلار بۇیوک مقیاسدا سفر و مهاجرتلرین نتیجه سینده ظهور اتمیشدیر.

ادبی نوعلرین تدقیقی: بۇنلاری نثر و شعر دئییه ایکییه آیریرلار. بۇنلار حقیقده ادبی نوعلر فصلینده ایضا حات و ثریلمیشدیر.

ادبی نوعلرین ان مهم لریندن بیری حماسه (Epos) دیر.

حماسه: پهلوان و یا قهرمانلارین داستانلارینی و اونلارین ایگیدلیکلرینی تصویر ائدرو مختلف چشیدلری واردیر. مثلاً ملی، افسانه وی و پهلوان لیک حماسه لری، تاریخی- مذهبی حماسه لر کیمی. بو نوع اثرلری تدقیق ائدکن داها قاباقدان یازیلیمیش اثرلرین تأثیرینی گۆرمک مومکون دور.

مثلاً بۇیوک لاتین شاعیری ویرزیل (م.ق ۱۹-۸۹) ین یازدیغی انه ئید یا ائنه ایس

(Aeneis) آدلی منظوم حماسه ده یونانین و هومرین (اودیسه و ایلیاد) تأثیری آشکار دیر. مشهور آلمان شرفشناسی دیتس ده قۇرقۇد داستانلاریندان «تپه گۆز» داستانینی آلمانجا یا ترجمه اندیپ نشر ائتمیشدیر (۱۸۱۶). دیتس بۇ مناسیبتله یازدیغی مقاله ده تپه گۆز بۇیونو هومرین «اودیسه» (Cyclopes) سبله مقایسه ائتمیش و اودیسه نین یارادیلما سیندا بو بۇیدان استفاده اولوندوغونو بیلدیرمیشدیر.

اوروپادا دینی حماسه لر سمبولیک شکیلده دانته نین ایلاهی کومئدیسی (Ladivina Commedia) ایله باشلامیشدیر (۱۳۲۱ - ۱۳۱۴) بو حماسه نین موضوعو آخرت سفری دیر. ایلاهی کومئدی، یۆز ماهنی (تصنیف) دان عبارت دیر. هر ماهنی اۆچ مصراعلی بندلردن تشکول ائتمیشدیر، هر ماهنی ۱۶۰ - ۱۱۰ مصراعلی دیر.

کومئدی اۆچ حصه دن عبارت دیر:

جهنم، برزخ و جنت. بۇنلارین هر بیرى اؤن مرتبه دیر. سفرین باشلانغیجی یئرین آلتیندا، قارانیلقدا، بۇیوک بیر اؤیوق، جهنمی تمثیل ائدیر. بۇرا ظلمت، سۇیوق، کین، جهل، قۇرخو، چیر کینلیک، پسیلیک و محرومیت سمبولۇدور و انسانلیقدان اۇزاق اولان فضیلت سیز آدماملار بۇرایا سقوط ائدیرلر.

دانته علم و حکمت رمزی اولان ویرژیل ایله بۇسفره گئدیر. سۇنرا برزخ دونیاسینا گلیر و اۇرادا بۇیونوب توبه ائله دیکدن سۇنرا جنته گئتمگه حاضر لائیر.

برزخ بۇکسک بیر داغ دیر.

بۇ داغین زیروه سینده یئرین جنتی یئرله شیب. دانته بۇ داغدا چیخاندا ل سۇنرا اولساقلیق زامانی معشوقه سی بئاتریسی (Beatrice) گۇرور، اوندان سۇنرا ویرژیلی بۇراخیر و قالان سفرینه بئاتریس ایله داوام ائدیر. گۇی ده ۸ - جی مرتبه یه قدر بۇکسه لیر. اۇرادا، ملکلیرى گۇرۇر کی تانرییه پرستش ائدیرلر. ملکلرله برابر مؤمن انسانلار اۇرادا گۇزه ل منظره لری سیر ائدیر و تانری نین جمالینا جذب اولوب اوندان محو اولماغی گۇزله ییرلر.

دانته تانرییه دۇغرۇ بۇکسلمه یه داوام ائدیر. بئاتریس عشق، گۇزه للیک، صمیمیت و پاکلیق رمزی دیر و شاعیره تانری در گاهینا چا تانا قدر همراھلیق ائدیر. دانته نین بو حماسه سی ایتالیا ادبیاتی نین شاه اثری ساییلیر و اؤز نوعونده تک دیر.

دانته بو اثری آنادیلینده یازماقلا ایتالیا دیلینی دیرچلتمیش و ایتالیا ادبیاتی نین تملینی

قویموشدور.

دانته حماسه نین نوعو خصوصوندا ویرژیلی ایزله ییب بدیع اثر یاراتدیغی حالدا اسلامی

قاینقلاردان تأثیر آلمیشدیر.

سون سنه لرده آپاریلان آراشدیرمالار گؤستریمیشدیر کی دانته بو کومئدینی یازماقدا اولو بیغمبریمیزین معراجی باره ده اولان حدیث دن الهام و تأثیر آلمیشدیر. پروفیسور پالاسیوسون ۱۹۱۹ دا استانبول تور کجه سینده یازدیغی کتابدا بو مسئله آیدین شکیلده گؤستریمیشدیر.^۱ محی الدین عربی نین (۶۳۸ - ۵۶۰ ه.ق.) «فتوحات مکیه» آدلی اثریندن اورتا چاغ اوروپا مؤلفلری بؤل - بؤل فایدالانیب اقتباسلار انتمیشلر.

چا عداش ایٹالیالی عالییم و ایٹالیانین ایراندا اسکى سفیری اولان اینریکو چنرولی (E. Ceruli) و اسپانیالی شرقشناس منوس ساندیانو یازدیقلاری (معراج نامه، ایلاهی کومئدی نین اسپانیالی عربی الهام قایناغی) و «محمد (ص) ین معراجی» آدلی تحقیقی اثرلرینده گؤستریمیشلر کی، یئنی تاپیلان معراجنامه نین قدیم نسخه سی و اؤنون پاریس ملی کتابخانا سیندا ساخلانیلان لاتین دیلینده کی ترجمه سی، همچنین واتیکان دا ساخلانیلان اسپانیولجا ترجمه سی دانته یه الهام منبعی اولموشدور. بو ترجمه لر کاستیل شاهی و آلمان امپراطورو اؤنونجو آلفونس (۸۴ - ۱۲۵۲) وۇ امریله آپاریلمیش دیر. بو آدام اسلام معارفی نین اوروپایا انتقالیندا بؤیوک رؤل اوینامیشدیر.

ایلاهی کومئدی نین متینده کی خصوصیتلر ده اؤنون اسلامی معراجنامه یه بنزه دیگیگی گؤستریر.

حتا بعضی مؤلفلر عربجه یازیلان معراجنامه لرین ده کؤکؤنو ۱۶۰۰ ایل قاباق بیر زردشتی مصلحی نین یازدیغی ارداویرافنامه آدلی اثره باغلاماق ایسته بیرلر.^۲ دانته نین کومئدیسی اوروپالیلارین اؤز اثرلرینی حتا شاه اثرلرینی بازار کن نئجه شرق - اسلام منبعلریندن فایدالانیدیقلارینی و چوخ واخت بۇ قاینقلاردان آد آپارمادیقلارینی گؤستریمک اوچون بیر مثال دیر. بیر مثال دخی وئر ک:

مشهور لافونتن (Lafontaine) حیوانلارین دیلیندن یازدیغی فابل (Fable) مجموعه لرینده ۲۰ حکایه نی هراتلی واعظ کاشفی نین «انوار سهیلی» کتابیندان آلمیشدیر. هابئله گوته نین شرقی دیوانی حافظ دن الهام آلاراق یازیلیمیشدیر. اما گوته بو مسئله نی گیزلتمه میس، لافونتن

1- Prof Don Miguel Asin Palacios 1871-1944, I aescatologin Musulmana en

۲- دوفتور محمد عسعی شلال - ادبیات تطبیقی - ترجمه دکتر آیت الله زاده شیرازی - تهران ۱۳۷۳.

ده بونو کتابینا یازدیغی مقدمه ده قید ائتمیشدیر.

اسلام دونیا سیندا دخی بئله ادبی آلیش- وئریشلر چوخ اولموش دور. مثلا:

شیروانلی خاقانی مشهور «ایوان مدائن» قصیده سینی عرب شاعیری بحتری (ولیدبن عبیدطائی، ابو عباده ۲۸۴-۲۰۶ هـ. ق) نین ایوان کسرا حقیقده یازدیغی سینه قصیده سیندن آلدیغی الهام و تأثیرله یازمیشدیر.^۱

عشق داستانلاری (پاک عشق) دا اسلام دونیا سیندان اوروپا یا گنتمیش دیر. میلادی ۱۲- جی عصره قدر بو چئشید داستانلار اوروپا دا یازیلما میس دیر. بو عصرین ایکینجی یاری سیندا آندره لوشاپلن ایلک دفعه اولاراق «پاک عشق» (Ars Honeste Amante) آدلی کتابینی یازدی و بو کتابدا عشق باره ده یئنی بیر معنا ایفاده ائتدی و قادینا اوز امانا قدر گورولمه میس یوکسک بیر موقع تانیتدی. بۇ اثرده شؤواله لر قادین فارشیسیندا دیز چوکورلر و بونو بیر چئشید اصالت علامتی ساییرلار. بۇرادا تمیزلیک (پاکلیق)، حیا، عهدہ وفا، دؤزلوک و فداکارلیق هامیسی پاک عشقین اساسلاری کیمی ساییلیر. تمیز عشق همیشه نا کاملیق، درد و مشقت له برابر اولور و وصال یولوندا درد و مشقته دؤزمک لذت و شادلیق ساییلیر. بۇ کتابی بازار کن آندره شاپلن مسلمانلارین تأثیرینده قالمیش و تمیز عشق باره ده یازیلان کتابلارین (کتاب الزهره- تالیف ابوبکر محمدین داود اصفهانی ظاهری، وفات ۹۰۹) و بو کتابین تقلیدی کیمی یازیلان اندولوسلو ابن حزمین (وفات م ۱۰۲۲)، «طوق الحمامه» کتابی نین تأثیری آلتیندا قالمیش دیر.^۲

عشق داستانلاریندان مسلمان مللترین ادبیاتلاریندان بیر مثال کیمی لیلی و مجنون داستانی ذکر ائده بیله ریک. بو داستان عرب ادبیاتیندان فارس ادبیاتینا (گنجه لی نظامی) و اوردان تورک ادبیاتلارینا گنچمیشدیر. اما بۇ سیرادا اؤنون مضمونو عرفانی و سمبولیک ماهیت قازانمیشدیر.

گنجه لی نظامی دنیا ادبیاتیندا ساییلی زیروره لردن دیر و ادبیاتدا کی رولو تطبیقی ادبیات باخیمیندان چوخ مرکب اولموشدور.

نظامی آذربایجانلی تورک اولدوغو حالدا فارسجا یازمیشدیر و مضمونلارینی داها چوخ ایران و عرب منبعلریندن آلمیشدیر (خسرو- شیرین، لیلی مجنون و...) دیگر طرفدن فارسجا یازدیغی اثرلرینده (خمسه) ایشلتدیگی تورکجه سؤزلر، مفهوملار و آتالارسؤزلرله فارس

۱- دوققور محمد غمی هلال- ادبیات تطبیقی- ترجمه دکتر آیت الله زاده، تهران صفحه ۲۴۹-۱۳۷۳.

۲- همان کتاب- صفحه ۲۶۹

ادبیاتنا تورک تأثیرینی گنیرمیشدیر.

سؤن عصر شاعیر و یازیچیلاریمیزدان صابر، شهریار و جلیل محمدقلیزاده نین شعر و یازیلاری تطبیقی ادبیاتین تدقیقینه یاخشی نمونه لر دیر.

صابرین طنز (ساتیریک) شعرلری ایرانین مشروطه انقلابیندا و ایران شاعیرلرینده (فارس و تورک) درین تأثیر بۇراخمیش و اؤنون اوسلوب و مضمونلاریندا شعر یازماغا الهام قایناغی و نمونه اولموشدور. حتّا بعضی شاعیرلر صابرین شعرلرینی ترجمه ائدیپ قایناق گؤسترمه دن اونلاری نشر ائتدیرمیشلر. مرحوم اوستاد شهریارین حیدر با با منظومه سی دیلله دستان اولوب بیر چوخلاری طرفیندن فارسجا یا و دیگر دیلله ترجمه ائدیلمیشدیر.

جلیل محمد قلیزاده نین چبخار تدیقی ملانصرالدین ۸۰ ایلدیر ایران دا و یاخین شرقده بۇ نوع مطبوعاتا و یازیلارا اؤرنک ایشینی گؤرموشدور.

تطبیقی ادبیات ادبیات شناسلیق دا بیر اختصاص شعبه سی دیر و بونئجه صحیفه ده و نردیگیمیز ایضاحات اؤنواؤ گرنمگه کافی دگیلدیر. بیز بۇرادا تطبیقی ادبیاتین نه دن بحث ائتدیگینه و تدقیق موضوعلارینا بعضی مثاللارلا برابر اشاره ائتدیک. اوخوجو بو موضوعلارلا ماراقلانیرسا بو ساحه ده باشقا دیلرده بازیلان کتابلارا مراجعت ائتمه لیدیر.^۱

ادبی تنقید بحثی نین سونوندا بو نتیجه یه گلیریک کی مختلف ادبیات نظریه لرینه اینانان مختلف تنقید متؤدو طرفداری تنقید چیلر بیر ادبی اثری مختلف شکیلده تدقیق ائدیپ، مختلف نتیجه لر آلا بیلرلر و سؤنوندا مختلف و بعضاً بیر-بیرینه ضد دگرلندیرمه لر آپاریب و اثری مختلف شکیلده قیمتلندیره بیلرلر. بوتون بونلاری دقت نظرینه آراق بئله بیر نتیجه یه وارا بیلر کی بیر ادبی اثری تدقیق ائدیپ دگرلندیریر کن مختلف ادبی دگرلری نظرده توتمالی و التقاطی، سنجمه و تألیفی تنقید متؤدوندان فایدالانمالی ییق. بونا فرانسوزلار (Critique Eclectique) دئیرلر.

1- Guyard: La Litterature Comparée Paris. 1951.

- ادبیات تطبیقی - دکتور محمد غنیمی هلال - ترجمه دکتور آیت الله زاده شیرازی انتشارات امیرکبیر - تهران ۱۳۷۳.

ادبى مکتبلر

ادبى مکتبلر و يا ادبى جريانلار، معین بىر چاغدا اۇرتاق بىر دۆشونجه، احساس و صنعت (هنر) مقصدى اطرافیندا تۇپلاشان يازىچى و شاعیرلرین اۇسلوب، دۇيغو و دۆشونجه باخیمیندان بىر - بىرلرینه آز - چوخ بنزه یین اثرلر و ئرمکلرله اۇرتايا چىخیمیشدیر. یئنى ادبى مکتب يازىچىلاری کۆكلشمیش (ریشه سالمیش) بىر ادبیات و صنعت تلقي سینه قارشى گۆروشلر تکلیف اندر و اۆز فیکر - عقیده لرینه اۇيغون اثرلر يازارلار.

ادبى مکتب و جريانلاری اۆز - اۆزونه و بىردن بىره اۇرتايا چىخما میشدیر. جامعه ده کی سیاسى - اجتماعى دگیشمه لر، یئنى علمى، فلسفى گۆروشلر صنعتین باشقا قۇللاریندا عمله گلن یئنى لیکلر ادبى جريانلارین ظهورونا سبب اۆلموشدور. بىر چاغدا صنعتین بىر قۇلوندا ظهور ائدن جريانلار اۇ بىرلرینده ده تائیر بۇراخ میشدیر.

بوگونه قدر غرب ادبیا تلاریندا ظهور ائدن ادبى مکتبلرین مهم اولانلاری سیراسیله بونلاردیر: هومانیزم، کلاسیزم، رومانئیزم، رئالیزم، ناتورالیزم، سمبولیزم، پارانا سیزم، سؤررئالیزم و اگریستان سبالیزم.

بۇ جريانلارین چۇخو فرانسه ده ظهور و انکشاف ائدیپ باشقا اۆلكه لره يایلمیشدیر.

هومانیزم یا انسانچیلیق (انسانگرائی)

هومانیزم فلسفه ده انسانلار آراسیندا عرق، دین فرقى قۇیما دان، هامى انسانلارین خیرینی دۆشونمک و اۇنلاری بىر گۆزده گۆرمک دۆشونمه طرزى (تلقيسى) دیر، اما ادبیا تدا رونسانس (یئنى دن دۇغما) معناسیندا ایشلنمیشدیر.

ادبی هومانیزم دە رونسانس جریانی کیمی ایتالیادا اۇن دۇردونجو عصرین باشلاریندا باشلامیشدیر.

دانته (۱۲۵۶-۱۳۲۱) Dante، پترارک (۱۳۷۱-۱۳۰۴) و بوکاکچیو (۱۴۱۳-۱۳۷۳) Boccaccio)، بۇجریانین ایتالیاداکى بۇیوک نماینده لری اۆلموشلار. بۇجریانین ظهورونا ایکی مهم عامل سبب اۆلموشدور:

- بیرى کلیسا و حکومت تضييقنه قارشى آزادلىق فيکرى.

- بیرى ده کلاسیک یونان-لاتین ادبیاتلارینا اۆلان حسرت و حیرانلیق. اۇنا گۆره هومانیزم

یونان-لاتین مدنیت عصرینه صمیمی و جدی بیر یۆنلمه-قایدیشی ایفاده ائدر.

هومانیزم مفکوره سی عینی زاماندا کلیسا حاکمیتی، خریستیان روحو و دۆشونجه طرزینی و داورانیشلارینی آرادان آپارماق معناسینی دا داشییردی. بۇندان باشقا مطبعه نین ایجادى، یئنی جغرافی کشفیلر، شهرلرین زنگین لشمه سیله آرتان رفاه، سیاحتلر و ساواشلار و اسپانیا دا انکشاف ائدن اسلام مدنیتی هومانیزمین ظهورونو سرعتلندیره ن سیلریدر.

بۇ جریانین تأثیرینده قدیمکی لر کیمی یازماق هوسی، اونلارین تقلیدی، اۆسلوب و ذوق ده یتنگینلیک قایغیسی ظهور ائتدی. قدیمکیلرین نوع، شکیل و اۆسلوبلاری ایله یاناشی دنیا گۆرۆشلری، موضوع و فیکرلری ده تقلید ائدیلدی. فقط قدیم چاغلارین مالی اولان بو گۆرۆشلر یئنی جامعه لره اۆیمادیغی اوچون ادبیات ملی یاشاییشدان اۆزاقلاشدی و عینی زاماندا لائیک دۆشونجه و اصلاحات اۇیغون بیر زمینه حاضرلاندى.

هومانیزم ایتالیادان باشلیراق اسپانیا، فرانسه، انگلستان و آلمان دا یاییلدی و بیر-بیرینه آز-چوخ بنزەین ادبیاتلارین ظهورونا سبب اۆلدو. ایتالیا هومانیستلری نین الهامیله جانلانان بۇ گۆرۆشلر ۱۶-۱۵- جی عصرلرده بۇ ملتلرین ادبیات دیلیرینی قۇردو و انکشاف ائتدیردی.

هومانیزمین ایتالیادان سۇنرا ان بۇیوک نماینده لری فرانسه ده ظهور ائتمیشدیر، رابله (۱۵۵۳-۱۶۹۰) Rabelais) و مونتئین (۱۵۹۲-۱۵۳۳) Montaigne) و رۇنسانرد (۸۵-۱۵۲۴)

کیمی. هومانیزم جریانی عینی زاماندا اوروپا ملترلرین اۆز آنادیلرینده یازماغا و ملی ادبیاتلارینی قۇرماغا سبب اۆلموشدور.

کلاسیزم (Classicisme)

کلاسیکوس لاتینجه سئچمک معناسینی وئریر. سۇنرادان لاتینجه و یونانجانى اۆگر نمک و

بو دیللرده یازا بیلمک اوچون اوخونان اثرلره کلاسیک آدی وئریلدی.

بۇ گون دە ابدى اۆلموش شاه اثرلره، آنادىلىنى ان گۆزەل يازان صنعتكارلارا و اۇنلارین اثرلرینه مکتب - مدرسە لردە اۆیره دىلن مثبت علملره و ... بو آد وئریلیر.

بورادا قاعده لره باغلیق و یتگینلیک مفهومی واردیر. ادبیات دا ۱۷ - جی عصرین ایکینجی یاریسیندا فرانسه ده انکشاف ائدن بیر جریانا دئییلیر. بو جریان ۱۷ و ۱۸ جی عصرلردە بوتون اروپا دا یایلمیش و ان سجه وی اثرلرینی ۱۷۰۰ - ۱۶۵۰ یللرینده فرانسه ده وئریب هومانیزمین داها شعورلو بیر داوامی اۆلموشدور.

کلاسیزم مکتبی ارسطو و دکارتین فیکرلرینه دا یانیر. بو مکتبده صنعتین اساسی عقله دایانیر، عقل لذت و منفعت آراسیندا هارمونی، اؤیغونلوق (هماهنگی) قۇرار. یازیچی نین دۆشونجه سی عقل و منطقه دایانمالی و غرضلی اۆلمامالی دیر. ادبیات حقیقتین آیناسی دیر. حقیقت ده هر زمان و هر یئرده عینی دیر.

کلاسیزم مکتبی شاعیرلریندن (Boileau) یازدیغی «شعر صنعتی» (Art Poetique) آدلی کتابیندا بو مکتبین مقصد و قاعده لرینی ایضاح ائدیر و بئله دئیر:

عقل و منطقی سئوین، اثرلرینیز زینت و قیمتینی اۇندان آلسین، طبیعتدن هئچ آیریلما - مالی ییق، چونکی طبیعت، حقیقت دیر. حقیقتدن باشقا هئچ بیر شئی سئومه لی و گۆزەل دگیل. ساختا شئیلر، داریخدیریجی و یۇرۇجو دور. طبیعتی تقلید و تصویر ائدین.

کلاسیک ادبیاتین مقصد و غایه سی اخلاقی اۆلموشدور. اۇنا گۆره حماسه و شعر اخلاقی مقصدله یازیلمالی و دینی - اجتماعی فضیلتلری یایمالیدیر.

شعر عقلین دلیلی دیر و حقیقی شاعیرین شعرى هم فایدالی دیر، هم ده لذت وئرر. بۇ مکتب ده عقله دایانان اراده، دؤیغو - احساس حاکیم دیر و خطاب ائله دیگی آدم دا سئچگین آدم دیر.

کلاسیزمین بیر سیرا قاعده لری، نۇرملاری، چرچیوه لری واردیر، یازیچی بۇ نۇرم و قاعده لردن خارجه چیخایلمز و ایسته دیگی بدیعی ذوقی حیاتا گئچیره بیلمزدی. اۇدربار - سارای ذوقینی اۇخشاما لی ایدی. یازیچی تئم سئچنده و پرسۇنازلار (صورتلر) یارانداندا استاندارد (معین لشمیش)، قانونلاردان کنارا چیخایلمزدی. او، اۇز قهرمانلارینی سارای دان و یا یۆکسک، زنگین طبقه لردن سئچمه لی ایدی. یۇخسول طبقه نین نماینده لری آنجاق کومئدی ده گئیریئنه بیلردی. بۇ سببدن بۇ مکتبده ادبی نوعلر ده محدود اۆلوب بۇنلاردان عبارت ایدی: تراژدی کومئدی، قهرمانلیق درام (نمایشنامه) لاری، قهرمانلیق منظومه لری، غنائی نوعدن ده قصیده، مدحیه، مناجات و ...

کلاسیزم مکتبی یازیچیلاری حیاتی اۆلدوغو کیمی یوخ، ساراین، زنگین، حاکیم و سنجگین طبقه نین ایسته دیگی کیمی تصویر ائتمه لی ایدیلر.

بۇ مکتبین محدود قایدالاریندان درام اثرلرینده «اۆچ وحدت» قاعده سینى ذکر ائده بيله ربك. بۇنلار: زامان وحدتى، مکان وحدتى و حادثه - حرکت (موضوع) وحدتى ایدی.

زامان وحدتى: اثرده وئریلن حادثه لر مدت باخیمیندان ۲۴ ساعتی گنجه مه لی ایدی. مکان وحدتى: مکان وحدتى قاعده سینى ۱۴۵۵ده ایتالیالی ماگی (Maggi) علاوه ائتمیشدیر. اثرده تصویر اولونان حادثه لر آنجاق بیر یئرده وئريلمه لی ایدی. بی یئس (نمایشنامه) یئ بیرینجی پرده سینده شهر، دیگر یئرلرینده کند و یا باشقا یئرلر گؤسته ريله بيلمزدی. بونون نتیجه سینده یازیچی گنیش سوزتت، موضوعلار اؤزرنده ایشله یه بيلمزدی.

- حادثه و حرکت (موضوع) وحدتى طلبینه گؤره اثرده یالئز بیر موضوع، حادثه لر خطی اولمالی، بیر - بیریندن دوغان حادثه لر بیر خطدن کنارا چیخا بيلمزدی و فرعی، اضافی حادثه لره یئروئريلمزدی.

زامان و موضوع دا وحدت قاعده سی ارسطودان قالمیشدیر و درام اثرلرده اؤزون زامان حاکیم اؤلموشدور.

ایلک دفعه شکسیر اثرلرینده بۇ اۆچ وحدت قاعده سینى بۇزموشدور. کلاسیزم ده دیل ده معین چرچویه یه یئرلشدیر یلمیش و وارلی، سارای دیلی اساس گؤتورولموشدو. آنجاق کومندی ده خلئقین عادى دانیشیق دیلیندن استفاده اؤلونوردو. بۇ دؤرده داها چوخ شعر دیلی انکشاف ائتدی، حتا درام اثرلری (نمایشنامه لر) شعر ایله یازیلیردی شعر نوعوندان قصیده، مناجات، منظومه و غزل داها چوخ یازیلیردی.

کلاسیزم مکتبی طبیعت و قدیم یونان - لاتین یازیچیلاری نین تقلیدینی بیر اساس کیمی قبول ائدیردی و هر شیئی حتا گؤزه للیگی ده عقل ایله اؤلچوردو.

بو مکتب اؤنجه ایتالیادا یاراندى لاکین فرانسه ده انکشاف ائتدی و اؤرادان آلمان و انگلستانا یئیندی.

کلاسیک جریانین بؤیوک یازیچی و شاعیرلریندن نمونه اولاراق بونلاری ذکر ائده بيله ربك: کورنى ۸۴-۱۶۰۱ (Corneille)، هوراس Horace تراؤدیسى نین مؤلفی، لافونتئن Lafontaine، ۵۹-۱۶۲۱ - مشهور شاعیر و قابل حکایه لری نین مؤلفی)، راسین (Racine) آندروماک Andromaque تراؤدیسى نین یازیچیسى و مؤلیر Moliere خسیس L'avare نمایشنامه سی نین مؤلفی).

رۇمانتىزم (Romantisme)

رۇمانتىزمىن قديم معناسى: خيالى، شاعيرانە، مُحْتشَم و عجايب دىر. ۱۸۱۵ دىن سۇنرا بۇتون اوروپا دا يايىلان دۇيغو، ھيجانا دايانان و انسان آزادليغىنى مدافعه ائىدن رۇمانتىزم ادبى جريانى اۇنجه (۱۷ - جى عصرده) انگلستاندا ظهور ائىدى، سونرا آلمان، فرانسه، ايتاليا، اسپانيا و روسيه ده يايىلدى و ۱۸۵۰ - يه قدر اوروپا ادبياتىنا حاكيم اولدو.

رۇمانتىزمىن ظهورنا سبب اۇلان عامللرين باشىندا محيط و حاكيم اۇلان طبقه و شرايط دن آيدىنلارين و عموم خلقين ناراضىليغى اولموش دور.

۱۸ - جى عصرين بيرينجى يارىسىندا حاكيم طبقه، اشراف و زادگان اخلاقسىزلىق و فسادا آلوده اۇلوب يياوش - يياوش اۇز نفوذ و اعتبارىنى الدن و ئىرىدىلر. بير طرفدن ده اقتصادى وضعيت گنت - گنده پۇزولماعا باشلامىشىدى. بۇ شرايط ده خلقين دۇشونجه سيله كلاسيك يازىچىلارين ايسته دىكلرى بير - بيرينه اۇيموردو.

كلاسيزم جريانى نىجه شاهليغى و استبدادى تمثيل ائىدىرىسه، رۇمانتىزم ده اۇنا قارشى رئاكسيون، عكس العمل اۇلان آزادلىق، دموكراسى و بير آزاد انارشىزم هوسى و ايسته گىندن دۇغموشدور. بۇ ادبى جريانىن ظهورو اوروپا دا بۇرژوا طبقه سى نىن ظهورو و ايش باشىنا گلمه سيله علاقه داردىر. بۇ جريانىن طرفدارلارى اۇرتا طبقه دن و يىئنى تۇره مېش شهرلى - بۇرژوا طبقه سى ايدى.

رۇمانتىزمىن دا ياندىغى متفكر و فيلسوفلار، مونتسكيو (Montesquieu) ولتر (Voltaire) و ژان زاك رۇسو (Jean Jaque Rousseau) دور. بونلار ۱۸ - جى عصرين آيدىنلىق چاغى نىن فيكر آداملارى دىر. بونلار طرفىندن دين، دولت، اخلاق و حقوق مسئله لرى و عنعنە لر اۆزرىنده مناقشه آبارىلىب و باشقا اۆلكه و ملتlerde كى ياخشى خصوصيتلر نمونه گۇستىرلىدى. انسانين، حيات، شرف، مالكييت و آزادلىق حقلرى اۆستونه قۇرولان يىئنى آمريكا دولتى بيه نىلير و فردىنچىلىك مدافعه ائىدىلير و قولدارلىق عنعنە سى محكوم ائىدىليردى.

نيوتون و بوفون كىمى عامللرين فن و طبيعت ساحه سينده كى كىشلىرى و آر كئولوزى تاپىنيتلارى انجىلين اسكولاستيك دونيا گۇرۇشۇنو اعتبارسىز ائىدىردى. فيلسوفلار، يىئنى دۇرون اساسلارنى قۇبۇب ايضاح ائىدركن بۇ دگىشمە لر ادبيات عالمينه ده تاثير ائىدىردى. اۇنا گۆره رۇمانتىزم يىئنى دۇشونجه و ادبيات چاغى نىن باشلانغىجى سايىلير، اۇنون تىملى ۱۸ - جى عصرده قۇبۇلدوغو حالدا، انسانلارين حقلرىنى مدافعه و انقلابلارين حاضيرلانماسىنا يۇل آچمىش و اۇنلارلا برابر انكشاف ائتمىشىدىر.

رومانتېزىم بىر ادبى جريان كىمى ۷۰-۱۸۲۰ يىللىرىدە فرانسە دە يا يىلدىغى حالدا، بىر مەكتەپ حالدا گەلەمە دن اۋنچە انگلستاندا، آلمان دا و فرانسە دە اۋنو حاضىرلايان اۋنچو رۇمانتىكلر اۋرتايا چىخىمىشىدىر. انگلستاندا لۇرد بايرون (۱۸۲۴-۱۷۸۸ Bayron Lord) و شىلى (۱۸۲۲-۱۷۹۲ P. B. Shelley) و جان كىتس (۱۸۲۲-۱۷۹۵ John Keats) كىمى شاعىرلر، عصيانچى روحلار، آزادالھاملار، احتراملى قادين و طبعيت عشقلىرلە رومانىك جريانين گو چلندىر دىلر. شكسپىر (۱۶۱۶-۱۵۶۴) رومانىك درام (نمايشنامە) اثرى يازماقلا و والتر اسكات (۱۸۳۲-۱۷۷۱) Walter Scott تاريخى رومانلارلە رومانىزمە زمينە حاضىرلايدىلار.

آلمان شاعىرلىرىدن گوته (۱۸۳۲-۱۷۴۹ Goethe)، شىلر (۱۸۰۵-۱۷۶۹ Schiller) و برناتو (۱۸۴۲-۱۷۷۸ Bernato) رۇمانىزمىن خصوصىلە ملتچىلىك- وىتېرورلىك و خلق قايناقلارىنا دايانماغىن اساسلارنى قۇيدىلار. آلمان داشلىگل قارداشلارى Wilhelm Schlegel، Schlegel بو مەكتىبن قۇرۇجوسو سايىلىرلار. فرانسىز قاباقچىل رۇمانتىكلردن ژان زاك رۇسو (۱۷۷۸-۱۷۱۲)، لامارتىن (۱۸۶۹-۱۷۹۰ Lamartine) و يكتورھوگو (م ۱۸۸۵-۱۸۰۲) دويغو، خيال، درىنلىك و عشق عنصرلارلە رومانىزمە يىنى اوفوقلار آچىدىلار.

رۇمانىزمىن ادبى گۇرۇشلرى: فرديتچىلىگى و صنعتكارىن آزادلىغىنى ھرشى دن اۋستون گۇرەن رۇمانىك يازىچىلارى آراسىندا آشكار فرقلر واردىر. بۇنلارى بىرلشدىر اساس نقتە كلاسىك قاعدە لرە قارشى چىخماقلارى دىر. كلاسىكلر عقل و منطقى اۋزلىرىنە باش تاجى سىچدىكلرى حالدا بۇنلار عقلين كىترۇلوندان قۇرتولوب دۇيغو و الھاما قاپىلماق ايستە بىردىلر. رومانىك شعر: اۋلچو، نظام و آچىقلىق يىترىنە باشدان باشا جۇشغۇنلوق، سىزمك و صمىمىت دىر. شاعىر ھىچ بىر حد تانىما دان، قايدا- اصولا بۇيون اگمە دن ايچىندىن گىلى يازمالى دىر. زامانى و طبعىتى و حتا اۋزۇنو دە آشىب گىنچمە لى، چالشمالى و گرە كىرسە شعور آلتى ابستك و سىزدىكلرىنى دە ايفادە ائتمە لى دىر.

كلاسىكلر احتراملارلى ياساقلايىب، ضعفلرى بىسلە يىب و ارادە نى اۋستون تۇتار كن، رومانىكلر، صنعتكارىن احتراملارلى سۇنسوز اۋلماليدىر- دىئىردىلر. چونكى بۇيونك اثرلر، سۇنسوز عشق، سۇنسوز كىن، نفرت و آرزولاردان دۇغار. رحم، عشق، ايدئال، پىسە دوشمانلىق و ياخشى يا محبت ھم انسانى ھم دە جامعە نى و نىجە دە ادبىات اثرىنى اۋجالدار.

كلاسىكلر، «طبعىتى تقليد ائتمە لى»- دىئىردىلر، حالبوكى رومانىكلرە گۇرە طبعىتى تصوير ائتمە ك، ھم گۇرونن ھم دە گۇرونمە ين يانلارنى، اۋنون درىنىدە كى معنانى دا

سئزمك لازيم دير. چونكى صنعت بير تقليد يۇخ بير بارا تماق ايشى، ياراديجيلىق دير. كلاسيكلر يالئيز سئجگين انسانا خطاب ائدير و دۆزگون نۇرمال، منطقى شئيلره اهميت وئرير ديلر.

رومانتيكلر بۇنلارين يانيندا خصوصاً عجايب، گۆلونج، چير كين انسان و شئيلره ده بۇيوك يئر وئرير ديلر. چونكى طبيعت ده بۇنلاردا واردى. بو سقظ، غير طبعى، خسته، دۆشگون و اؤستون انسانلار حياتا مختليف رنگ و احتراض وئرير لر. بونا گۆره چوخ ياخشى و يا چوخ پيس آداملارى و فوق العاده حادثه لرى اؤز اثرلرينه موضوع سئچير ديلر.

كلاسيكلرين قديم يونان دان برى ثابت قالان و هر اۆلكه ده ياشا يايلىن ايذال انسان تپينه قارشى بۇنلار اؤز لرينه معاصر و يا اؤز آتالارى اؤلان يئرلى و مىلى آداملارى تصوير و ايفاده ائدير ديلر. بۇنلار عمومى كارا كتر لر يۇخ خصوصيتى اولان آداملار اؤز رينده دۇروردولار. رومانتيكلره گۆره ثابت بشرى تپ يۇخدور. انسانلار چاغدان چاغ، اۆلكه دن اۆلكه يه، اجتماعى شرطلره و دينى - مىلى اينجانلارينا گۆره دگيشير لر. بۇيوك فرانسيز رومانتيك شاعيرى ويكتور هوگويا گۆره انسانلار ان آزاؤچ چاغ (دؤر) گئچير ميشلر. ايلك چاغ، اورتا چاغ و يئنى چاغ. شعرده بۇ چاغلار اؤياراق اوج مرحله - منزل گئچير ميشدير: ليريزم (غنائى)، داستان (تحكيه) و درام (نمايشنامه). رومانتيك مرحله نين شعرى اولان درام، عادى ايله اؤستونو، قبا ايله اينجه نى، ياخشى ايله پيسى بير ليكده افاده ائدير.

كلاسيكلر، بشرى - انسانى اولماق قايغى سيله يونان - روم تاريخلرينه، او دؤر لر ين داستان و افسانه لرينه و صنعت و كۆلتورونه و يازى اؤسلوبونا حيران قالديلار.

رومانتيكلر اؤز ياشاديقلارى زامانا و يا مىلى تاريخلرينه باغلانديلار. منسوب اؤلدوقلارى ملتين افسانه لرينى داستانلار ينى، فولكلور اثرلرينى منيمسه ديلر، خلق ناغبل و ماهنيلار ينى دگر لندير ديلر. معمارليقدا دؤريك، ايونيك اؤسلوبون عكسينه اوروپا اورتا چاغ ينى مىلى اثرلرى اولان گؤتيك صنعت يۇنلديلر.

اؤسلوبدا آنتيك و كلاسيك اۆلچو و ساده ليگى بورا خيب مبالغه يه، خيالى تصويره، بۇل مجازلارلا دؤلو سؤسلى - بزه كلى و دؤيغولو ايفاده يه دگر وئر ديلر. چونكى دؤيغو و الهاملار آنجاق بۇ آزاد و شاعيرانه طرز - اؤسلوبا اؤيور دو. رومانتيكلر خريستيانليغى دا كلاسيكلردن آيرى شكيلده دؤشوندولر، اؤنا بير باسقى و قاعده لر سيستمى كيمي، يۇخ، جؤشغون و ياخشىليغا آپاران بير ايمان كيمي باخديلارو تصؤفه كى وجده (شوق، عشق) بزه ين بير دينى عشقى ترنم ائنديلر.

کلاسیکلر، کلیسا و شاهلیق مطلقیتی اداره سینده اجتماعی موضوعلار و ملی ایشلره قاریشمیردیلار. رومانیتیکلر فرانسوز، انقلابی نین گئیردیگی دۆشونجه نین تأثیریله خلقچی اولدولار. انسانلارین برابر لیگی و قارادشلیغینی مدافعه ائتدیله و بۇخسول، بدبخت آدمالارین حقین و یاخشیلیغین دۇستو اولدولار.

رومانتیزم مکتبی نین ان مشهور یازیچی و رومانچیلاریندان مادام دۇستائل (۱۸۱۷-۱۷۶۶ Madame Destael) بو جریان باره ده بئله دئمیشدیر:

«رومانتیک کلمه سی، آلمانا یئنی گبرمیشدیر: تروبادور (ساز) شاعیرلرین ترمۆملرینه، شۆوالیه لیک و خریستیانلیق حیاتیندان دۇغموش اۇلان شعره دلالت ائدر. من کلاسیک شعرى قدیمکی لرین شعرى، رومانیتیک شعرى ده شۆوالیه لیک و دره بیگلیک عنعنه لرینه باغلی شعر معناسینا آیرام...»

قدیم چاغین تقلیدی اولان کلاسیک اثرلری نه قده ده مکمل اولسالار خلقة ائنه بیلمیر و زامانیمیزدا کی هئچ بیر ملی دۇیغو دۆشونجه یه جاواب وئره بیلمیردی. رومانیتیک ادبیات کؤکلری اؤز تۇر باغیمیزدا اولدوغو اوچون، یوردوموزدا یالیز اؤنو بۇیوده بیله و جانلانیدیرا بئهریک.»

رومانتیزم دۇرو اوروپا دا ناسیونالیزم و وطنپرور لیگین چیچکلنمه دۇرو دور. درام ساحه سینده ترازدی و کومئندینی بیر- بیرینه قاتیب و شکسیرین تعبیرلر «رومانتیک درام» آدلاندیردیله. فرانسوز ادبیاتیندا رومانیتیک ادبیاتین باشیندا ویکتور هوگو (۱۸۰۲-۸۵ Victor Hugo) گلیر اونون شعرلری و رومانلاری (سفیللر) و دراملاری دونیاچا مشهور اولموشدور. لیریک شعر و روماندا آلفرد دوموسه (۷۵-۱۸۱۰ Alfred De Musset)، درین فلسفی شعرلریله مشهور آلفرد دوویگنی (۱۸۶۳-۱۷۱۷ Alfred de Vigny) و ماجرا رومانلاریله و شعرلریله مشهور اولان الکساندر دوما (آتا) (۷۰-۱۸۰۳ Alexandre Dumas).

رومانتیکلرین اساس گؤجو شعرده گؤرولور.

روسیه ده پۇشکین (۱۸۳۷-۱۷۹۹ A. Pouchkin) ان بۇیوک رومانیتیک شاعیر ساییلیر. ایلیک زامانلار یازدیغی هيجانلی و تنقیدچی شعرلرینه گؤره قفقاز و کریمه یه سؤرگون ائدیله. پۇشکین اۇنجه وۇلترن، سؤنرالاری شکسیر و بایرۇن دان تأثیر و الهام آلدی.

«قفقاز محبوسو» و «باغچه سرای فانتانی (فواره سی)» اونون سورگونلوک حیاتیندان آلدیغی الهاملا یازیلیمیشدیر. پۇشکین-ین شاه اثری ساییلان یئرگنی اونشگین (Y. Onieghine) (۱۸۳۰) منظومه سی یئددی مین بیت دیر. بۇ منظومه ده لوردبایرۇنون «دۇن

ژوان» اثری نین تأثیری گورولمکده دیر. پۇشکین ۳۸ یاشیندا ایکن بیر دوئل ده اؤلدۆرولموشدور. روسلارین ابکینجی رومانیک شاعیری لرمانتوف (۱۸۴۱ - ۱۸۱۴ Lermantov) دور او دا ۲۷ یاشیندا ایکن بیر دوئل ده اؤلموشدور. اونون «شیطان» و منشور اثری اولان «عصریمیزین قهرمانی» مشهور دور.

رومانتیزم ادبی جریانی شرقده اسلام یازیچی و شاعیرلرینه ده تأثیر ائتمیش، عینی روحدا و اؤسلوبدا اثرلرین ظهورونا سبب اؤلموشدور.

۱۸۶۰ دان سؤنرا باشداشناسی اؤلماق اؤزره تنظیمات یازیچی و شاعیرلری فرانسیز رومانتیزم مکتبینی تعقیب و تقلید ائتمگه باشلادیلار. نامق کمال، احمد ثابت، عبدالحق حامد، رجائی زاده اکرم بۇ جریانی منیمسه دیلر و بۇ اؤسلوب و گؤروشله اثرلر یازدیلار. تنظیمات دؤرونون بۆتون رومان و درام (نمایشنامه) لاریندا رومانیک عنصرلر آشکار شکیلده گورولمکده دیر.

آذربایجاندا رومانتیزم جریانی: ۲۰ - جی عصرین ایلك ایلرینده آذربایجاندا وجوده گلن سیاسی - اجتماعی شرایط رومانیک شاعیرلرین ده ظهورونا سبب اؤلدو. بو شاعیرلر خلقی جهالتدن قورتارماغا و علم اؤگرتمه گه تشویق ائدیپ استبداد و طولمه قارشى مبارزه یه دعوت ائدیردیلر. بۇنلار عینی زاماندا آذربایجانین آزادلیق و استقلاللی اوچون ده چالیشیردیلار و بعضیلری بۇ یۇلدا جانلاریسی دا فدا ائتدیلر. بۇ ادبی مکتبین گؤرکملی نماینده لری محمدهادی، عباس صحت، حسین جاوید، عبدالله شائق و دوقئورعلی بیگ حسین زاده دیر.

محمد هادی، شاماخی لی دیر. نامق کمالین تأثیری آلتیندا قالمیش دیر. ۱۹۰۵ - انقلابی اۇندا بۇیوک سنوینج و اومید یاراتمیش و شاعیر (احرارانه) قصیده لر یا زیب و طنداشلارینی آزادلیق و استقلاللا چاغیرمیشدیر. محمدهادی شعرلرینده بالنیز روس تزاری نین استبدادینا دگیل، ایراندا حوکم سورمان محمد علیشاه استبدادینا دا شعرلر یله آئولو نفرت یاغدییر. مثلاً:

گؤل، بۇ گؤن طولمیله انظار عدالت آغلا سین

منتظر اول انتقامین رعد وار فرداسینا

غافل اؤلما، ملنن ناحق قاینندان قیل حذر

تاج و تختین غرق اولور آخیرده قان درباسینا

دوقئور عباس صحت: اۇدا شاماخی لی دیر. گنجلیگینده ایرانا، مشهد و تهران شهرلرینه گلیمیش و طب دوقئورو اؤلموش. صحت شعرده فیکردن چوخ دؤیفو طرفداری دیر عینی زاماندا تصویره چوخ اهمیت وثریر.

نمونه اوچون (یای سحرى) شعریندن بیر پارچا نقل ائدیریک:

اؤد توتوب قیرمیزی آتشله گئنه یاندی اوفوق
شفقین قیرمیزی رنگیله ایشقلاندی اوفوق
بیر قدر چایدان اوزاق اؤد قلامیش داغدا چوبان
اوبادیر اؤز سؤروسون اوتلابا یایلاقدا چوبان
بوموشاق گؤی چمنین اؤسته دوشوب شه گئجه دن
ایستی بۇخدور هله وار بیر بالاجا مه گئجه دن
آغ دومانلار (مه) اوجالیر گؤی اوزونه داغلاردان
چوخ سرین دیر هاواسی گئچمه بۇ یایلاقلاردان
گۆن چیخیر گؤیده بولود قیرمیزی رنگه بونایر
کندیلرر چوخ بۇرولوب اویخودان ایندی اوبانیر
ییه دن مال - قازانی بعضی چیخاردیر قیراغا
بعضی صحرا یا گئدیر ایشله مگه، بعضی باغا...

صحت ده هادی کیمی وطنپرور و خلقی نین طالعی ایله یاشایان و اؤد یله یانان شاعیر لردندیر. حسین جاوید (۱۹۴۴ - ۱۸۸۲)، نخجوانلی دیر و آذربایجان رومانئیک شاعیر لری نین ان گؤر کملی نماینده سی ساییلیر. بیر مدت ایراندا و استانبولدا یاشامیش و تور کیه شاعیر لری نین توفیق فکرت و رضا توفیق له تانیش اولموشدور.

جاوید شعر یازماغا عاشقانه، لیریک - رومانئیک اثر لر له باشلامیش تور کجه و فارسجا شعر لر یازمیشدیر، اؤ دنیا یا و انسانلیغا گؤزه ل لیک معیار یله باخیردی. غنائی اثر لر یله کدر، گؤز یاشی و بدین نیک خصوصیتلری بارز شکیلده اؤزؤنو گؤستریر. او آذربایجان ادبیات تاریخینده شعر له درام اثر لر ی یازان ایلك شاعیر دیر. او شعر ی صحنه یه گتیره ن، صحنه ده یوکسک آهنگلی شعر دیلینی دب سالان و خلقینه گؤجلو تاثیر ائدن قدر تلی شاعیر دیر، جاوید استالین دؤرونده رژیم دوشمانی کیمی حبس اولونوب سبیرییه سؤرولموش و ۱۹۴۴ ده سبیری زندانیندا اولموشدور. اونون مشهور اثر لر ی نیند شیخ صنعان، ابلیس، پیغمبر، تۇپال تیمور، سیاوش، خیام و ابلیسین انتقامینی ذکر ائده یله ریک. جاویدین دیلی استانبول لهجه سین یاخین دیر.

جاوید دن نمونه اولاراق «چوبان تۆر کوسو» شعریندن دؤرد بیت نقل ائدیریک:

آجماسین چیچکلر گؤلمه سین گؤلر

اؤتمه سین شیرین دیللی بولبولر

دردییم چوخدور انلر، انلر آی انلر
 بار- بار دئییب گنجه- گوندوز آغلارام
 اؤز بوردومدا بیر غریبدن سچیلیم
 اسیر کیمی بیر دوست، بیر باخین بیلیم
 جهان جنت اولسا، بیر لحظه گۆلم
 بار- بار دئییب گنجه- گوندوز آغلارام
 بیر ده ابلیس اثریندن «اؤلوتانریا» خطاباً دئدیگی بشش یتتی نقل ائده ک:
 یئرلرده سۆروندوم بیئیشیر، گۆیلره قالدیر، دیندیر قۇجاغیندا
 قالدیر منی بیر سیراندئییم خوش مو گۆزهل می جنت ده ملکلر
 قالدیر منی تا گۆرمئییم انساندا کی ظولمی باخ یئر اؤزواینلر
 یا رب بۇ جنایت بۇ خیانت بۇ سفالت بولماز می نهایت
 انسانلاری خلق ائتمه ده وار بلکی ده حکمت ابلیسه نه حاجت
 آذربایجاندا بۇ دۆرده دوقتور علی بیگ حسین زاده طرفیندن نشر اولونان فیوضات ژورنالی
 (مجله) و مکتبی داها چوخ رومانئیزی می تمثیل ائدیردی.

رئالیزم مکتبی (Realisme)

رئالیزم خارج دنیا گنرچکینه اؤیماق، تطابق ائتمک دئمکدیر. رئالیست یازیچی،
 انسانی و جامعه نی، یاخشی- بیسینه و یا گۆزهل چیر کینینه باخما یارق، اولدوغو کیمی
 یانسیدار، عکس ائتدیرر.

رئالیزمین ظهوروندا ۱۹- جو عصرین ایکینجی یاریسیندا تجربی علملرده کی کشفلرین
 مهم رؤللو اولموشدور. کلؤدبرنارد، داروین- ین کشفلری و اؤگوست کؤنتون علمی
 نظریه لری فلسفه ده مثبت چیلیک Positivisme جریاننی نین ظهورونا سبب اولدو.

هر شئی مثبت علملره ایضاح ائتمک ایسته ین بۇ جریان، تجربه یه دایانمایان خیالی و
 متافیزیک اولان هر شئی فلسفه خارجی ساییردی. پوزیتویست فلسفه نین قوروجوسو ساییلان
 اؤگوست کؤنت (Auguste Conte) انسانلیغین طبیعت ایچینده اؤچ مرحله دن گنچدیگینی ادعا
 ائدیر و بۇنا اؤچ حال قانونو دئیردی. بۇنلار: ایلاهی دؤره، متافیزیک (فلسفی) دؤره و مثبت دؤره
 دن عبارتدیر. بۇگون مثبت دؤره گلن انسان آنجاق ماددی و ثبوتو مۆمکون شیلره ایئانمالی دیر و
 اساساً مشاهدده و تجربه خارجینده حقیقتی دۆزگون باشا دؤشمگه امکان یۇخدور. اؤنا گۆره

تجربہ و حسلرہ باغلانمایان حادثہ لرلہ مشغول اولماق فایداسیز دیر بۇ دۆرہ ده علمین صنعتہ تطبیقیندن بیر سیرا مسئله لر اورتایا چیخیشدیر .

هیپولیت تثن و سنت بۇو کیمی بۇزیتویوسیت تنقیدچیلر دئییر دیلر کی انساندا کی هر داورانیشین (رفتارین) بیر طبیعی و علمی سببی اولمالی دیر . یازچی بیر اخلاق معلمی یوخ بیر تشریح متخصصی کیمی گوردوکلرینی سؤیله مه لیدیر . ادبی رئالیزم رومانیزمه قارشى بیر رناکسیون کیمی ظهور ائندی . اما کلاسیسیزمه بیر دؤنوش اولمادی . رئالیزم رومانیزمین اخلاقچی ، غنائی و خیالچی گؤروشلرینی رد ائندی .

رئالیزم بیر ادبی مکتب کیمی اۇنجه فرانسه ده ظهور ائندی و ایلک دفعه صنعت ، صنعت اؤچون دور شعارینا قارشى چیخدی . اولاً رساملیقدا اؤزونو گؤستریدی . رئالیست بیر رسام اولان گوستاو کوربه Gustave Courbet دئدی کی «صنعت اوجون صنعت» سؤزو بۇش سؤز دور ، صنعتین موضوعسو جامعه ، جمعیت اولمالی و اؤنو تصویر ائتمه لی دیر . اؤنون صنعت باره ده کی فیکرلرینی دؤستو شانفلوری (Champfleury) یازیلاریندا عکس ائتدیدی و ادبی محفللره چا تئدیردی . بو فیکرلر ناتورالیست اولان امیل زؤلانین یازیلاریله ده گؤجلندی و یایسماغا باشلادی .

امیل زؤلان کوربه دن باشقا کلؤد برناردین دا فیکرلریندن تأثیر آلمیشدی .

رئالیزم حیانتدا اؤلان گئرچکلیکلرین دقتله مشاهده سی ، عامللرینین تشخیصی و اؤنلارین تشریحی و ایفاده سی و تصویرى دیر .

رئالیزم داها چوخ رومان و حکایه ده اؤزونو گؤستریشدیر و باشلیجا تمثیلچیلری هؤنوره دۇ بالزاک (Honoré de Balzac ۱۷۹۹-۱۸۵۰) و استندال (Stendhal) دیر . استندال بیر چوخ جهتدن رومانئیک خصوصیتلرینه باخما یاراق رئالیزمین ده اؤنجولریندن ساییلیر . بونلار دان باشقا رئالیزمین اساس تمثیلچسی گوستا و فلؤبرت (Gustave Flaubert ۱۸۲۱-۱۸۸۰) دیر . سونرا گؤنکورت قارداشلار Concourt و آلفونس دؤده (Alphonse Daudet ۱۸۴۰-۹۷) و گئی دؤمپاسانی (Guy de Maupassant ۱۸۵۰-۹۳) سایا بیله ریک . رئالیست یازیچیلار زحمتکش ، ایشچی - فعله صینیفینی اؤز رومانلارینا داخل ائدیپ ، اؤنلارین حقلرینی مدافعه ائده رک خلقین و ضیالیلارین دقتینی زحمتکش طبقه یه جلب ائدیردیله . حکایه و درام (نمایشنامه) لاریندا زحمتکش طبقه نین حیانتدا کی چتینلیکلردن و اؤنلارا اؤلان ظولمدن بحث ائدیردیله . اؤنلار جمعیت ده کی چیرکینلیکلری و حقسیزلیکلری گئرچک شکیلده تصویر ایفاده ائتمکله خلقی اویاندىرماق ایسته بیردیله .

بۇ يازىچىلار رومانىكلرىن ھامايە ئىدىيىسى بۇرژوا طبقەسىنى تىقىد آتشىنە تۇتوردولار. گۇستا و فلۇبەرت - ىن شاھ اثرى سايىلان مادام بوۋارى (Madame Bovary) داستانى رىئاللىزمىن مقدس كىتابى سايىلىر. بو داستانىن موضوعسو فرانسە دە اولان گىرچىك بىر ھادىئە دن آلىنىشىدىر.

فلۇبەرت يازىلارنىدا و مەكتۇبلارنىدا رىئاللىزم ھقىقەتدە فېكىرلىرىنى بيان ئىدە رك اۋنۇن اساسلارنى قۇيىموشدور. اۋنۇن فېكىرىنە گۇرە يازىچى گىرچىكى ياخشى تىشخىص و اىضاح ئىدە بىلمە سى اوچون قەرمانلارنىن قارشىسىندا ھاكىم (قازى) كىمى طرفسىز اولمايدىر. زورۇساندا يازدىغى بىر مەكتۇپدا دىئىر كى عىجا عدالتى صنعتە داخىل ائىمك زامانى گىلمە دى مى؟ رومانچى بىر ھادىئە نى اىضاح ئىدركن اونا مداخلە ائىمە مە لىدىر. رومانىن ماراقلى اولماسى اوندكى قەرمانىن مستىنى بىر تىپ اۋلماسىندا دگىل چونكى صنعت مستىنا تىپ لىرىن تىسۋىر و اىضاحى دگىلدىر. صنعت گۇرە لىگى آرادىغى كىمى اخلاقى و فايدالى دا اولايلىر.

استىنال - ىن يازدىغى پارم صومەسى (ماناستىر) (Lachartreuse de Parme) رومانى سىجىھە وى بىر رىئالىست اثرى دىر. رومانىك اثرلىرى رىئالىست اثرلەرلە مقايىسە ئىدركن پارم رومانىدا كى واترلۇ سىنە سىلە مقايىسە ائىدىرلر. وىكئۇرھۇ گۇرە واترلۇ ساۋاش سىنە سىنى ھىنى (Subjective) و مبالغالى شكىلدە تىسۋىر ائىدىر. ھالبو كى استىنال بۇ ھىخلە نى كىنى Objective و رىئالىست بىز گۇرۇشلە اىضاح ائىمىشىدىر.

بالزاك - ىن اثرى اۋزنى گرانده (Eugenie Grandet) دە عىنى رىئالىست اوسلوب دا يازىلمىش رومان دىر.

انگلىستاندا رىئاللىزم جريانى نىن باشلىجا تىمىلچىلرى چارلز دىككز ۱۸۷۰ - ۱۸۱۲ و جىسىنگ (Gissing ۱۸۵۷ - ۱۹۰۳) و ھنرى جىمى (Henry James) اولموشلار.

چارلز دىككز و جىسىنگ آشاغى طبقە دن و فقير عائلە لردن اولوبلار. دىككزىن رىئاللىزمى، ھومانىزم و انسان سئورلىك مەفكۇرە سىنە اساسلانير او ۱۴ رومان يازمىش و رومانلارنىدا انگلىستاندا كى آشاغى طبقە نىن ياشىشىنى طنز بىر شىۋە ايلە تىسۋىر ائىمىشىدىر.

روسىيە دە رىئاللىزم: روسىيە دە رىئاللىزم جريانىنى اۋچ دۇرە يە آيرىماق لازىم:

۱ - ايلك رىئاللىزم. ۲ - تىقىدچى رىئاللىزم ۳ - اجتماعى رىئاللىزم.

رىئاللىزم جريانى روسىيە دە ادبىياتىن عظمت دۇرەسى دىر. بۇ دۇرە دە گوگول

(Gogol ۱۸۰۹ - ۱۸۵۲)، تۇرگىنىف (Turgenev ۱۸۱۸ - ۱۸۸۳) و تۇلستۇى Leon

Tolstoy کیمی بؤیوک یازیچیلار ظهور ائتمیشدیر.

گو.گول «شنل» آدلی حکایه سیله روسیه ده رئالیزمین ایلیک اثرینی یازمیشدیر. اؤنون اؤسلوبو طنز (ساتیریک) له قاریشیق دیر. گنرچگ قهرمانلار عوضینه اؤنلارین گؤلۆنج - مسخره صورتلرینی تصویر ائتمیش دیر. اؤنون اثرلری تزار روسیه سینده کی اجتماعی وضعیتین هجویه سی کیمی وان سامبالی اثری «اؤلوجانلار» دیر.

تور گنیف اؤزون مدت پاریس ده یاشامیش و فلؤبر، زولا و آلفونس دؤده ایله دؤست اؤلموش و اؤنلاردان تأثیر آلمیشدیر. یازدینی «رؤدین» Roudine و «آتالار و اوغوللار» آدلی رومانلاریندا روسیه ده کی مختلف تیپلری تحلیل و تصویر ائتمیشدیر. اثرلری گؤزله اما بدین روحدادیر (Pessimiste).

اؤنون اثرلری انگلستاندا، دانمارک و نروژ ده اؤخونموش و درین تأثیر بۇراخمیشدیر. لئو تولستوی روسیه رئالیزمی نین ان بؤیوک نماینده سی ساییلیر، او روسیه کندلیلرینین یازیچیسیدیر. اثرلرینده خلقی نین یاشاییش خصوصیتلرینی و دردلرینی کشف و تحلیل ائتمیشدیر. تولستویون رئالیزمی بسط - آچیق و حسابلانمیش دگیلیدیر. اؤهر زامان زان واک رؤسؤنون تأثیری آلتیندا قالمیش و اجتماعی چتینلیکلرین حلینی، نصیحت، اخلاقی و عظه ده و انجیله ساریلماقدا گؤرموشدور. اؤنون «حرب و صلح» آدلی رومانی روسیه رئالیزمی نین شاه اثری ساییلیر.

تولستویون (حرب و صلح) رومانی ۱۳ - ۱۸۰۵ ایللرینده کی حادثه لری تصویر و ایضاح ائدیر. بو ساواش حادثه لری مسکودا، پترزبورگ و بعضاً اؤسترلیز ساواش مئیدانلاریندا جریان ائدیر و مسکونون یانديريلماسی و فرانسيز عسگرلرينين قارلی، بۇز توتמוש چؤللردن گنریله رکن قیریلب معو اؤلماقلاری تصویر اولونور. بۇ رومان تاریخی و عینی زاماندا اخلاقی بیر اثر دیر.

داستایووسکی (۱۸۲۱ - ۱۸۸۱) (Dostoievski) بو دؤره نین بدین یازیچیسیدیر. روسیه ده تنقیدی رئالیزمین بؤیوک نماینده سی ماکسیم گورکی دیر. اؤنون «آنا» آدلی رومانی تنقیدی رئالیزمین هم ده اجتماعی رئالیزمین تمل اثری ساییلیر. اؤنون قهرمانلاری موجود وضعیت دن ناراضی دیر و اؤنو دگیشیدیرمگه چالیشیرلار.

آذربایجاندا رئالیزم جریانی: اوروپادان گلن ادبی جریانلاردا اجتماعی - سیاسی فیکر جریانلاری کیمی شمالی آذربایجاندان و یا استانبولدان ایرانا گلیمیشدیر.

رئالیزم جریانی ۱۹ - جو عصرده اؤنجه شمالی آذربایجاندا ظهور ائتمیش، اولاً معارفچی

رئالیست سونرا تنقیدی رئالیست شکیلینی آلمیش و سووئت رژیمی حاکیم اولاندان سونرا دا اجتماعی رئالیزم جریانی حاکیم اولموشدور.

اوروپا تأثیریله ظهور ائدن بۇ جریانلاردان قاباق دا آذربایجان شاعیرلرینده مثلاً واقف بن شعرلرینده رئالیزم فیکر و اوسلوبونو گۆره ییله ریک.

معارفچی و تنقیدچی رئالیزم جریانی عباسقلی، باکیخانوف، اسماعیل قۇتقاشانلی، میرزا شفیع واضح و قاسم بیگ ذاکرله باشلامیش و م.ف. آخوندوف ون اثرلریله انکشاف ائتدیریلیمیشدیر.

بو یازیچیلار معاصر حیاتی، اجتماعی تۇققوشمالاری، خلق معیشتینی تصویر و کهنه معیشتی تنقید ائتدیردیلر. خلقه، وطنه حدسیز محبت و صداقت، انسان پرورلیک و آزادینخواهلیق، تضییقه قارشى مبارزه، فنودالیزم قۇرولوشوندا کی قصورلاری افساء و تنقید ائتمک بو ادبی جریانین اساس ایدئولوژیک استقامتینی تشکیل ائتدیردی. طنز و ساتیرا بۇ یازیچیلارین اساس یارادیجیلیق اۇسلوبو ایدی. بونلار ساده رئالیست بیر دیل - اوسلوبدا خلق کۆتله لرینین خیرینی مدافعه ائتدیر و خلقه سۆیکه نیردیلر. بۇ یازیچیلار عینی زاماندا شرق مدنیتینه، اسلام دینی و معارفی ایله ده تانیش اولدوقلاری اوچون اثرلرینده هر ایکی دنیا گۆروشونون تأثیرینی گۆرمک مۇمکون دور.

بو عصرده یارانان رئالیزم، واقف دۇرورئالیزمیندن فرقلی اولاراق حیاتین و دۇرون گئنیش تصویرینی وئریدی.

تنقیدی رئالیزم ۲۰ - نجی عصرین اولینده علی اکبر صابرین شعرلرینده و جلیل محمد قلیزاده و اونون نشر ائتدیگی ملانصرالدین ژورنالیندا یازیلان شعر و مقاله لرده ان پارلاق نمونه لرینی وئرمیشدیر.

صابر عینی زاماندا انقلابی بیر شاعیر اولوب اونون شعرلری ایران دا مشروطه انقلابینا تأثیر ائتمیشدیر.

صابر تنقیدی رئالیزم مکتبی نین ان بؤیوک شاعیری دیر. صابر آذربایجاندا بیرینجی دفعه اولاراق حیات - یاشا بییشی، دؤیوب دۆشوندویونو خلق دیلیله یازماغی و شعرى ان عادى حیات مسئله لرینه ائتدیرمه گی و یاخود بو مسئله لرى شعر سوته سینه یۆکسلتمه یی، باجاران بیر شاعیر دیر. او، کوچه ده گزه ن دیلنجی اۇشاقدان، بالاسی نین چؤل - چؤخاسین بیتله ین ائو قادینیندن تۇتموش میرهاشما ظل السلطانا و محمد علیشاه قدر، فهله، اکینچی دن تۇتموش ستارخانا جان هامیدان و هر شئی دن یازابیلیمیشدیر. صابر شعرده انقلابی طنز (ساتیرا)

اۇسلوبونون اساسینی قۇیموشدور. صابر ملانصرالدین زۇرنالیندا استبدادا قارشى كسكىن شعرلر یازیردی. بونلارین چوخو اۆست اۇرتولو، بیر آرز دارمزلی اۇلۇردو. آجاق اۇنون اۇسلوبو اۇقدر خلقه یاخین ایدی کی جماعت اۇنون بۇتون رمز و اشاره لرینی باشا دۆشوردو. بۇرادا نمونه اوجون «سؤال - جاواب» ادلی شعرینی نقل ائدیریک، بو منظوم دانیشما - مکالمه ده شاعیر چار حکومتی نین اۇز و طنداشلاریندان ایسته گینی و سایق بیر و طنداشین اونا جاواینی بیان ائدیر:

گۆرمه! باش اۆسته یومارام گۆز لیریم
دینمه! مطیعم کسه رم سۆز لیریم
بیر سۆز ائشیتمه! قولاغیم باغلارام
گۆلمه! بکی (چوخ یاخشی) شام و سحر آغلارام
قانما! باجارمام منی معفور دوت!
بویله چه تکلیف محالی اونوت;
قابل امکان می اۇلور قاناماق
مجرم نار ایچره اۇلوب باناماق
ائبله خموش آتش سوزانمی
قیل منی آسوده هم اۇز جانینی!

صابر قۇنشو - قارداش اۆلکه لرده یعنی ایران و تورکیه ده اولان حادثه لری ده یاخیندان ایزله ییب حتا ایران حادثه لرینه ایرانین بیر چوخ شاعیرلریندن آرتیق علاقه گۆستریمیشدیر. صابرین مشروطه ادبیاتی نین یارادیلما سیندا بۇیوک رۆلو اۇلموش دور. اۇ مشروطه انقلابینی یاخیندان ایزله ییب حادثه لرله علاقه لی شعرلر یازمیش و ملانصرالدین ین هر سایسیدا ایران حادثه لرینه عاید تنقیدی و یا آلقیشلایان شعرلر یازمیشدیر. صابرین شعرلری «هۆپ - هۆپ نامه» ادیله دفعه لرله باکی دا و تبریزده و تهران دا چاپ اولونموشدور. جلیل محمدقلیزاده (۱۹۳۲ - ۱۸۶۸) آذربایجان ادبیاتیندا یئنی بیر مکتب آچمیش بیر یازیچی دیر. ۱۹۰۶ دا ملانصرالدین درگیسینی نشر ائتمگه باشلامیش و ۲۵ ایل اۇنون ردا کورو اۇلموشدور. اونون چبخاردیغی ملانصرالدین درگیسی یالنیز آذربایجاندا یوخ ایراندا و تورکیه ده ده اۇخونور و سئویلیب و تقدیر اولونوردو.

ملانصرالدین درگیسی نین اطرافیندا تۇپلاشان یازیچیلاری، بعضیلری فرانسه بۇیوک انقلابینا زمینه حاضیرلایان آنسیکلوپدیستلره بنزه دیرلر. بۇ یازیچیلار آذربایجان خلقی اوجون اوندان دا آرتیغینی ائله میشلر. اساساً روسیه انقلابیله باشلانان ۱۹۲۰ - قدر اولان دۇرو ساتیریک -

طنز ادبیاتین قیزیل - آلتین دۇرو حساب ائدیرلر. بو دۇرده آذربایجاندا بیر چوخ طنز و ساتیریک ژورنالار بوراخیلیردی. بونلاردان ملانصرالدین دن باشقا، طوطی، زنبور، کشکول، مرآت، مشعل، مزه لی، لک لک و شیورو سایا بیله ریک.

ملانصرالدین ین بحث ائدیگی مسئله لر تکجه آذربایجانا عائد اولمایب بۆتون اورتاشرق و اسلام مملکتلرینی علاقه لندیرن مسئله لر ایدی. اونا گۆره تور کجه دانیشیلان اۆلکه لرده بۇ درگی اۆخونور و علاقه ایله تعقیب اولۇنوردو.

صابرین تاثیرله ایران آذربایجانیندا دا شاعیرلر طنز اۇسلوبو ایله شعر یازماغا باشلادیلار، معجز بۇ مکتبین ان بارز نماینده سی دیر. معجز مختلف موضوعلاردا یازسادا، شعرلری نین هامیسیندا، معارفی، مدنی و آزادلیغی تبلیغ و جهانلتن شکایت ائتمیشدیر.

ساتیریک شعرلرینده صابرین کسکین سیاسی ساتیراسی اولماسا دا شوخ و شیرین گولوش مهارتی وازدیر. اونون معیشت و سیاسی - اجتماعی موضوعلاردا یازیلان هجولری ایرانین و حتا عموم شرق زحمتکشلری نین احوال - روحیه سینی و استبداد علیینه غضب و نفرتینی ساده بیر دیلله تصویر ائتمیشدیر.

اجتماعی رئالیزم یا سوسیالیست رئالیزم: اجتماعی رئالیزم سووت ادبیاتی نین اساسینی تشکیل ائدیر. بو جریان روسیه ده بۆلشویک رژیمی حاکیم اولاندان سؤنرا صحنه یه چیخیش و ۱۹۲۴ دن سؤنرا (ایش)، امکین فوق العاده دگرینی نظرده تۇتاراق ایشه یارادیجیلیق گۆجو تانییش و صنعتی ایش - امکین یارادیجیلیق قابلیتی نین تصویری و عکس ائندیریلمه سی کیمی ایضاح ائتمیشدیر. بۇندان باشقا ادبیاتی یالئیز گنچمیشده کی و بۇ گۆنکو دونیا و حیاتی عکس ائندیرمکله کفایتلنمه ییب گله جک حیاتی و جمعیتی ده تصویر ائتمکله وظیفه لندیرمیشدیر.

بۇ ادبیات رئالیست اولماقلا برابر ایشچی - زحمتکش (پرؤلتار) صینفی نین منفعتلرینی مدافعه ائدر. بو ادبیات پلانلی - پرؤگراملی ادبیات دیر و اونون پلانینی - پروگرامینی کؤمونیست پارتیسی (حزب) تنظیم ائدر.

اجتماعی رئالیست ادبیات مارکس - انگلس و لنین - ین ادبیات حقیقنده گۆرولشرینده ن الهام آلاراق یارانمیشدیر و گورکی نین «آنا» آدلی روماننی اونون مکمل نمونه سی کیمی دگرلندیریلیمیشدیر.

بۇ ادبی جریان سووت حاکمیتی دۇرونده بۆتون سووت جمهوریتلری نین ادبیاتینا حاکیم اولموش و سووت دۇرو ادبیاتی نین یارانماسی نا باشلیجا عامل اولموشدور. سووت ادبیاتی هم مضمون - محتوا هم ده شکل و اۇسلوب جهتیندن گنچمیشده کی ادبیاتدان فرقلی دیر. ائله بونا

گۆره دیر کی بۇ دۆرده یازان شاعیرلرین اکثریتی، مین ایلدن بری عمومی لشمیش اۇسلوبدا، عروض وزنیه یۇخ هجا وزنیه یازمیشلار. ما کسیم گورگی سوسیالیست رئالیزی باره ده بنله دئمیشدیر؛ بیز آنجاق گنچمیشدن و یارانماسیندا معین درجه ده اشتراک ائتدیگیمیز حال حاضر دان عبارت اولان ایکی وارلیغی (دونانی) بیلمکله کفایت لئمه مه لی بیک. بیز اؤچونجو وارلیغی دا، گلکه جک وارلیغی دا بیلمه لی بیک... بیز بۇ اؤچونجو وارلیقلا ایندی دن مشغول اولمالی و اونو تصویر ائتمه لی بیک. بۇنسوز سوسیالیست رئالیزی اۇسلوبونو باشا دوشه بیلمه ریک.^۱

بنله لیکله سوونت ادبیاتی اؤزوندن اول گلن ادبیاتی و ادبی ارثی تدقیق ائدیب اؤگره نیب، اوندان سوسیالیست جمعیتی نین منفعتی اوجون تنقیدی اولاراق استفاده ائتمیشدیر. اجتماعی رئالیزمین رئالیست اولماقلا یاناشی گلکه جک اؤچون روماننیک طرفی ده واردیر. چونکی گلکه جگی دۆشوندیو کیمی تصور و تصویر ائدیر.

آکادمیک بکیرنی اوف ۱۹۷۶ دا باکی دا نشر ائتدیردیگی «تنقید و ادبی پروسس» آدلی کتابیندا یازیر کی: «معلوم اولدوغو کیمی، ادبیات شناس آ. ای اؤچارئنگو» سوسیالیست رئالیزی و معاصر ادبی پروسس کتابیندا (مسکو ۱۹۶۸) هابنله بعضی مقاله لرینده («باحثه نین داوامی»، «نئوی میر» ژورنالی نؤمره ۵-۱۹۷۱) بنله بیر ادعا ایره لی سؤرور کی، سوونت ادبیاتی نین تجربه سی بیزه سوسیالیست رئالیزی ایله یاناشی سوسیالیست روماننیزی یارادیجیلیق متؤدونوندا وارلیغینی تصدیق ائدیر.»

آکادمیک بکیرنی اوف باشقا یازیچیلارلا برابر بو فیکری قبول ائتمیر و اونو بۇ شکیلده اصلاح ائتمک ایسته ییر: «سوسیالیست روماننیزی سوونت ادبیاتی نین یارادیجیلیق متودودگیل، اونون اوسلوب مختلف لیکلریندن بیری دیر. سونرا علاوه ائدیر کی: «هنچکس انکار ائده بیلمز کی معاصر آذربایجان ادبیاتیندا روماننیک اوسلوبی خصوصیتلر چوخ قوؤتلی دیر. بیزیم سوسیالیست رئالیزی ادبیاتیمیز کامللشدیکجه، کلاسیک ارنیمیزین و خلق ادبیاتی نین گۆزهل روماننیک قاینقلارینا سؤیکه نیب اولنلاردان یارادیجیلیق یولو ایله فایدالانان اثرلریمیزین ده سایبی آرتیر. بۇنون ماراقلی نمونه لرینی هله صمد وۇرغونون بیرسیرا پوئما و شعرلرینده گۆرموشدوک. م. راحیم یین «لنینگراد گۆیلرینده»، ر. رضانین «قیزیل گؤل اؤلما یایدی»، نسی خزری نین «گۆنشین باجیسی» قابلین «نسیمی» پوئمالاریندا، الیاس افندی یفین ا. محمد خانلی نین پیئس

لرینده، عیسی حسینوف و اکرم اگلیسلی نین پوئستلرینده ده بو جهت آیدین صورتده نظره چاریر. بورادا آدلارینی چکمه دیگیمیز یازیچیلارین دا بیر چوخونون یارادیجیلیغیندا اولارین هر بیر نین صنعتکار فریتیندن، اثری نین موضوعوندان، حیات ماتریالی نین خصوصیتلریندن و مؤلف مقصدیندن آسیلی اولاراق روماننیک تصویر منیللری ایله قارشیشیریق. نه اینکی پوئزیامیزین، حتا بدیعی نثریمیزین ده ان یاخشی نمونه لرینده بیز وارلیغا تام رئالیست باخیشین روماننیک تصویر چالاریله موققتلی ستنزینی مشاهدده ائدیریک،^۱

سوئت حاکمیتی دؤرونده شمالی آذربایجاندا چوخ نوعلو و بؤیوک مقداردا ادبیات عمله گلیمشدیر. اما بو ادبیاتین هامیسی اجتماعی رئالیزمی تمثیل ائدن اثرلردن عبارت اولمامیشدیر. بو دؤرده اسکی غنائی شعر و حتا ملی مفکوره دن الهام آلان شعرلرده یازیلیمشدیر.

سوئت ادبیاتینی تمثیل ائدن شاعیرلردن صمد وورغون، سلیمان رستم، محمدرحیم، رسول رضا و داها بیر چوخلارینی ذکر ائده بیله ریک، یازیچیلاردان میرزه ابراهیموف، م. س. اوردوبادی، جعفر جبارلی (دراماتورگ)، مهدی حسین و داها باشقلارینی سایا بیله ریک. بختیار و اها بزاده نین شعرلری فلسفی - ملی مضمونلودور. نپی خزری تپیک آذربایجان شاعیری دیر. محمد آراز، آراز و حقیقت شاعیری دیر. علی آقا واحد اسکی غزل شعری نین اوستادی دیر. صمد وورغون سوئت دؤرونون ان بؤیوک کومونست شاعیری کیمی تانیندیغی حالدا اؤنون دا شعرلرینده هم ایده ئالیستیک هم ده ملی دؤشونجه - دؤیغو واردیر. مثلاً بو گؤن آذربایجانین ملی سرودی کیمی دگرلندیریلن آذربایجان شعری و یا ۱۹۴۶ دا تبریزده یاندیریلان کابلارا اعتراض ماهیتینده یازیلان مظلومه سی و یا گؤیرچین شعری بو قیلدن دیر. بورادا گؤیرچین شعریندن بیر پارچاسینی نقل ائدیریک:

او کرابنناین سون باهاری	یاغیش یاغیر نارین نارین
ساپ ساری دیر آعاجلارین	خزل اولموش یارباقلارین
یئرین، باغرین زولاق - زولاق	قیلیچ کیمی کسیر کۆله ک
پریشاندیر قارا تورپاق	نه بیر گؤل وار نه بیر چیچک
.....
سن ده اینسان ای گؤیرچین	اینبلده ییب ایچین - ایچین
چوخ آغلاما سربین - سربین	ایتیردیگین او دلبرین

سجیب رُحو بُو دیاردا سئیر ائده جک ملک کیمی
 یاناقلاری چیچک کیمی آلیشاجاق ایلك باھاردا
 ناکام اۆلن اوصاف پری باشقا عالم گۆره جکدیر
 اؤنوداراق بُو غملىرى چمن دن گۆل دره جکدیر
 قانسيز گئچن اؤ گۆنلره خیر- دوعا وئره جکدیر!

(جبهه خاطره لریندن ۱۳ نوامبر ۱۹۴۳ - مه لیتوال اطرافیندا)

سلیمان رستم جنوب (جنوبی آذربایجان) شعرلریله مشهور دور. اؤنون سووئت
 حاکمیتی نین اوللرینده یازدیغی شعر مجموعه سی «المدن نشئه به» آدیله مشهور اؤلموش دور.
 بۇرادا اؤ مجموعه دن بیر شعرینی نقل اندیریك:

اۆزوم گۆلدو، آتدیم آرتیق آغلاماغین داشینی
 سیلدیم سئوینج یابلیغیله گۆزلریمین باشینی
 آرتیق ایندی ساغالمیشدیر اۆره گیمین یاراسی
 بۇ دۇر سازیم بۇرولمادان چالیر شنلیک هاواسی

.....

بئنی حیات باشلاپیرکن اۆزوموزه گۆلمه گه
 گئچدیم آرتیق گۆله - گوله من المدن نشئه به
 ایندی منیم شعریم بنزه ر بیر لکه سیز آینابا
 اۆز عیبینی گۆزر گنجلیک یاخشی باخارسا اونا
 گۆنلۆم گۆلر، شعریم گۆلر حیات گۆلر ائل گۆلر
 سئوینجلرله چیریناراق سازیمداکی تئل گۆلر.

ناتورالیزم جریانی (Naturalisme)

ناتورالیزم فلسفه ده طبیعتی ان اؤستون قدرت بیلن و اؤنون اوستونده آیری بیر قدرته
 اینانمایان عقیده و اینانما دئییلیر. ادبی مکتب اولاراق ۱۸۷۰ و ۱۸۹۰ ایلرینده ظهور ائدن بیر ادبی
 جریانین آدی دیر. طبیعت علملرینه افراط درجه ده باغلی اؤلدوغو اوچون رئالیزمین رادیکال بیر
 دوامی کیمی قبول ائدیلیلر. ناتورالیست لر، طبیعت حادثه لرینده اولدوغو کیمی، انسانلارین
 حیاتیندا دا بیر جبره Determinisme اینانیرلار و دئییرلر کی عینی سببلر، معین شرایط ده عینی
 نتیجه لری وئرر. اؤنا گۆره رۇمانچی، قهرمانین یاشایش ماجراسینی یازمادان قاباق، بیر

بیولوژی عالمی کیمی اۇنون فیزیکی و روحی شخصیتی حاضیرلایان شرایطی تدقیق ائتمه لی دیر. علم ده اۇلدوغو کیمی حیاتدا تصادوفون یئری یۇخدور. تدقیق اۇلوناجاق شئیرین باشیندا ارثیت گلیبر. ناتورالیزمین اۇنجوسو اۇلان امیل زۇلا (Emile Zola): «ارثیتین ده یئر جاذبه سی کیمی اۇزونه مخصوص قانونلاری وار دیر»- دئیر. زولا کلودبرناردین تأئیری آلتیندا قالمیشدی. بونلار هر شئی مادی باخیمدان چۆزمک ایسته ییر دیلر. او حالدا رومانچی اۇنجه یاشاداجاغی آدمین سۇیونو تدقیق ائده جک، اوندان سونرا او آدمین یئتیشدیگی اجتماعی محیطین، آلدیغی تربیه نین ایشی نین، اقتصادی وضعیتی نین تدقیقینه گنجه جک دیر. زۇلا یازدیغی ۲۰ جلدلیک رۇقان ما کوارت Rougan-Maquart رومانینی ۲- جی امپراطورلوق دۇرونده یاشایان بیر عائله نین بش نسللی نین ارثی خصوصیتلری نی مختلف شرطلرده آراشدیریپ یازمیش دیر.

زۇلا تدقیقلری نی سۇنوندا بۇ نتیجه یه وارمیشدیر: انسانین طالعی یاشادیغی محیط ایله سۇیو تعین ائدر.

ناتورالیست لر رومان داکی آدمالاری تجربه حیوانی کیمی نظرده تۇتورلار. مثلاً بیر کارخانادا پیس شرایط ده ایشله ین بیر ایشچی نین معین بیر مدت ده هانسی عادتله، مادی و معنی دگیشمه لره معروض قالا جاغینی آراشدیریپ تثبیت ائدیر و آدمی اۇنا اۇیغون و یاراشان ماجرالارا سۇخورلار. بۇ جریان ۱۸۹۰ - ۱۸۸۰ ایللرینده اورپا دا حاکیم ادبی مکتبی کیمی یاییلدی. اۇندان سۇنرا نفوذونو ایتیردی، اما ۲۰ جی ایللرین بئشی یازیلاریندا داعی تأئیرینی داوام ائتدیردی. ناتورالیست لر صنعتی، جمعیت یارالارینی، انسانین چیر کیتلیکلرینی دئشیب اۇرتایا قۇیان تأئیرلی بیر وسیله کیمی قبول ائتدیردیلر. اوزامانکی فرانسه جامعه سی چوخ قاریشیق و مرکب ایدی. دینه، دولته، عدالته قارشى سرت عکس العمل (رئاکیا) باشلامیشدی، هر یاندا سفالت، اخلاقسیزلیق و گۆونسزلیک گۆرونوردو، ناتورالیست لر بو اجتماعی وضعیتی بدین و عصیانچی بیر شکیلده دقت نظرینه آلیب، هر شئی اولدوغوندان داها پیس گۆروردولر؛ بونا گۆره بعضیلری ناتورالیزمی طبیعتین و انسانین ان چیر کین و ایگرنج طرفلرینی گۆستریمک صنعتی کیمی تعریف ائتدیردیلر. امیل زۇلا بۇ گۆروشون سببینی بئله آچقلامیشدیر:

کلودبرناردا گۆره، چاغداش اخلاق، پسلیک و یاخشیلیق مفهوملارینا حاکیم اولاراق یاخشیلیغی یایماق، پسلیگی ده محو ائتمک ایستهر. بیز ناتورالیست لر، اجتماعی یارالارین سببلرینی بۇنون اۇچون آراشدیریریق. بیز جمعیت ده و انساندا اولان پوزغونلوقلاری ایضاح ائتمک اوچون صینیفلاری و آدمالاری تشریح ائتدیریمک و بۇنون اۇچون اکثریتله

قۇخوموش و چۆرۈمۈش مۇسۇمۇلارنىڭ ئالەمغا، ئىنسان سەفالىتى ۋە چىلغىنلىقلارنى نىن دۇشۇدو گۇ
 اوچۇرۇمۇن دىيىنە قىدر ئىنمىگە مەجبۇر اولۇرۇق.

ئالتۇرالىست لىرىن رومانلارنىدا رىئالىست لىردىن فرىقلى اولاراق تىپلەر ۋە قەھرىمانلاردا
 ئومۇمى لىك يۇخۇدۇر بىلكە ھەر بىرى ارثىت ۋە مەھىپىن مەيداندا كىتىردىگى ئاداملار دىر. اونا كۆرە دە
 ئالتۇرالىست يازىچى نىن روماندا كىيى حادثە لىردە مەھم رولو يۇخۇدۇر، حادثە لىر مەھىپىن سىپىلردىن
 تۇرە يىب ۋە يازىچى دان آسىلى اۇلما ياراق مەھىپىن نەتىجە يە واراجاق دىر. بىئە لىككە ئالتۇرالىزم
 ئىرلىرى داھا چۇخ خىستە بىن كىكىمى طرفىندىن يازىلان مەشادە (Observation) كاغىزنا ۋە يا
 دۇسىاسىنا بىزە مەككە دىر.

ئالتۇرالىست لىرىن افراط مادە چىلىگى ۋە ھەر زامان عادى، باياغى ۋە چىركىن شىئىلىرى
 كۆستىرە مەھم مارقىلارنى، اونلارنى رىئالىست لىردىن آيىر مەش ۋە بىر نۇع مەقسەدىلى جەمەت ھەجۈبە -
 چىسى (ساتىراچى) موقەبە دۇشۇرۇمۇش دور.

امىل زولا زامانلا تەجرىبى رومانى بوراخاراق داھا چۇخ اجتماعى رىئالىست بىر رومان
 اوسلوبو سىنچىمەش دىر. بۇ نۇعدىن رومانلارنى نۇمۇنە لىرىنى «حەقىقەت»، «چالىشما» ۋە «بىر كەت»
 آدىلى ئىرلىرىلە ۋە ئىشەيدىر.

مىندان كىرۇپۇ: امىل زولا كىچىلىگىندە يۇخسوللۇق اىچىندە ياشادىغىيى حالدا يازدىغىيى آسۇمۇر
 (L'Assommoir) آدىلى ئىرى نىن ساتىلماسىلە كافى مەقداردا پۇل قازاندى ۋە پارىسىن
 اطرافىندا مىندان دا بىر ئاۋ آدى. بۇ زامان اۋنۇن ئىلھىنە بەغىيى يازىلار نىشرا اۋلۇنۇر، بەغىيى كىچ
 يارىچىلار دا اۋنۇن مەدافە ئىدەيدىلەر. زولا نىن دوستلارنى ۋە اۋنۇن مەدافە ئىدەن كىچىلەر باھار ۋە ياى
 فصللىرىندە اۋنۇن مىندان دا كىيى ئىنە تۇپلاشىر ۋە اجلاسلار آپارىردىلار. اۋجۇملە دن كىيى
 دومۇپاسان (Guy de Maupassant) ۋە پۇل آلكسى (P. Alexi) اۋنۇنلا ھەمكارلىق ئىدەيدىلەر.

پارناس مەكتىبى ۋە سەنئەت اوچۇن سەنئەت تەلقىسى

پارناس قەدىم يۇنان افسانە لىرىندە كىچىن بۇيۇك بىر داغىن آدى دىر. افسانە يە كۆرە بۇ داغ
 كۆزە لىلىك ۋە سەنئەت تەنرىسى آپۇلۇنۇن (Apollon) ۋە اۋنا ھام ۋىرن پىرىلەرنى (Nympha)
 ئىرى دىر. ۶۰ - ۱۸۵۰ يىللىرى آراسىندا بىر نەچچە فرانسىز شاعىرى ئىشنى بىر ادبى جىريان ياراتدىلار
 ۋە آپۇلۇنۇن قەسۇرسوز كۆزە لىلىگىنە باغلىلىق لارنىنى كۆستىرەك اوچۇن اۋزلىرىنە بۇ آدى سىنچىدىلەر.
 پارناس ادبى جىرىانى، رىئالىست جىرىانى اىلە عىنى زاماندا ۋە عىنى اجتماعى سىپىلردىن
 دۇغمۇش دۇر. رىئالىست لىرىن روماندا تەپلىق ائەلە دىكىلرىنى بۇنلار شەردە حىاتا كىچىر مەشلىر.

بۇايكى ادبى جريانين بنزه رليكلرى رۇمانتيزمه قارشى اۆلوب، مثبت علم Positivisme طرفدارى اۆلماقلارى دير. بۇنلار شعر ده «صنعت، صنعت اوچون دۆر» فكرينى مدافعه انديرديلر. پاراناسچيلار ائسته تيك دۆشونجه ده كانت - ين فيكرلريندن تائير آلميشديلار. كانت اگۆره گۆزه ل شئى اؤزولدت وثيرير و اۇندا باشقا مقصد و هدف آرناماز و اۇنون منفعت و اخلاقلا علاقه سى يۇخدور. پاراناسچيلارا گۆره صنعتين مقصدى، گۆزه لليك و يئتگينليك دير. اؤسلوبدا تام يئتگينليگه چاتماق ايسته ين شاعير «آنلايشيسيز و سفيل» جمعيت دن اؤزونو آيرمالي و گۆزه لى هر زامان فايدالى يه ترجيح ائتمه ليدير. بو جريانين اوستادى اولان لوكونت دوليل Leconte de Lisle بئله دئميشدير: «بؤيوك بير صنعت اثرى ميليونلار جا سياسى مقاله لردن داها دگرلى دير.»

بونلار مىلى و اجتماعى مسئله لره باغلى شعر دن قاچيب، قديم ذوقه باغلى سئچكىنلر صينيفنا خطاب ائتمگه چاليشيرديلار و بو شكيلده يئنى دن كلاسيزمه دۇنمك ايسته ييرديلر. پاراناسچيلار رومانتيكلرين محتوالى شعر دۆشونجه سينه قارشى صاف شعر (La Poesie pure) شعارينى قويدولار. اونلارا گۆره شعرين هر شئى دن اۇنجه شكلى گۆزه ل اولمايدير. شعر ده هيچاندان چوخ ريتم - آهنگ و رسمه - عاده اۇيغونلوق مقبول دور. حتا «شعر، وزن و قافيه دن عبارتدير» - دئديلر. اونا گۆره آيتراسيونا اؤنم وئرديلر. نظم شكيللريندن ان چوخ سونه Sonnet نى سئچديلر و داها چوخ خارج دونباين تصويرينه، منظره يه، ديل گۆزه لليگينه و سؤز سئچمه گه دگر وئرديلر. شعر ده ذهنى ليگى بوراخيب عيىنى (Objective) اولماغا چاليشيديلار. بونلارين خدمتلىرى، شعره بؤيوك حؤرمته باغليقلارى و اۇنو محيطلرينده ده يايماقلارى اۆلموشدور. پاراناس ادبى جريانينى حاضيرلايان تنوفيل گوتيه (Theophile Gautier ۱۸۱۱-۷۲) و تشودۇر دۇبان ويل (۱۸۲۳-۹۱) Theodore de Banville اولموشلار. هر ايكي سى ده اۇنجه رومانتيكلردن اۆلموشلار.

بۇ جريانين اۇنجوسو اۆلان لوكونت دوليل ده رومانتيك محيط ده يئتشميشدير. سۇنرا فرانسوا كۆپه (Francois Coppée) و ژۇزه ماريادۇهرئديا (Jose Maria de Heredia) و باشقالارى معاصر پاراناس (Parnasse Contemporain) درگيسى نى يايميشلار. (۱۸۶۶) ژوزه ماريانين شعر كئابى تروفه لر (Les Throphees) زامانيندا چوخ شهرت قازانميشدير. پاراناس ادبى جرياننى خارجده ده بعضى طرفدارلار تاپميشدير. تۆركيه ده «ثروت فنون» شاعيرلريندن جناب شهاب الدين بۇ جرياننى تانيديب تمثيل ائتمگه چالشميشدير. توفيق فكريت خصوصيله فرانسوا كۆپه نى منيمسه ميش، اساساً سۇنه (Sonnet) شعر شكلى تورك ادبياتينا

پارناسچیلار واسیطه سیله گلیمشیدیر.

سمبولیزم (Symbolisme)

سمبول سۆزو دانیشیق دیلینده رمز، علامت و تمثال معناسینا گلیر واصلی یونانجا Sumbolon دان آلمیشیدیر. مثلاً: بایراق وطنین سمبولودور.

سمبولیزم بیر ادبی جریان کیمی ۱۹ - جو عصرین سۆنوندا (۱۸۸۵-۱۹۰۲) فرانسه و اوروپانین باشقا اۆلکه لرینده ظهور ائتمیش و ایلک باشدا پارناسچیلار قارشى بیر عصیان کیمی اۇرتایا چيخمیش دیر.

۱۸۹۰ - جی ایللرده مئت علملر حیرانلیغیندان، بۆزیتویزم دن و اۇنا سۆیکه نن رئالیزم، ناتۇرالیزم و پارناسیزم جریانلاریندان بنزگین لیک و اۇسانماق حاکیم اۇلماغا باشلايیر و یئنه متافیزیک مفهوملار دگر قازانیر و روحون وارلیغینا، سنزگی نین یارادیجیلیغینا و ماده نین اؤستونده بیر وارلیغا یئنی دن اینام آرتیردی. عینی زاماندا شعور آلتی، غیب و گیزلی عالملره مارق چوخالیر و عقلین و تجربه نین خارجینده ساحه لر اۇلدوغونا ایناناراق مثبت علمه عصیان ائدن صنعتکارلار چوخالمیشدی.

بۇ کیمی فیکلرلرین تکرار ظهوروندا عینی زاماندا آلمان فیلسوفی شۇپنهاور (Schaupenhauer) و فرانسیز فیلسوفی برگسون (Bergson) ون دا تأثیری اولموشدور.

سمبولیزم داها چوخ بیر شعر جریانی دیر و اۇنجه شعرده بۇدلر (Baudelaire) له باشلامیشدیر. سونرادا بلژیکلی مۇریس مترلینگ (Maurice Maeterling) سمبولیست گۆرۆشلری تياتردا تطبیق ائتمیشدیر.

شارل بۇدلرین «شر چیچکلری» (Les Fleures Du Mal) آدلی شعر دیوانی نین نشری شعر دونیاسیندا بۇیوک بیر حادثه کیمی سسلندی، بۇدلر مکتبی نین اساسلارینی «قاباقکی حیات» و «مکتوبلاشما» (Lavie Anteriere, Correspondance) شعرلرینده ایضاح ائتدی. اۇندان سۇنرا بیر نسل ۸۰-۱۸۵۷ ایللرینده بۇدلری اۇزلرینه رهبر کیمی قبول ائتدیلر.

بۇدلره گۆره دۇنيا علامت و اشاره لرله دۇلو بیر مئشه یه بنزهر و حقیقت عادى خلقین گۆزۆنه گۆرۆلمز. آنجاق شاعیر ادراک گۆجوايله بۇ علامتلری تفسیر ائتمکله اۇنو دۇیار، حس ائدر. بیزیم حسلریمیزه تأثیر ائدن شئیلرین آراسیندا اینجه باغلانتی (ارتباط) لار واردیر، شاعیر اۇنلاری کشف ائدیپ اۇز مطلبینی داها یئنی بیر دیلده ایفاده ائتمک اوچون اۇنلاردان فایدالانمایدیر.

بۇدلردن بۇل وئرلن ۹۶-۱۸۴۴ (Paul Verlaine)، آرتۇر رمبۇ (۹۱-۱۸۵۴ Arthur Rimbaud) واستفان مالارمه (۹۸-۱۸۴۲ S. Mallarmé) كىمى شاعىرلر الهام آلاق يازدىقلارى شعرلرله سمبولىزم مكىينه زمينه حاضىرلايدىلار.

وئرلن بۇيوك بىر شاعىر اۇلدوغونا رغماً، الكولىك و سرسرى و شهوت دۇشگونو بىر آدامدى. اۇ طالعىندن، عذابدا اۇلان رۇحونون فرىادلارنى شعرلرىنده عكس ائتدىرمكله رۇمانىزمه ده ياخىتلا شىردى.

رمبۇ ۱۹ ياشىنا چاتانا جان ان گۇزەل شعرلرىنى يازدى و سۇنرا شعرى بۇراخدى. شعرده بۇيوك دهيايا صياحب ايدى. اۇسسلىر (حرفلر) اوچون مخصوص رنگلر سىنچدى: آ-قارا، ا=آغ، اى=قىرمىزى، اۇ=ياشىل و اۇ=ماوى كىمى. اۇ اثرلرىنده گۇرمه دىگى يىردن بحث ائدىردى. مثلاً هىچ دىزى گۇرمه دىگى حالدا «كنفلى قايىق» آدى منظومه سىنى يازدى.

استفان مالارمه شعره يىنى بىر صورت، شكىل و ئرمك اىسته بىردى. او آنچاق سۇز (كلمه) ه اهمىت و ئىردى. صنعتكار شاعىر بو اىسته تىك- شاعىرانه و سحرلى سۇزلردن شعرىنى قوشمايدىر. اونون شعرلرىنده، غم- غصه، عشق و نفرت يوخ، شادلىق واردى، اما اونون شعرىنى آنچاق سىنچكىن طبقه نىن تك- توك آداملارى باشا دۇشه بىلىردى. ۱۸۸۴- ده وئرلن ين «نفرىن اولونموش شاعىرلر» (Les Poetes Maudits) آدى شعر كتابى چىخدى و بىر چوخ گىچ شاعىرلى اطرافىنا توپلادى، بونلارا منخط شاعىرلر و منخط مكنب (Decadantisme) آدى و ئرىلدى (گابرىل وىكر). بونلار وئرلنى اىزله بىردىلر.

منخط شاعىرلرىن خصوصىتلرى بئله اىضاح اۇلۇنوردو: مبهم روحلو، دۇيغوسوز، اخلاقا قارشى لاقىد و شعرلرى ده بىر- بىرىله اۇيوشماز. اۇنلار انزوايا چكىلمىش روحلارى نىن ماهنى سىنى ترنم ائدرلر.

بۇنلار ين شعرلرى بدىن و مسخره ايله برابر دىر. انحطاط دۇرونون ان مشهور شاعىرى ژۇل لافورگ (J. Laforgue) چوخ حساس و بدىن بىر شاعىردى. او حياتدا جبره اينانىر و انسانلىغا ترخمه ده بىر آرمسخره ايله باخىردى.

لافورگ شعر اوچون قارىشىق بىر دىل ياراتدى. فلسفى سۇزلرى، صنعت اصطلاحلارنى عوام خلق دىلله و پارىس آرگو (سرسرىلرىن لهجه سى) سو و اۇشاقلار ين تردىللى دانىشغىله قارىشدىر بىردى. سونوندا بدىن بىر عارف شخصىتىنى تاپدى. لافورگون دوشونجه، دىل و اوسلوبو بو دۇره شاعىرله اۇرنك اولموشدو.

۱۸۸۸ ده لافورگ اۇلدو. عىنى زاماندا انحطاط مكنبى اصطلاحى يىرىنه ژان مۇره آىن

تکلیف ائتدیگی سمبولیزم سۆزۈ بۇ مکتب اوجون ایشلندی (۱۸۸۶)،
 مشهور فرانسىز ادبیاتی تاریخچىسى دانیل مورن (Daniel Morner) «چاغداش فرانسىز
 دۆشۈنجهسى و ادبیاتی» آدلى كتابیندا سمبولیزمی بئله ایضاح ائدیر: سمبولیزمین اساسلارینا
 گۆره شعر ذکائین یوخ حساسیتین ایفادهسى دیر و اؤخوجونون حسلرینه خطاب ائدر.
 شاعیرین هیجانلاری نین چؤخو قاریشیق، مههم (بلر سیز) و قارانلیقدیر.
 مالارمه دئیردی کی: آچیق بیر معنا، سنین یاراتماق گؤجونو کسر.
 آنا تول فرانس: گیزلی بیر معناسی اولمایان منظومه شعر ساییلماز - دئیردی. شاعیر بۇ
 گیزلی معنالاری، بۇ سیرلاری آنلادا بیلمک اوجون سمبوللارین (Symbole) گلمه سینی
 گۆزلیه چک. سمبول، ذکائین آز - چوخ قبول ائله دیگی، خوشا گلن بیر تشبیه و استعاره دگیل. بو
 اؤز - اؤزونه فیشقیران بیر خیال، تصویر و یا خیاللار سلسلهسى دیر کی احتوا ائله دیگی فیکری و یا
 شعر هیجانینی ترجمه یوخ، ایفاده ائدر. بیر چیچگین بنزه مه دیگی بیر ییتگینی ایفاده ائتمهسى کیمی.
 هم ده بو تلقینچی، اسرارلی، سمبولیک شعر، هر شئین اؤستونده، موسیقیلی (موزیکال)
 اولماسی لازیم دیر.

سمبولیست شعرده مجاز، استعاره اساسلی عنصر ساییلدیغی حالدا بورادا کی مجاز آچیق و
 با عقل و منطقله آچیقلا ناییلن تشبیه، مجاز و استعاره دگیلیر. اونلار اوجون مجاز، رویادان، شعور
 آلتیندان و یا سیرلر اولکه سیندن بیردن بیره گلن بیر ایپ اؤجو و یا ایفاده امکانی دیر و یا شعوردا
 بیردن بیره ظهور ائدن ایلدیرمیلار کیمی دیر و شاعیر بونلارلا مجازدان میجازا گئچیر. بیر ارمیش و
 یا عارف کیمی حس ائله دیگی و سئزدیگی شئیلری سمبوللارلا ایفاده ائتمگه و سئزدیرمگه
 چالیشار.

سمبولیست شاعیرلر کلاسیک تشبیه و استعاره دن چوخ مُرسل مجاز، آنالوژی (سؤیله مک
 ایسته دیگینی اونا معادل بیر مفهوملا آنلاتماق) و سینستیزی (Sinestezzi) (بیر حسنی باشقا بیر
 حسنین بئرینه قویماق مثلاً گؤل قۇخوسونو موسیقی نغمهسى کیمی گؤتورمک) کیمی صنعتلره
 رغبت گؤستریرلر.

سمبولیک شعر سحرلی سۆزلرله تلقین ائدیلمن خیال عالمی دیر، و معلوم دؤزلی دویانی
 یوخ قاریشیق بیر عالمی، بیر کاوسو (Kaos = قاریشیلیق) ایفاده ائدر.

اونلار دویادا گوردو کلرینی یوخ، سئزدیکلرینی یازمیشلار. هر شئی ده اولدوغو کیمی
 طبیعت ده ده آیدینلیغی، آچیقلیغی گؤرمک ایسته مه میشلر و اونو تحقیر ائتمیشلر. اساساً

مقصدلری طبیعتی بوخ، اونون انتباه لارینی اؤرتولو، ایچ اؤزونو ایفاده و تصویر ائتمکدیر. بو سیر دؤلۇ دونانین دکؤر و تصویرینی وئرمک اوچون دۇمانلی، توتوق پائیز گونلرینی، سحر و آخشامین آلاجا قازانلیغینی و آی ایشیغینی سئچمیشلر. شعر قالیلارینی پوزماق ایسته یین سمبولیست لر آزاد شعر یا سربست شعرى سئچدیله. سربست شعرده فرانسه نین ۱۲ هجالی مصراع قالیینی بیر طرفه بۇراخیب اۇزون و قیصا مصراعلى شعرلر یازدیلهر و کلاسیک قافیه نین یئرینه ناقص قافیه و آلتراسیونلار ایشلندیله. او حالدا آزاد شعر برابر اولمایان آهنگدار، مۇزۇن پارچا لاردان عبارت اولدو و شعرین وحدتی، قالییندا یۇخ فیکر و تصویرده آراندی. فرانسه ده ایلك دفعه آزاد شعرى آرتۇررمبۇ ۱۸۸۶ ده یازدی. فقط عینی ایللرده آمریکالی والت ویتمن (۱۸۱۹-۹۲) Walt Whitman) ده آزاد شعر یازدی.

۲۰- جی عصرده آندره ژید، پۇل والری کیمی بۇیوک یازیچی و شاعیرلر سمبولیزمی داوام ائتدیلهر.

پول والری شعرى اویونا و یا مذهبی مراسیمة بنزه دیر و دئیردی کی شعرین اۇزوندن باشقا هدفی یوخدور. شعر رقصه و نثر یئریمگه بنزه. انسان بیر مقصده چاتماق اوچون پۇل یئریر اما بیر یئره وارماق اوچون رقص ائتمز. پۇل والری نین شعرلری تشبیه و استعاره لرله دؤلۇدور، (دنیز قبرستانی کیمی)، انله کی اونلارین چوخونو تفسیرسیر باشادؤشمک مۇمکون دگیل. ایندی نمونه اوچون پۇل والری- نین سمبولیزمی ایضاح ائدن بیر شعرى نین منظوم ترجمه سینى نقل ائدیریک:

شعر صنعتی

موسیقی هر شئی دن اۇنجه موسیقی
اونون اوچون تکللی مصراعلاردان چاشما
قیوراق اولار، اریر هاوادا سانکی
آغیر آقساق سۇبله یشه یاناشما
کلمه سئچرکن ده میدان سنبن
بیله بیله بیر بیضه آلدانمالی
دۇمانلیسی گۆزه لدیر ماهنیلارین
اؤبله هم سئچیک اولسون، هم قاپالی
گۆزه ل گۆزلر نۇر آلتینه گۆرونسون
گۆن ایشیغی تیرمه لی شعرینده

آغ اولدوزلار ماویلیگه (آبی) بۆرونسون
 یاواش - یاواش سون باهار گۆیلرینده
 آرا (اورتا) رنگین دالینداییق چونکو بیز
 رنگین دگیل آرا رنگین ساده جه
 آنجاق اویله سارماش دۇلاش اندریک
 نۆته گی بۇروپلا، خیالی دۇشله
 نکتە بلاسیندان قۇرتولماغا باخ
 آجی ذکاء، سولو گۆلوش نه یینه؟^۱
 ایشته قاریشدمی بۇ جنس ساریمساق
 ماویلیگین یاش دۇلار گۆزلرینه
 نۇت بلاغتی بۇغازیندان، سۇسدور
 ال وورموشکن بیر زحمتنه داها گیر:
 قافیہ نین آغزینا دا بیر گم (افسا) وۇر
 بۇراخیرسان نه لر ائتمز کیم بیلیر
 نه دیر بۇ قافیہ دن چکدیگیمیز!
 هانسی کار اۇشاق یا دلی زنگی
 سارمیش باشیمیزا بۇ میمنت سیز
 بۇش (کۇف) سسلر چیخاران بو ساخته اینجینی؟
 هپ موسیقی بیر آز داها موسیقی
 هاوالانان بیر شئی اولمالی مصراع
 بیر دلی گۆنولدن قالخیب گنتمه لی
 باشقا گۆیلره، باشقا سئودالارا
 داغیدیپ نوزو سحر یئلینه
 مصراعلارین آلسین باشینی گنٹسین
 کهلیک اوتو، نانه قۇخاراقدان دۇرد بانا...
 اۇست طرفی ادبیات بو ایشین.

چئوبره نلر: س. آیوب اوغلو - م. ج. آندای.^۱

بۇدلردن بىر پارچا :

ايچە قاپانمىش

دردىم بىتر، ساكن اول، دىنلن بىر آز آرتىق

آخشام اولسا دئىردىن، ايشته اولدو آخشام

سياه اورتولرله ساردى شەرى قارانلىق

كىمىنە حضور انەر گۇيدن، كىمىنە غم

بۇراخ شەرىن اىگرنج قالابالىغى (شۇلۇخلوغو) گئسىن

بئسىن قامچىسىنى حظىن سفىل جُنُبُش (اگلنجه - طبل) دە تۇيلاسىن آجى ميوه

سىنى ندامتىن

سن گل، دردىم، وئر الينى منە، گل شۇيله

.....

چئورن: س. آتوب اوغلو

سمبولىزم باره ده بىخىمىزىن سۇنۇندا قىدائتمه لى يىك كى بىزىم تصوف شاعىرلىرىمىز ده سمبولىزمه بنزه ين بىر تلقى، گۇرۇش اولموش دۇر. بۇندان باشقا سىك ھندى جريانى (۱۷)، ۱۸ - جى عصر) بىزه اوروپا دان قاباق ظهور ائدن سمبولىزمىن عىنى دىر. آنجاق اۇنون معقول و معتدل شكلى دىر.

اروپا سمبولىزمى ۲۰ - جى عصرده ظهور ائدن سۇررئاليزم و امپرسىونىزم جريانلارينا زمينه حاضىرلا مىشىدۇر.

۲۰ - جى عصرده ادبى جريانلار: ۲۰ - جى عصرده، اۇندان قىباقكىي عصرده كى كىمى ائله بۇيوك و داواملى ادبى جريانلار گۇرۇلمه مىش و رساملىق دا اولدوغو كىمى ادبىياتدا اۇرتاق بىر گۇرۇش و ھم رايلىك تشكول ائتمه مىشىدۇر. چاغداش صنعتكارلار باشقا سىنا بنزه مك و معين اسالارا دا ياناراق يازىب ياراتماق ايسته مىرلر. بو عصرده ظهور ائدىب بىرمدت سۇنرا آرادان گئدن ھر شاعىر تۇپلۇلۇغو يا سمبولىزمىن داھا قۇيۇ بىر داوامى يا دا اۇنا تامامىلە قارشى اۇلان عقىلچى و اجتماعى كارا كترلى اۇلموشدۇر. بۇرادا چاغىمىزدا ظهور ائدن و دونيا ادبىياتىنا تاثير ائدن سۇررئاليزم و اگريستانىسالىزم ادبى جريانلارنى يىغىم شكىلده ايضاح ائده جه يىك. فۇتورىسم و دادائىزم و امپرسىونىزم كىمى جريانلار چوخ

قیسا غۇمۇرلو اولوب سورئالیزمین مرحله لری کیمی اولموشدور.

سورئالیزم (Surrealisme) یا گئرچک اؤستوجولوک

سورئالیزم، عقلین کؤنترؤلؤ اولمادان، هئچ بیر عادت، اخلاق و ایسته تیک تضييقینی تانیمادان، حتا صنعتکارین یارادیجی گؤجونه دخی مئیدان وئر مه دن، انساندا کی داخلی من یین (شعور آلتی نین) یؤزؤمو (نفسیری) نواثمگه چالیشان بیر صنعت تلقی سی، گؤرؤشودور. بۇ جریان و گؤروش ۲۰- جی عصر شعرینده، رسمینده و رومانیندا درین ایزلر بۇراخیمشیدیر.

بۇ جریان، گنچن عصرین سؤنودا ظهور ائدن علمیلیگه، ماده چیلیگه و عقیلچیلیگه قارشى بئز گنچلیک و عصبان زمينه حاضیرلامیشیدیر. هله بۇسیرالاردا ظهور ائدن روحجو فلسفه جریانلاری و بؤیوک پسیکولوژیک کشفلر علمه، ماده یه و عقله وئر یلن افراط - آشیری دگری سارسیتیش و نتیجه ده عقلین و ماده نین انکارینا قده ر ایره لی گئدن یئنی صنعت جریانلاری مئیدانا چیخیمشیدیر. بۇسیرادا عرفانی - اشراقی فلسفه نی اوروپادا ان یؤکسک سو به ده تمثیل ائدیپ عصرینه تأثیر ائندلرین باشیندا فرانسیز فیلسوفو هانری بر گسون (۱۸۵۹-۱۹۱۴) Henri Bergson) گلیر. اؤنون قوردوغو فلسفه یه سنز گچلیک (Intuitionisme) آدی وئر یلیر. بر گسون ون فیکرینه گؤره روح بئینه باغلی بیر کیفیت اولماییب عقل و منطق دن داها اؤستون و مستقل بیر وارلیقدیر. روحلابئیین آراسیندا پارالئللیک - موازیلیک و قوشوقلوق یۇخودور. بئیین یالینز کلمه لری ساخلایان بیر مخزن - آنباردیر. ذهن یا ذکاء اشیاننی فایدالی بیر حاللا گتیرمک و آلت - واسیطه قاییرماق قابلیتی دیر. آنجاق ماده نین خارجینه (خارج اؤزونه) عاید حقیقتلری قاورادیغی اؤچون ذهنین گؤجو محدوددور. تجربه ده بیزه ماده نین بیر حالدان دیگر حالا گنچمه گینی ایضاح ائدر. اۇ حالدا بیز حقیقتلری ذهن (ذکاء) و تجربه ایله یوخ روحا عاید اولان سنزگی (Intuition) (شهود - فراست، واسیطه سیز درک) ایله قاورار - درک ائدریک. سنزیمک واسیطه میز اساس منلیگیمیز اولان انسیاق - سۇق طبیعی لر دیر. حیات بۇ آتیلما (Elan) و سنزگینین اؤزودور.^۱

بر گسونون ذکاء و عقله قارشى، سنزگی و سۇق طبیعی نی قویان فلسفه سی سورئالیزمین اساسی کیمی قیمتندیر یلمیشیدیر. بۇ سیرادا زیگموند فروید (S. Freud) دا روح خسته لری و هیستریک لر اؤز رینده آپاردیغی آختاریشلاردان انساندا بیر - بیرینه باغلی ایکی منلیگین

۱- بر کسون یوکسه لن جاننی گؤجه لان ویتال دئیر.

(شخصیتین) اۆلدۇغونو ایره لی سۆردو. بۇنلار ایکی عالم کیمی دیر: شعور آلتی و شعور عالمی. شعور آلتی کۆنترول - تفتیش تانیمايان اساس منلیگیمیز دیر. بۇ عالمی سوق طبیعی لریمیز گئرجک و صمیمی آرزولاریمیزلا منیللریمیز اداره ائدیر. بۇ عالم جمعیت، تربیه و اخلاق تضييقینی تانیماز. فرصت تاپاندا مثلاً: رؤیا، سرخوشلوق، عقل پوزوقلۇغو، قیزدیرما حاللاریندا اۆزه چیخار. بۇ ایچریدن گلن حقیقی آرزولار، عادت و اخلاقین طلبی و جمعیت قۇرخوسو ایله شعور آلتینا سۇخولوب بۇغولوبلار. فرؤیدا گۆره بۇ شعور آلتینا یئرلشن آرزولارین ان گوجلوسو جنسی ایستکلر (Libido) دیر. بۇنون یانیندا گيجیک، قۇرخو، یۆکسلمه حرصی، دۇشمانلیق و نفرت کیمی بیر چوخ گیزلی منیللرده شعور آلتیندا قالیرلار. رؤیا (یۇخو)، بحران و هذیان کیمی شعورون ضعیفله دیگی حاللاردا بۇنلار ائشیکه چیخار. شعور بۇ ایستکلری داواملی تضييق آلتیندا ساخلایب بۇشالماق امکانی وئرمه سه روحی خسته لیکلر میدانا چیخار.

فرؤید پسیکو آنالیز، تلقین و سایر متؤدلارلا بۇ گیزلی آرزولاری تثبیت ائتمک و سؤیله دیب فرحلندیرمک صورتله خسته لرنی معالجه ائتمگه چالیشیردی. شعور عالمی جمعیت عادت لرینه، اخلاق و تربیه قایدالارینا اۇیان ایدئال و لاکین صُنعی (ساختا) منلیگیمیز، شخصیتیمیز دیر. شعور دۆشونجه و داورانیشلاریمیزی قاطی بیر کۆنترؤل آلتیندا ساخالار و چوخ صمیمی، عادت خارجی و اؤیفونوسوزلوق حاللاریمیزین قابا عینی آلا. شعور، ایستکلری شعور آلتینا ایته لر و بیر معنوی بۇلیس کیمی اۇنلارین اۆزه چیخماغینا مانع اولار. فرؤیدا گۆره شعور ایله شعور آلتی و یا داخلی و خارجی منلیکلریمیز داواملی بیر مجادله حالیندا دیلار. اۇ شعورون وارلیغینا باخمی اراق شعور آلتی نین تظاهرلرنی بۇ حاللاردا تثبیت ائدیر: خسته لیک حاللاریندا، هیستری ده، رویا و یۇخودا، اۇیاقکن یانلیش و چارپیق حرکتلر و افراط سئوگی و نفرت و حیرانلیق دا، قۇرخو و هذیاندا و آغیزدان قاچان سۆزلرده و سۆز وال شۇخلۇقلاریندا.

فریدون خصوصیله شعور آلتی تظاهرلری و جنسی آرزو (Libido) باره ده گۆرؤشلری سۆررئالیسترین تۆکمز سرمایه لری اولموشدور. اۇنلاردا فرؤید کیمی، شعور و یۇخ، شعور آلتی و یا آلت شعور تظاهرلرنی یوروملای اراق شعر یازماق و یا رسم چکمک ایسته میشلر. بو فلسفه و پسیکولوژی نظریه لرله یاناشی عصریمیزده ظهور ائدن نازیسم، کۆمونیزم و عموم دنیا محاربه سی نین منفی تأثیرلری سۆررئالیزم جریانینی گۆجلندیرمیشدیر. ایلیک سۆررئالیست منیللر رۇمانتیک لرده و سۇنرا سمبؤلیست لرده خصوصیله آرتور رمبؤدا

گۆرولموشدور. اۇ شعور آلتى عنصرلاریندان فايدالاناراق خيالى و گيزلى دونيالارا گيرمک و ياشانان حياتين ايکى اۆزلولوگو ایله بۇغوشان ناراحات شعرلر بازماقلا سوررئالیست لرین مزده چىسى اولموشدور.

سمبوليزملى عىنى زاماندا ظهور ائىدن هم رساملىق جريانى هم ده ادبى جريان اۇلان امپرسیونىزم (Impressionisme) ده خارج دونيا يا عايد مشاهدەلری داخلې عالمده مئيدانا گلن روح حادىرىنا گۆره عكس ائىدىرەمەسى، يعنى خارج دونيانين انسان اۆزىنده بۇراخدىغى انتياها گۆره يانسىدسى و منظرە نين قاطى گنرچگىنى سىلىك رنگلر آلتىندا آرادان آپارماسى باخيملاردان سوررئاليزمە زمينه حاضيرلاميش ساييلير. امپرسیونىست صنعت گۆروشو ۲۰- جى عصرين اوللرینه قدر داوام ائتميشدير.

کوبىزم (Cubisme): ۱۹۱۰ - جو ایلده اۇنجه رسم ده تظاهر ائىدن بۇ گۆروش سۇنرا شعرە گنجدى و ۲۰ ایل داوام ائىدى. شعرە گىنوم آپولينئر ۱۹۱۸ - ۱۸۸۱ (G. Appolinaire) طرفىندن گتيريلدى. بۇنلار امپرسیونىست لرین عكسینه بير آنى - لحظه نى يوخ آداملارین و اشيانين ابدى اۆزونوجانينى، شعور آلتى نين سىرلرینى عكس ائىدىرەمک ايسته ديلر. خارج دونيا يا باخيش زاويه سىنى (گۆروش) دگيشديرديلر. اشيانى باشقا باشقا زاويه لردن گۆسترمگە چاليشيديلار. موضوعلارینى تکهجه بير اۆزو ایله يوخ اۆچ بۇع ایله (طرفيله) و درينليگيله هندسى شكيللر آلتىندا چکمک ايسته ديلر.

بۇ اوج بۇع و (طرفى) گۆسترەمک اۆچون رسمينى چکديکلىرى آدامين يالئيز گۆرؤنوشونو، دۇرؤشونو، اۆلدوغو يئرى يوخ، عىنى زاماندا ذهينندن، عقلىندن گنچنلرى، خياللارینى، آرزولارینى، حتا گۆناه و ثوابلارینى دا همان تابلو يا يئرلشديرمگە چاليشيديلار. هم ده او آدامين صورتينه - اۆزونه ايسته دیکلىرى معنائى و ثريرديلر.

رساملىق دا کوبىزمين قۇروجولارى باشدا پىکاسو (Picasso) و براک (Braque) و دئرن (Derain) اولموشلار.

کوبىزم آدينى ایلک دفعه هانرى ماتيس (H. Matisse) ايشلتميش دير. دئيلنلره گۆره بير گۆن براک ين بير تابلوسونو سير ائدرکن اؤه، نه قدر کۆب (Cube = مکعب) دئميش، اوندان سونرا بۇجور رساملىق تابلولارینا کوبىست تابلو دئيلدى.

کوبىست شاعيرلر ده بۇ متؤدو شعرە تطبق ائله ديلر. بير لحظه ده گلن چئشيدلى، مختلف احساسلارى، دۇشونجه و منظرەلرى عىنى شعرده تۇپلاديلار. مقصدلرى اۇ زامانا قدر کى خارج گنرچک تلقىسینى (آنلايشینى) پۇزماق ایدی.

اثرلریمیزی خلقین باشا دۆشمه مەسى طبعى دىر، چونكى اۇنلارى بىز دە باشا دۆشموروك - دئىردىلر. اۇنلار شعورون مداخلة سى اولمادان داخىلى مىلگى عكس ائىدىر مەك اىستە يىردىلر.

بۇنلاردان هم رسام و هم شاعىر اولان سالوادۇر دالى (Salvador Dali) تابلولارىنىن بىرىنە آلتى آىرى منظرەنى يئرلشدىر مىشىدى. بىر ايدمانجى بدننى، بىر آصلان باشى، بىر ژنرال، بىر آت، بىر چوبان بىر دە ابوالهول (Sphinx) صورتى و اىستە يىردى كى بۇ تابلوى باخانلار، بىر سفونىنى دىنلە يىنلر كىمى اۇندان آىرى - آىرى معنالار چىخارتىنلار. بىر چوخ شاعىرلر بىر مدت بو جريانى اىزلە دىكېدن سونرا يۇللارنىنى دگىشدىر دىلر. بۇنلاردان گيوم لىنر، آندره سالمون، ماكس ياكوب و ژان كوكتو و پىئير روردى (P. Reverdy) نىن آدلارنى سايابىلەرىك.

فوتورىزم (Futurisme): كوزىملە ياشىد اۇلان بۇ رسم و ادبىيات جريانى اۇنچە ايتايدا ظهور ائىدى. كوزىمى منىمىسە ين فوتورىستلر عىنى زاماندا تابلو و يا شعرده، بىر آدمىن گىنچمىشە، اىندىيە، و گلە جە يە عائد بوتون احساسلارنى يانسىدماغا چالىشىر دىلار. كلمە لرە و رنگلرە آزاد بىر معنا و ئرمەك اىستە يىردىلر. بونلاردا داداجىلار كىمى جمعىتە و منظرە يە مسخرە كوزىلە باخىر دىلار.

فوتورىستلر عصرىمىزىن سمبولو كىمى كۇردو كلرى ماشىنىنى تعريف ائىدىر و شولوق شىرلرىن سس - صدالى آھنگىنى، فوتور سىنىنى شعرده ترنم ائىمگە چالىشىرلار. بو جرياندا اونودولمايان تەك بىر شاعىر اىتالىالى مارتىنى (Marinetti) دىر.

دادائىزم (Dadaisme): بو ادبىى حرەكت بىرىنچى دونيا ساواشىندا سونىس دە ظهور ائىتمىش و همان ايللردە فرانسه و آمريكادا عكس صدا تاپمىشىدىر. بو ادبىى حرەكتە زورىخ دە رومانىالى ترىستان تزارا (Tristan Tzara) رىبرلىك ائىدىردى. بۇنلار اۇزلرىنە آد سئچمەك اوچون لاروس سۇزلويو كتابى نىن صحىفەلرى آراسىنا بىر بىچاق سۇخدولار، بىچاق دادا كلمە سى اۇستونده دۇردو، اۇنا كۇرە اۇزلرىنە داداچى (Dadaistic) آدى وئردىلر.

ترىستانىن اطرافىنا يىغىشان بۇ گىنچلر ھىچ بىر ادبىى جريان و قايدا باغلى اۇلمايىب، ھامىنى الە سالماغى اۇزلرىنە مقصد قرار وئرمىشىدىلر. پارىس دە بىر يىغىنچاقدا بۇنلار نە ائىلە مەك اىستە يىرسىنيز سۇالىنى وئرن بىر ماراقلى اشتر كچىيە، فرانسىس پىكابىا (Francis Picabia) بئلە جاواب وئرمىشىدىر: «نە ائىلە دىگى مىزى باشا دۆشمور سوز، بئلە دگىل مى، عزيز دۇستلار. اۇنو بىز دە باشا دۆشموروك. نە قدر كۇزەل، دگىل مى؟ حقىنيز وار! پاپ ايلە بىر كز داھا ياتماق اىستە يىرم. يئنە دە باشا دۆشمە دىنيز، مەن دە باشا دۆشمورم. نە قدر آجى دىر، دگىل مى.»

بیر آیری ییغینچاقلا ریندا قاقادان دا خبر وئردیکلرینه گۆره بیر محاضره اؤخویاجاغیدیلار: اؤتون یئرینه تریستان تزارا، الینه گنچن غزئتین بیر مقاله سینی اؤخودو. اؤ بیرلری ده زنگ و طبیل چالدیلار. اؤنلارین اکثر ییغینچاقلا ری مشاجرہ و دؤیؤشمک له قۇرتاراردی و پۇلیس مداخله ائدیپ داغیداردی. دادائیزم صنعتہ و ادبیاتا و جمعیتہ قارشى بیر هجو و مسخرہ کیمی دیر. بۇنلار بۆتون دگرلره عصیان ائدرک حیاتیین معناسیزلیغی، بۇغوجو و اعتدالسیزلیغی اؤستوندہ اصرار ائدیردیلر. بۇنلار اؤز آرالاریندا داعی اۇرتاق بیر گۆروشه صاحب اؤلما ییب، هنج بیر ادبی، ایسته تیک قایدا- قانۇنا تابع اؤلما دیلار. بۆتون عادت- عنعنہ لری لاغا قۇیوب روحلاری نین هر گوشه سینی اۇتانمادان آچینا چینخاردیردیلار. داداچیلارین قایداسیزلیغی، ییخجیلیغی و داشقینلیقلاری، سوررئالیزم جریانینا زمینہ حاضیرلادی، اؤز لری ده ۱۹۲۲- دن سونرا داغیلیپ گئتدیلر و یاباشقا ادبی جریانا قۇشولدولار.

سوررئالیزمین اساسلاری: داداچیلیق خرابه لری اؤستوندہ قۇرولان بۇ مکتبین اساسلاری آندره برئتون (André Breton) ون ۱۹۲۴ ده نشر ائدیگی سوررئالیزمین بیرینجی مانیفستی ایله آچیقلامیشدیر. آندره برئتون ۴۰ ایل بو یۇلدا آراشدیرمالار آپارمیش و لوئی آراگون، فیلیپ سۇپۇ و بیر نچہ دۇستو و همکاريله بۇ مکتبین اساسلارینی قۇیموش و اؤنون رهبری اؤلوموشدور. برئتون و آراگون هر ایکسی ده روح خسته لیکلری متخصصی اؤلوب، فرویدون فیکرلری نین تاثيری آلتیندا قالمیشلار.

بۇ مکتب شعور آلتی (Inconscience) نین فعالیتی اؤزینده قۇرولموشدور. سوررئالیزم یاری عرفانی یاری ماتریالیست، فقط تمامیلہ فردچی بیر گۆروش دور و عصریمیزده خصوصیلہ شعرده هله ده ایزلری داوام ائتمکده دیر. اؤنون اساسلارینی بئله ایضاح ائده بیله ریک:

بۇ گونه قدر انسان حیاتیینی و صنعت حادئه لرینی یالیز عقل، ذکاء و منطق اداره ائتمیشدیر. حقیقتده بۇنلار انسانین قصورلو و ساختا طرفلرینی گؤستیرلر. انسانى بۇنونلا باشا دؤشوب ایضاح و ایفاده ائتمک و مطلق گنرچگه بۇ کیمی سندلرله (یازی، رسم و سایره) چاتماق مۇمکون دگیل. انسانى بۆتؤلوکده قاوراییب باشا دؤشمک اؤچون شعور آلتی، یۇخو (رؤیا)، خیال گۆجو و جنسی (سئکس) قایناقلا دا واردیر. بونلار انسانى تحلیل ائتمک و باشا دؤشمک و صنعتله یۇرولماق جهتیندن عقل و منطقدن اؤستوندور.

سوررئالیست لر بۇ گۆروشه دایاناراق عقله و عادتله عصیان ائدیلر. برئتونون فیکرینه گۆره آنجاق عقل و تجربه نین محدودلاشدیردیغی بۇ دار گنرچکدن قۇرتولان صنعتکار،

اصل گىرچىگە، يەنى اۆستون گىرچىگە (سۆرئالا) چاتار. دئمەلى بۇنلار گىرچىگىن خارچىنە چىخماق يۇخ گىرچىگىن سرحدلرىنى گىنىشلىندىرەك ايستە يىرلر. يەنى شعور آلتى دونياسىنى، رۇيانى، خىاللارى و حتا ھىيانلارى دا شعور عالمى كىمى گىرچىك سايىرلار. حتا گىرچىگە چاتماق اۆچون انسانىن رۇيا و بحران حاللارىنى طىبىعى گۇرونوشلرىندىن اۆستون تۇتورلار.

سۆرئالىستلر، عقل و منطقە اۆلدوغو قدر عادت، غنەنە و اخلاقا دا قارشى گۇرۇنورلر. چونكى بۇنلار فرويدون دئدىگى كىمى حقيقى شىخسىتىمىزىن اورتوسوز اورتايا چىخماغىنا مانع اولورلار. تجربە يە دە عقلە تابع اۆلدوغو اۆچون اعتبار و ثرمىرلر. عقل، عادت - غنەنە اخلاق و تجربە ھامىسى منفعت دالىندادىلار. حالبوكى حقيقى گىرچىك منفعت تانىماز - دئىرلر. سۆرئالىزم دە شعرىن قاينا قلارى، گۇزلە گۇرۇنن عالم دە يوخ، يۇخودا، بحراندا و ھىياندا آختارىلار. اۇنلارلا گۇرە صنعت بىر ھنر دگىل، آلت شعورون بىر عنصر و دور. الھام دا يۇخو - رويانىن و آلت شعورون عنصر و دور و شاعىر بىر يارادىچى دگىل، داخلى من ين امرلرىنى كاغذا كئچىرن بىر يازى - تايپ ماشىنى كىمى دىر.

سۆرئالىستلرە گۇرە شعر و رسم عىنى (Objective) گىرچىكى يىخماغا بىر وسىلە دىر. اونلار بىزى معلوم اولمايان درىنلىكلردە، گىرچىك اۆستو و گىرچىك خارجى عالمردە گزىدىرلر. شعرىن اۆلكەسى فوق العادەلر، اۆلمايان تصادفلر و ناغىللار دىارى دىر.

سۆرئالىستلر اشىيانى و طىبىعتى معقول (عقلە اۇيغون و آيشىلمىش) وضعىتدە گۇسترن باغلانتى و پىوندلرى دە كىسمك ايستە يىرلر. مثلاً انسان گۇودە (بدن) سىندە بىر قۇل و اۋنون اۇچوندا بىر ال معقول بىر وضعىت دىر. بۇ وضعىتدە ھىچ بىر شعر عنصر و يۇخدور. اما قۇلو گۇودە دن و الى قۇلدان آيرىلمىش دۇشونسە نىز، اۇزامان اونلار بىر شعر مفھومو قازانارلار. بۇ يىنى مفھوم ساختا، خىالى و آلت شعورا و خىيال گۇچونە باغلى بىر مفھوم دور. بو حال خارچ دونىايا بام باشقا بىر باخىش دىر، ھم دە حشىش چىكىنلرىن (أصراز كىش) و يا روحى خستەلرىن باخىشىنا بنزەر. عىنا يۇخودا اۆلدوغو كىمى. اونلارلا گۇرە رۇيا آيىقلىق داكى حياتىمىزىن بىر نىجەسى دگىل، عكسىنە گۇنلو ك حياتىمىز، رۇيالارىن تاثيرى آلتىندا دىر. يەنى اساس اولان رۇيا حالى دىر.

دئمەلى بۇنلار بۇ بارە دە فرويددان دا قاباغا گىندىرلر. بۇنلارىن اساس ادعالارى شعردە شعورو يۇخ آلت شعورو دانىشىدىرماق دىر. چونكى بئلە لىكلە شعر انسانىن صىمىى داخلى شىخسىتىنى آچىغا چىخارتماغا امكان تاپاجاقدىر.

سۆرئالیست لر آلت شعورداكى جامع، حقیقى گئىرچىگى (اۆستون واقعیت) خارجه چىخارتماق اوچون بىر نىچه پراتىك وسيله تكلیف ائىدىرلر. بۇنلارین ان ساده سى اۆزۆ-اۆزونه يازماق (اۆتوماتىك يازى) دىر. اۆتوماتىك يازماق اوچون صنعتكارابنله توصیه ائىدىرلر:

قلم- كاغذى آلیب دۆشونجه نىزین قاپلارینی هر شئیە، دوشونجه به باغلار وضعیته بىر بىره اۆنورون و گۆحونوز بىتدیگى قدر پاسیو و آلیجى بىر وضعیته گئچین، دهانیزى، قابلیتلىزى و باشقالارى نین هنرلىرىنى بىر طرفه بۇراخین. ادبیاتین هر شئیە آپاران تهلكه لى بىر يۇل اۆلدوغونو اۆنوتمايىن. قاباقدان هنج بىر موضوع دۆشونمه دن و يازدیقلارینىزى بىشنى دن اۆخوماق ایسته مه دن يازین، هم ده سرعتلى يازین، بىرىنچى جۆمله اۆزۆ-اۆزونه گلر اۆندان سۇنرا گلن جومله لرده شعورلا علاقه دار اولمايىب شعور آلتیندا بیغیلان و شعور اۆستونه چىخماغا فرصت آختاران جومله لر اۆلاجاقدیر.

بۇ چىشىد يازیلارلا هنر و اراده دخالت ائله مه دیگى اوچون اۆتوماتىك يازیلار دئىدىلر. ۱۹۲۱ ده آندره برتون و فیلیپ سۇپۇ (Philippe Soupault) نون يازیب نشر ائىدىكلىرى و سورئالیزمین ایلك كتابى سايیلان «معناتپسى مئیدانلار» دا بو ساياق يازیلیمشیدیر. سۆرئالیست لر (اۆست گئىرچىگ و یا شعور آلتى) عالمى عكس ائىدىریمك اۆچون اۆتوماتىك يازى دان باشقا وسيله لردن ده فايдалانمیشلار. بونلار مزاح-طنز، غیر عادى ليک، و یا، روحى خسته ليککلر، اۆيۇشدوروجو ماده لر و ... دیر.

مزاح-طنز (هزل): سۆرئالیست لر دونیا یا مزاح (Humeur) گۆزويله باخارلار. چونكى اونلارین فیکرىنجه مزاح اشيائین، کلمه لرین و گۆرونلرین طبیعى قۇرولوش علاقه لرینی پۇزار، اۇنلاری آیری بىر تر کيبلره قۇشار. گۆلمک سایه سینده بىز ایكى اۆزلۆگويون سلطه سیندن قۇروتولاریق. مزاحچى دونیانی سانكى حیاتدان آیریلیمش کیمی سئیر ائدر و سۆزر و خارچى گئىرچىگه، واقیته قارشى اعتناسیزلیغینی دیله گئیرر.

سۆرئالیست لر غیر عادى ليککلرین تصویرینه ده چالیشارلار. چونكى غیر عادى عالم ده گۆلونجه سركلى شئیلر ایچ-ایچه دى، اۇرادا عقل يثرىنه حیرانلیق واردير آنجاق تنقیدچى ذکاء يۇخدور.

رؤیا، سورئالیستلرین مهم تئم لریندن دیر. بۇخصوصدا فرۆیدو ایزله میشلر. اۇنلار رویا یا گئىرچىگ حیاتدان چوخ اۆنم وئیرلر و «رویا دا گۆردو کلىریمیز اصل شخصیتیمیزی تشکیل ائدر»-دئیرلر. اونلارلا گۆره انسان رویالارینی چۆزه رک اۆزۆنۆ یاخشى تانیا بیلر. رویادا منفعت چیلیک يۇخدور. رویا اۆست گئىرچىگه چاتدیران ان قیسا يۇل دور.

دلیلیک، سرخوشلوق (کنفلیلیک) و حشیش، انسانلاری طلسملر و عادی منطقین گۆسترمه دیگی اۇفوقلاری اۆزوموزه آچار.

روحی خسته لر خارج گئچکدن آیریلیمیشلار، اونلارین ثابت فیکر (Idee Fixe) لرینی اینجه له مک و یاشاماغا چالیشماق بیلگی و صنعتی انکشاف ائتدیرر.

اۇسلوب: سورئالیست لر دلیلی آچیق مفهوملو و فایدالی ایشلمه گی قبول ائتمزلر. داخلی من بین امرلرینی تثبیت اوچون اۇتوماتیک یازیا قناعت ائدرلر. دۇغما گئچکلرین جریانی اورتایا قۇیماق اوچون الدن گلدیگی قدر سرعتله یازماغی توصیه ائدرلر.

سورئالیست لیر اۇسلوبلاریندا تصویر (Image) دن ده فایدالانیرلار. بۇنلارین سئجدیگی تصویرلر تریاک (افیون) یین یاراتدیغی خیاللار کیمی دیر و انسانین آرزۇسۇنا تابع اۇلمازلار. بۇرادا نمونه اوچون لوئی آراگون و فیلیپ سۇبۇنۇن شعرلریندن ترجمه لر وئره جه بیک:

لوئی آراگون دان:

انسانین گۆزلیرى

ائله درین کی گۆزله رین ایچمگه اگیلیم ده

بۆتون گۆنلری پیریل - پیریل (چوخ بارلاق) اۇرادا گۆردوم

اۇرادا بۆتون اومیدلریمی گۆزله رین گۆردوم

ائله درین کی هر شیئی اۇنوتدوم ایچلرینده

.....

قارانلیق بۇلودلاری بۇشونا داغیدیر روزگار (بتل)

گۆبلردن آبدین دیر گۆزله رین بیر یاش بلیرینجه

جامین قیریلان یئرینده کی ماویلیگینی ده

باغمور سۇنو سمالارینی دا قیسقاندیریرلار (گیجیکلندیریرلر)

ترجمه اۇرخان ولی دن دیر (تورک ادبیاتی. احمد قاباقلی).

فیلیپ سۇبۇ دان ۱۸۹۷:

مزارداشی (فرانسىس پىكایا اوچون)

نە اوچون

سنى مزارىنا دۇرد ايتىنلە

بیر غزۇت ابلە

و شاپقانلا گۇممە لرینی ایستە دین (قۇیلاماق)،

ایستە دین کی داشینا بۇنو یازسینلار

یاخشى سیاحتلر.

ایکینجى دونیا ساواشیندا پاريس آلمانلار طرفیندن اشغال اولاندان سۇنرا سۇررئالیستلر اوچ گروپا بۇلۇندولر. بیر حیصه سی فاشیزم قارشىسیندا مبارزه ائدن فرانسىزلارلا بیرلشدیلر و سارز یازیجیلار آدیله مشهور اولدولار. (پۇل الوار و لوئی آرا گۇن کیمی). بعضیلری ده آلمانلارلا همکارلیق ائتدیلر (سالوادۇر دالی کیمی). آنجاق آندره برتتون و اۇنو ایزله ینلر سوررئالیزم جریانینى داوام ائتدیردیلر.

اگزیستانسیالیزم (Existentialisme)

اگزیستانسیالیزم هر شئی دن اول بیر فلسفی مکتب دیر و ایلیک دفعه گنچن عصرده دانمارکلی کیر کنگارد (Søren Kierkegard) طرفیندن تملی قۇیولموشدور. اوندان سونرا آلمان فیلسوفو هایدگر (M. Heideger) و سونرا فرانسه لی ژان پول سارتر (J. Paul Sartre) بو فلسفی جریانی انکشاف ائتدیرمیش و ۱۹۳۵ دن بری سارتر واسیطه سیله ادبیات تا گنچمیشدیر. اگزیستانسیالیزم ۲۰- جی عصرده ان چوخ یاییلان مکتب دیر.

بو فلسفه یه اینانانلار ایکی گروپا آیریلرلار:

۱- دینه باغلی اگزیستانسیالیستلر: کیر کنگارد و گابرییل مارسل (Gabriel Marcel)

کیمی.

کیر کنگارد دئییردی کی حقیقی دیندار تانریله ایچریدن شخصی تماس حالیندادیر و آنجاق تانریا سیغینماقلا حیاتین تضادلاریندان قۇرتولماق مومکون دور. گابرییل مارسل - ه گۇره انسان داواملی سئچمک صورتیله اؤز- اؤزونو دۇزه لدر، یارادار.

اۋز - اۋزونو دوزەلدن انسانین بو جریان دا هەدفی، سارترین دئدیگی کیمی هئچلیک (بۇچلوق) دگیل، داها بۇکسگه یعنی تانرییا چاتماق دیر. بیز تانرییا عقل ایله یاخینلاشا بیلیمه ریک، اونا ساری حرکت، سوق طبیعی، حیاتین حرکتی دیر. ایمانا چاتماق اوچون اخلاقی بیر حاضیرلیغا و اوندان دۇغاجاق بیر سئچگیه احتیاج واردیر. آنجاق او واخت اضطرابدان قۇرتولایله ریک. آزاد سئچگیینی آنجاق ایمان سایه سینده آپارایله ریک. اومید حیاتین شرطی دیر و سانکی روحوموزون قۇماشی - پارچاسی دیر.

۲ - دینسیز - تانریسیز اگریستانسیالیزمین ان مهم فیلسوفلاری آلمانلی مارتین هایدگر و فرانسیز پل سارتر، و اۋنون آبیستانی سیمون دوبوار (Simone de Beauvoir) و ژورژ باتای (Georges Bataille) دیر.

بونلار بعضی مسئله لرده خریستیان معکوره سیله موافق اولسالار دا حیاتین مقصدینی اومید سیزلیکده گۇرورلر.

اگریستانسیالیزم دونیا گۇروروشونون اساسلاری بونلاردیر (سارتر): اسکی فلسفه یه گۇره ماهیت^۱، وجوددان اول وار اولار، یارانار و انسان بیر محتوا، بیر چوخ مزیت و قصورلاریلا (اخلاق، اخلاقیسزلیق، جسارت، قۇرخاقلیق و سایره) آنادان اولار. اگریستانسیالیست لر بۇنو انساندان باشقا، مخلوقلاردا قبول ائدیرلر. اما انساندا وجودون داها اول یارانیدیغنا اینانیرلار. مثال اوچون بیز بیر میز (ماسا) سفارش وئرمک ایسته سک اونون خصوصیتلرینی (ائنی، بۇیو، اۇجالینی، آغاجی، رنگی و مۇدئلینی یعنی ماهیتینی) نجارا ایضاح ائدیریک اۇ دامیزی اۇ خصوصیتلرله قاییرار و بیزه وئره. دئمه لی میز وجودا گلمه دن اۇنجه اۋنون ماهیتی یارانیر و اۋنون اۋزینده میز وجوده گلیر.

انساندا مسئله بۇنون عکسینه دیر: اۇشاق آنادان اولور، یعنی وجودا گلیر، سۇنرادان بۇدو کجه عمللرله (یعنی سئچگیلرله، مبارزه لرله سئجیدیگی موقعیله) اۋز شخصیتینی یعنی ماهیتینی یارادیر و حقیقی شخصیتینی تاپیر.

اگریستانسیالیزم فلسفه سینه گۇره ایکی جور وجود وارادیر. عیانی (حضور) وجود و یا حالت (Etre) و حصولی، عملی وجود (Existence). مثلاً داشین وجودو حضور دیر. یعنی اۋنون وارلیغی اۋنون ذاتیندا دیر و اوندان باشقا آیری وجودو اولایلمز.

۱ - ماهیت هر شئیین اساسی، اۋزو و جانی دیر. آغاجی، آغاج و انسانی، انسان ائدن و یا انسانین انسانلیغی اۋنون ماهیتی دیر.

اما انساندا ایکینجی چئشید وجود یعنی حصولی وجود (Existence) زامانلا تشکول ائدر و انسانین ماهیتینی یعنی شخصیتینی تشکیل وئرر.

حصولی وجود عمل، سئچگی ایله مئیدانا گلر. بونو (Exister) سوزوندن ده چبخارتماق ایسته میشلر. اگریسته ده انسان اولدوغوندان (Etre) حرکت ائدر (EX خارج اولار) و اولایله - جگینه اریشر (Sistere). هایدگر دئییر کی «انسانین حصولی وجودو وار»- سوزو «انسانین ماهیتی و یا موقعی وار» دئمکدیر. یعنی دنیا و دونیادا کی دیگر شعورلو مخلوقلارلا قارشیلیقی و معلوم علاقه لری واردیر.^۱

انسان حقیقی وجودونو (ماهیتینی) آزادلیق سایه سینده یارادار، اونا گوره اگریستانسالیزمین اساسی آزادلیق دیر. حقیقی آزادلیق، موجود وضعه قارشى چبخماق و اونو دگیشدیرمگه چالیشماق دیر. آزادلیق عمل ده اوزونو گؤسترر، اونلارین بیر- بیرله علاقه لری گؤنش له نۇر کیمی دیر. یعنی آزادلیق عملله عینی دیر.

انسان آزاد اولدوغو اوچون سئچه بیلر و اوزو سئچدیگی اوچون ده مسئول دور. سارتر فلسفه سینده تعهد و مسئولیت حسی بیر فضیلت بوخ بیر فلسفی ضرورت دیر. حیاتدا دائمی چالیشماغا و شعورا- بیلگه احتیاج واردیر.

بیز سئچرکن آزادلیق. دؤغرو دور کی انسان خارج دونیایا و جمعیتنه باغلی دیر، اما بو باغلیلیق و تابع اولماق مطلق دگیلیدیر. چونکی انسان ایسته سه جمعیتنه و حتا طبیعت قانونلارینا قارشى بیر وضعینی، موقعی ده سئچه بیلر. اما اگریستانسالیزم ده آزادلیغین معناسی سؤسیالیست لردن فرقلی دیر. بونلار آزادلیغی عقیلدن چوخ سوق طبیعی یه باغلا ییلار. «آزادلیق، هئج بیلمه دن سونرادان بیزی وار ائده جک عامللری، سبب سیز اولاراق سئچمک گؤجودور.» یعنی آزادلیق یالنیز اراده لی حرکتلریمیزه مخصوص دگیلیدیر. سارتر: «قورخوم دا آزاددیر» دئییر. یعنی اوزونو فلان شرطلرده قورخاق بیر انسان اولاراق سئچدیگینی آچیقلا ییر. بیزی هر هانسی بیر انسان، کاراکتر و یا ماهیته آپاران بیر سئچگینی آزادلیق ساییر.

اگریستانسالیزم ده انسان بیر سیخینتی و اضطراب دان عبارتدیر. بوسیخینتی و اضطراب سئچمه گی مومکون قیلان آزادلیقدان عمله گلیر. سئچمک و قرار وئرمک موقعینده اولان هر کس (مثلاً ساواش جبهه سینده اولان قوماندان (فرمانده) و قلمی الینه آلان یازیچی) بو

۱- موقع، موقعیت: انسانین ایچیده اولدوغو بۆتون عینی (اؤنر کینو) شرایط دیر. هر کسین موقعی اونون کنجیمشی، عیرف، صیغف- طبعته، حیاتی و پلانلاریندان آسیلی دیر. یعنی انسانین فردیلگینی، شخصیتینی تشکیل وئرن شیلرین نۆبوسودور.

سیخینتینی حس ائدر و یاشار اما انساندا بۇ سیخینتی حرکت یارادار. انسان تصادفله دونیا یا گلیمیش، یالنیز، اؤمودسوز ترک ائدیلمیش بیر مخلوق دور. بیر ایشه باشلاياندا اومودلانماق گره کمز، سئچه جه بیک اما سۇنونو دوشونمیه جه بیک. انسان آزاد اولاراق سئچدیگی اوچون دئمه لی ان یاخشیسینی سئچیر.

دینی اگزیرستانسیالیزم ده وار اولماق اؤزونو گنچمک و وجودونون اؤستونه چیخماق دیر و بو جریان سۇنسوز لوغا، تانرییا قدر گشدر، اونا گؤره سئچگی دن سونرا سیخینتی و اومیدسیزلیکدن قۇرتولماق ایجاب ائدر. اما سارترین گؤروشونده بو اضطراب هئچ بیتمز. چونکی وار اولماق قاپیسی هنجلیگه، بۇچلوغا آچیلار.

اومید اتمک، اولمایان شئیرلی کومگه چاغیرماق دیر. آزاد عملدن سونرا پشیمانلیغا یئر یوخدور. چونکی ائله دیگیمیزی بیز سئچمیشیک و ایسته یه رک ائله میشیک. ائله بو بیر جنایت ده اولسا مادام کی ایسته یه ک ائله میشیک یاخشی دیر!

عمل اگزیرستانسیالیزم ده اساس دیر، شهرتیمیز، اخلاقیمیز و کارا کتریمیز، ائله - دیکلریمیزدن آسیلی دیر.

احساس، دۇغو، عملیمیزین نتیجه سی دیر. یعنی دویغو عملی حاضیرلاماز، عمل دویغونو حاضیرلار انسانین طالعی، قدری ده عمللری دئمکدیر. حیاتین اؤزونه گؤره خصوصی بیز معناسی یوخدور، اونو بیز عملریمیزله معنالاندیریریک.

اگزیرستانسیالیزم نه ماتریالیست نه ده ایدئالیست بیر فلسفه دیر. بورادا رئالیزمله ایدئالیزم قاریشمیشدیر.

اگزیرستانسیالیزم ادبیاتا گنچندن سونرا (رومان و تئاتر) بؤیوک شهرت قازانمیش و یایلمیشدیر.

اگزیرستانسیالیست یازیچیلارین هامیسی سارتری ایزله مه میشر، بونلار آراسیندا، کافکا، آلبر کامو (Camus) و ریلکه کیمی بؤیوک یازیچیلار واردیر کی هر بیری نین اؤزونه مخصوص گؤروشلری واردیر.

سارتری ایزله ینلر سارترین نشر ائندیگی یئنی زامانلار (Les Temps Modernes) درگی سینده یازان سیمون دۇبوار و مارلو پۇنتی (Marleau Ponty) اولموشلار.

سارتره گؤره ادبیات وسیله سیله انسان حقیقتی آخاریب شعور قازانار و بونلارلا انسانلیغین آزادلیغینا چالیشار. اؤنا گؤره بازیچی یاردیقلاریدان مسنول دور. سارتر یازدیغی «ادبیات نه

دیر^۱» آدلی کتابیندا تههدلی ادبیات (Litterature Engagée) ین تملینی قۇیموش و بۇ کتابدا آچیقجا دئیر کی ادبیاتین مقصدی مبارزه دیر. بو مبارزه بیلک و شعور قازانماق، حقیقتی آختارماق و انسانی آزادلیغا قۇوۇشدورماق اوچون دور.

سارتره گۇره آنجاق صنعت و ادبیات دونیا یا معنی و نره بیلر. او خوشبختلیگی ده ادبیاتدا آختاریردی (سیمون دوپوار).

سارتر ادبیاتدا شعرله نثری مقصد جهتیندن ده بیر- بیریندن فرق لندییریر. اونا گۇره نثر بیر مقصدده چاتماق اوچون وسیله دیر اما شعر اؤزو- اؤزونه مقصددیر. او شعری رساملیق، هیكلتراشلیق و موسیقیه بنزه دیر. شاعیر کلمه لری علامت و نشانه کیمی یوخ اشیاء کیمی گۇرور، شاعیر کلمه لرله جمله قورماقدان چوخ شئی یاردار.

بۇبوک فرانسیز شاعیری پول والر ی ده شعری رقصه (اوباناماغا) و نثری یئریمگه بنزه تمبشیدیر. انسان بیر مقصدده چاتماق اوچون یول یئریر، اما بیر مقصدده چاتماق اوچون اؤیناماز. اونا گۇره اگزستانسیالیزم ادبیاتی (نثر) تههدلی و مسئول ادبیات دیر. بو مکتب ده یازیچی چاغی نین مسئله لری قارشیسیندا اؤز موقعیتی سنجیب آچقلار. بو ادبیات دا شکیل و اؤسلوب وسیله سایلییر و اجتماعی محتوا - مضمونو اولمایان بدیعی گۇزه لیک دگرسیز قبول اندیلییر. ادبیاتدا شکیل و محتوا نظرده توتولمالی دیر.

سارتره گۇره یازیچی آزاد انسانلارا خطاب ائدن آزاد انسان دیر و یازدیغی موضوع دا آزادلیق دیر.

اما سارترین اؤز دئدیگینه گۇره قلم آزادلیغی مدنی آزادلیقدان آسیلی دیر. قلمین دایاندیغی گون یازیچی الینه سلاح آلمالی دیر. «منیم فیکریمجه بیر دوره نین ادبیاتی اوزمان اؤزونه یادلاشار (Alienation) کی آزادلیق و مستقللیگی نین شعورونو قازانماییب، بیر ایدئولوژی و یا اؤنا بنزهر گۇجلره تابع اولار.

ادبیات صینیف سیز، آزاد و دینامیک بیر جمعیتده شعورلو (Conscience اؤزونو درک) مرحله سینه چاتا بیلر و هدهی انسانلاری آزادلیغا چاغیرماقدیر کی بو آزاد انسانلار انسان آزادلیغی حکومیتی حیاتا کئچیر سینلر. البته بو هله خیال و ایدئال مرحله سینده دیر.

اگزبستانسیالیست یازیچیلار رومان و تئاتر اثرلرینی داها چوخ فلسفی گۇروشله یازمیشلار. بۇنو سمون دۇپوار نئله ایضاح ائدیر:

ایسدییه قدر کی رۇماندا، حکایه و تئاترلاردا بیر ادبی آدم، روحی خصوصیتلری ایله

۱- ادبات جیست زان پل سارتر، ترجمه ابوالحسن نحی، مصطفی رحیمی.

تصوير اۇلۇنوردو. بىز اۋنو، متافىزىك - فىلسفى دىيىلن، يعنى بىر آدمىن بۇتون دونىايا قارشى دۇرۇمونو گۇسترن خصوصىتلر بىلە ياشادا جاغىق. اما انسانلا دونيا آراسىندا كى مناسبت، بىر فىكر مناسبتىدىن چوخ، بىر مبارزه، بىر احساس يعنى جانلى بىر مناسبت دىر. بىز اثرلر بىمىزدە بۇنو وئرمك اىستە بىرىك. نگرانلىق، اۋلوم قۇرخۇسو، عصبان، حقىقتى آختارماق بىر انسانىن اساس شخسىيىتى، چىلىسلىك و قۇر خاقلىغىندا داها ياخشى آچىقلار.

ياخشى يازىلمىش، ياخشى اوخونان بىر فىلسفى رومان، دىگر ادبى نوعلر بىلە يە بىلمە دىگى مقياسدا حياتى آيدىتلار، آچىقلار. فىلسفى رومان، رومانىن ان يۆكسك نوعى دىر. اگر بىستانسىالىپست ادبىيات، جمعيت قارشىسىندا اۋرونو مسؤل و متههد گۇردوبو حالدا خلقه خطاب اثتمز. بۇ فىلسفه نى آنلايان سىنجىگىن طبقه يە خطاب اندر.

ايندى نمونه اوچون سارترىن «مىلچىكلر» آدلى نمايشنامه سىندىن بىر پارچانى نقل اندىرىك:

«مىلچىكلر»: «مىلچىكلر، سارترىن، اگر بىستانسىالىپست فىلسفه سىنى آچىقلايان تعليمى دىداكتىك بىر تئاتر اثرى دىر. موضوعو هۇمر داستانى و ائلكترا تراژدى سىندىن آلتان بو ائردە، سارتر، يونان تراژدىلر بىن هامى سىندا اساس فىكر اولان هدر - طالعىن ثابت لىگى و تانىلار بىن يازدىغى البىن يازىسى گۇروشونه قارشى چىخىر.

اگر بىستانسىالىپست فىلسفه سىنە گۇره انسان اۋز حقىقى وارىلغىنى (ماهىت) آزاد سىنجىكلر بىلە اۋزو يارادىر. ائله جه ده وجود (وارلىق) ماهىت دن قاباق گلير. حالبوكى يونان تراژدى لرىندە، انسانلار بىن طالعى (يعنى عمللرى و نه اۋلا جاغى) تانىلار بىلە معىن لىشدىر بىلمىشىدیر. يعنى ماهىت وجوددان قاباق دىر و انسان آزاد اولاراق بىر شىنى سىنچە بىلمز. همىشه زئوس (Zeus) ون اىستە دىگى اولار.

آشاغىدا نقل اثدىگىمىز حىصه اگر بىستانسىالىپست مىثىل ائندىن اۋرستس (Orestes) اىلە طالعى و انسان اۋستو وارىلغى (مافوق بشر) مدافعه ائندىن ژوپىتر (Jupiter) يا زئوس (Zeus) آراسىندا بىر مباحثه دىر. ائلكترا، آزاد سىنچىگە، آزاد عمله قابلىتى اولمايان بىر انسان تىپى نمونه سى دىر. افسانه و داستاندا اۋلدوغو كىمى اۋرستس بىن آتاسى آگاممىنون (Agamemnon) ون قاتللىرى اولان اۋگنى آتاسى ائگىستوس (Aigistos) و آناسى كىوتامىسترا (Kiytamestra) نى اۋلدوروب باجىسى ائلكترا اىلە اۋلۇن معبدىنە سىغىنلار. ائلكترا قاباقدان بۇ جنائتى اىستە دىگىنە باخما ياراق پشيمان اۋلموش، اما اۋرستس بۇ ايشىدىن ممنون و راضى دىر. چونكى بۇ ايشله وار اۋلوشونو (اگر بىستانسىالىپستى) تامين اثتمىشىدیر و زئوسلا مباحثه يە باشلاير.

اوجونجو برده، صحنه ۲: (اۋرسته - ائلكترا - زئوس)

زئوس - يازيق اۇشاقلار، گۇردۆنوز نه حالا دۆشدونوز. (اۋرسته، اۋگنى آتاسيله آناسىنى اۇلدوروب و جنايت اۇرتاغى باجىسى ائلكترا ايله آپۇلۇن معبدينه سيغىنمىشىدير. زئوس گلنده ميلچكلر، بحران و اضطراب سيمبوللارى كىمى، بۇ ايشه گۇره وجدان عذابى چكن ائلكترانى يثيرلر). غضبله ترحم (رحم ائتمك) بىر - بىرلريله ساواشیر اۆره ييمده ... آه، دلى گنجلىك، نه بۇيوك پىسلىك ائله دىنيز اۆز - اۆزونوزه!

اۋرسته - ال چك بۇ باباجانلىقدان، تانرىلارین شاهینا ياراشمیر. زئوس - سن ده بۇ راضىلىقدان ال چك، جنايتى نین جزاسىنى چكن بىر گوناھكارا اومور.
اۋرسته - گوناھكار دگىلم من، قبول ائله مه دىگىم بىر جنايت اوجون جزا وئره بيلمه سن منه.
زئوس - بلكه ده آلداندىن، اما صبرائله، بىر آزاسونرا گوزلرینی آچاچاغام.
اۋرسته - ايسته دىگىن قدر سويله هئچ بىر شئيه پشیمان دگىلم.
زئوس - ايشله دىگىن گوناھدان باجى نین دۆشگونلويونه ده مى؟
اۋرسته - اۇنا داخى.

زئوس - ائلكترا، ائشىدىرسن مى، بۇ سنى سئودىگىنى ادعا ائدن آداما باخ.
اۋرسته - جانىمدان دا چوخ سئویرم اۇنوه، اما غم - غصه لرى اۆزوندىن دیر. آنجاق اۆزو قۇرتولا بیلر بۇ غم - غصه دن: آزاد دیر.
زئوس - اما سن، سن ده آزاد سان مگر.
اۋرسته - ياخشى بیلیرسن.

زئوس - باخ اۆز حالینا، گۆستاخ و آخماق مخلوق، ائله بیل چوخ دا شانلى حالین وارمىش، آج ايتلر آراسیندا، قورویان بىر تانرى نین (آپۇلۇن) قیچلاری آراسینا گىرمىسن. سن آزاد اۇلاندا، بىر زندانین دىینده زنجیره وۇرلموش محكومون، چارمىخا چكىلمىش قۇلون دا آزاد لیغىندان دانىشماق گره ك.
اۋرسته - نيه اۇلماسین؟

زئوس - دقت ائت، آپۇلۇن سنى قۇرودوغو اوجون قهرمانلىقدان دانىشیرسان، اما آپۇلۇن منیم هئچ سۆزومو يئره سالمايان بىر خدمتچیم دیر، بارماغىمى قوزاسام سنى بۇراخار.
اۋرسته - ياخشى، قوزا بارماغىنى ايسته سن الینی ده قوزا!!

زئوس - نه فايدا، جزا وئر مكدن خۇشوم گلمز. دئمه دیم مى من سىزى قۇرتارماغا گلدىم.
ائلكترا - بىزى قۇرتارماغا؟ مسخره ائتمه. اۇچ و اۇلۇم تانرىسى! اضطراب چكئله يالاندان

اومىد وئىرمگە ھىچ كىمىن ھقى يوخدور. بىر تانرى داھى اۇلسا.

زئوس - ۱۵ دىققە چىكمز خارجه چىخا بىلرسن.

ائلكترا - ساغ ساغلام مى.

زئوس - سۆز وئىرىم سەنە.

ائلكترا - بۇنا قارشىلىق مىندن نە اىستە بىرسن.

زئوس - سانكى ھىچ بىر شىئى، بەنى چوخ آسان وئىرە بىلە جىگىن شىئى: بىر آز پشىمانلىق.

اۇرستە - دقت، ئلكترا: بۇ «ھىچ» بىر داغ كىمى روحونون اۆستونە چۈكە جىك.

زئوس - (ائلكتروايا) دىنلە مە اۇنۇ، بۇ جىنايتى انكار ائتمەلى سەن، باشقاسى ائلەدى بۇ

جىنايتى، سەن گۆناھ اۇرتاغى دئىمك دە گۆج.

اۇرستە - ئلكترا، اۇن بئش اىللىك كىنى و اۇمودو انكارمى ائدە جىك سەن.

زئوس - انكار ائدن كىم، او ھىچ واخت بۇ دىنسىز ايشى اىستە مەدى.

ائلكترا - آھ تانرىم! سئو گىلى تانرىم نە قدر اىستە ردىم سەھواتمە بە سەن.

اۇرستە - دقت ئلكترا، بو ھىچ، بىر داغ كىمى روحونون اۆستونە چۈكە جىك. نىيە قرار

وئىرمگى باشقاسىنا بۇراخىر سان. اۇقىزغىن، گىنج كىن اىلاھە سىنى نىيە انكار ائدىرسەن. بو

ظاللىم تانرى سنى مسخرە ائدىر، گۆر مۆرسەن مگر اۇنۇ.

زئوس - سىزى مسخرە ائتمك مى، تىكلىفمى دىنلە بىن جىنايتىنىزى انكار ائدرسە نىز اىكى -

نىزى دە آرگوس Argos تىختىنە اۇتورداجاغام.

اۇرستە - اۇلدۆردو كلرىمىزىن يئرىنە مى.

زئوس - ائلە اۇلاجاق.

اۇرستە - قاتىللىرىن ان آلچاغى پشىمان اۇلاندىر.

زئوس - اۇرستە! سنى من ياراتدىم، ھەر شىئى من ياراتدىم، باخ! مەبىدىن دىوارلارى

آچىلىر، گۆى گۆرۆنۆر، اۇلدوزلارلا دۆلدۆر، دۇنن دۇلاشان اۇلدوزلارى دا. زئوس

صحنە نىن دىيىندە دىر. سسى قۇرخۇلو بىر سس اۇلوب - مىكرۇفون - اما چىتىن آنلاشلىر.

بىر دفعە دە بىر - بىرىنە چارپىمادان منتظم دۇنن دۇلاشان (فىرلانان) بۇ سپارەلرە باخ،

اۇنلار بىن يۇللارنىن من سەمانلادىم، عدالت اۇزرىنە. كۆرەلرىن اۇبۇمونو دىنلە، گۆيون دۇرد

گوشە سىندە عكس ائدن معظم ماھىنىنى دىنلە. (مئلودرام) مختلىف مخلوقلار منىم امرىمە ياشار.

انسانىن ھەر زامان انسان دوغماغى، ايت بالاسى نىن ھەر واخت ايت اۇلماغىنى من بۇبوردوم.

بىتگىلىرى من بۇيۇدەرم. تۇرپاغىن اۆستوندە اۇچان سارى پۇلن بۇلۇدلارنىنا منىم نىقسىم، استقامت

وئورر.

اۆز یوردوندا دگیلسن یابانجی! ات ده کی سۆموک پارچاسی کیمی سن. بیگزاده نین منشه سینده کی قاچاق اۆجوو کیمی سن، یئر اۆزوندە: چونکی دنیا یاخشى دیر. اونو اۆز امریمه گۆره یاراتدیم و من «یاخشیلیغام»، اما سن پیسلیک ائله دین. یئر - گۆی ده سنی گۆناھلی ییلیر. یاخشیلیق هر یئرده دیر...

یاخشیلیق سنین ایچینده دیر، سنین ائشیکینده دیر: بیر اۇراق کیمی کسیر سنی، بیر داغ کیمی ازیر سنی، سنی بیر دیز کیمی سۆروب آپاریر. ائله دیگین پیسلیگین ده باشاریسینی اۇ تأمین ائتدی. شام (شمع) لارین ایشیغی، قیلیجی نین کسرلیگی، قۇللاری نین گۆجو اۇلدى سۇنرا غرورلاندىغین، ائله دیگین بۇ پیسلیک ده وارلیغین بیر یانسیماسیندان، گیزلی، یاخشیلیغین یاردیم ائدیگی آلدان بیر تظاهر دن باشقا نه دیر کی.

اۆز منلیگینه قاییت اۇرسته، کائنات سنی سۇچلو گۇرور، سن ده، کائنات دا بیر کچیک قۇرددان باشقا بیر شئی دگیلسن. طبیعت قاییت سۇسوزلاشمیش (مانقۇر تلامشیش) اۇغول! قسۇرونو بیل، اوندان سبلکه لن، اونو پس قۇخویان چوروک بیر دیش کیمی آت یا دا اۇنونده دنیزین چکیلمه سیندن، بۇلاقلارین قۇروماسیندان، یۇلوندا داشلارین، قایالارین بۇوارلانماسیندان آياقلارین آلتیندا تۇریاغین اۇوۇلماسیندان قۇرخ.

اۇرسته - اۇوۇلسون! قایالار محکوم ائله سینلر منی، من گئچنده بیتگیلر سۇلسون. بۆتون کائناتین منی حفسیر تانیماسی یئتمه یه جک سن تانریلارین شاهيسان زئوس! داشلارین و اۇلدوزلارین شاهيسان. اما انسانلارین شاهی دگیلسن.

زئوس - شاهین دگیلم می گۇستاخ قۇردجوق ائله ده کیم سنی یاراتدی.

اۇرسته - سن اما، منی آزاد یاراتما مالی یدین.

زئوس - منه خدمت ائتمک اۆچون آزادلیغی وئردیم.

اۇرسته - بۇ مومکون دور اما سنین علیهنه اۇلدو. هئج بیر شئی بۇنا قارشى ائيله یه بیلیمه ریک. نه سن نه ده من... بیلیرم کی اۇزۆمدن باشقا کیمسه دن کۆمه ییم یۇخدور. اما سنین یاسانا قایتما یا جاغام. اۇز یاسامدان باشقا یاسا تانیما ماغا محکومام. طبیعت قایتما یا جاغام: سنه گلن مینلرجه یۇل وار اما یالئیز اۇز یۇلومدان گئده بیلهرم من. چونکی من، انسانام زئوس! هر انسان اۇز یۇلونو اۇزو دۆشونوب تاپمالی دیر. طبیعت انسانلاردان نفرت ائدر سن ده، سن ده تانریلارین شاهی! نفرت ائدیر سن انسانلاردان.

ادبی نوعلر

(Genres Littéraires)

شکلیل و محتوا باخیمیندان اورتاق قایدالارا گؤره یازیلیمیش و یا سؤیلنمیش اثر تۆپلوسونا ادبی نوع دئییلیر. اؤنا گؤره مختلیف ادبی نوعلری واردیر، بۇنلار اۆچ بۆلمه ده تدقیق ائدیلیلر:

۱ - سۆزلو ادبیات نوعلری

۲ - نثر نوعلری

۳ - نظم (شعر) نوعلری

سۆزلو ادبیات نوعلری نظم و نثر شکلینده اولاییلر. بونلار، ناغیل، داستان، آتالار سۆزوو سایره دن عبارتدیر و ۱۳۶۷ ده یازدیغیمیز «آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتی» آدلی کتابیمیزدا ایضاح ائدیلمیش دیر.

آذربایجان ادبیات کتابلاریندا ادبی نوعلری آشاغیداکی شکلیلده تعریف و تصنیف ائتمیشلر.

قۇرولوشلاری بیر - بیرینه بنزه مه باخیمیندان ادبی - بدیعی اثرلری اۆچ نوعه آیریرلار: ائپیک، لیریک و درام اثرلر.

ائپیک اثرلرده یازیچی، انسانلار و حادثه لر حقیقنده روایت (حکایت ائپوس) (Epos) حکایه دئمکدیر) ائتمک بۆلیله وارلیغی تصویر ائدر. رومان، حکایه، نوئل، بؤوست و اؤچشک بۇ نوع اثرلردندیر.

غناپی، لیریک اثرلرده حیاتین، وارلیغین و هرھانسی بیر شئین یازیچی دا اؤیاتدیغی

تأثیرلر، داخلی دۇيغولار، هیجانلار وثریلیر. بو اثرلرده حس و هیجانلار اثرین جانینی تشکیل ائدر.

درام حرکت و عمل دئمکدیر. صحنه اوچون یازیلیمیش بدیعی اثرلره درام دئییلیر. تورک مؤلفلریندن احمدقاباقلی یازدیغی تورک ادبیاتی کتابی نین بیرینجی جلدینده بو چئشید تصنیفی ادبیات اثرلری نین ایضاح و ایفاده شکیللری (آنلاتیم یولو) کیمی قبول ائدیر و عینی ادبیات نوعو اثرده مثلاً روماندا تصویر، تحکیمه، دانشما، خطاب کیمی ایفاده شکیللری نین هامیسی اولایلدیگینی قید ائدیر.

ایران ادبیاتیندا دا ادبی نوعلری اؤنجه نظم و نثر نوعلرینه بؤلوموشلر.

الف: ادبی نثر و نوعلری

نثر داغینقلیق دئمکدیر، ادبیاتدا وزن و قافییه سیز سؤزه دئییلیر. ایکی جور ادبی نثر واردیر: ساده و یا مُرسل، بیر ده سجعلی (مسجع) نثر.

سجع نثرده شعرین قافییه سی کیمی دیر. سجعلی نثر قدیم چوخ ایشله نردی. بۇنون نمونه لرینی فضولی نین دیوانیندا یازدیغی مقدمه ده گۆره بیله ریک: «اما بعد راقم تسویدات صحایف عصیان، فضولی ناتوان، بۇ طرز ایله بیان حال و بۇ نهج ایله شرح مافی البال ائدر کی... بۇرادا عصیان ایله ناتوان و بیان آراسیندا و حال ایله بال آرالاریندا سجع واردیر. بۇ گۆن سجعلی نثر مۇددان دۆشموش و تقریباً اؤنودولموشدور.

ادبی نثر، دۆشونجه و دۇيغولاریمیزی گۆزهل و تأثیرلی هم ده آچیق و دۆز گۆن دیلله ایفاده طرزلی دیر. ادبی بدیعی نثرده تصویر، خیال و دۇيغو چوخ گۆجلودور. ایفاده طرزلی ده فصاحت و بلاغت قایدالارینا اؤیغون اؤلمالیدیر.

فصاحت و بلاغت دن مقصد سؤزون دۆز گۆن، آچیق - آیدین و مناسیب (یئرینده) اؤلماغی دیر.

ادبی نثرین تاریخی، شعره گۆره یئنی دیر. اسکی دن داستان، درام (نمایشنامه) لار شعرله یازیلاردی. اوروپادا ۱۸ - جی عصر دن سونرا رومان و درام اثرلری نثرله یازیلماغا باشلادی و یاواش - یاواش شعر دن قاباغا گئچدی. اسکی دن بری نثرین نوعلری خطاب (Oratoire)، تاریخی و داستان نثری و تعلیمی یا دیدا کتیک نثر اولموشدور.

بۇ گۆن ادبی نثرین مهم نوعلاری بۇنلاردیر: درام یا تئاتر (نمایش نامه)، رومان، حکایه، خطابت، ترجمه حال، خاطیره لر، سیاحت یازیلاری، تنقید، مکتوب، مقاله، طنز حکایه

(Anecdote) و سايره.

درام يا تئاتر، رومان، حكايه و بۇكىمى نوعلر نظم و نثر شكلىنده ده يازيلار.

درام- تئاتر:

تاماشاچيلارين قاباغيندا صحنه ده آرتيست لر ين تمثيل اثمه سى و اؤيناماسى مقصديله يازيلمىش اثرلره درام و يا تئاتر اثرى (نمايشنامه) دئيلير. درام يونانجا حركت - عمل دئمكدير، دئمه لى درام و تئاتر اثرى تامشاجيلارين اؤنؤنده حركت حاليندا گؤسترييلير. ديگر نوعلر اؤخوماق و يا ائشيدمك اوچون يازيلسا دا درام سِير ائتمك اوچون يازيلار.

تاماشا اثرى اؤچ وارليغين تۇبلانماسيله عمله گلير. بۇنلار: يازيچى، اثر و اؤيون دور. يازيچى: چوخ واخت امضاسى بللى بير آدم دير. بعضاً ده بللى دگلدير.

اثر: يازيلى بير متن دن عبارتدير. بعضاً قاباقدان حاضيرلانمىش و آرتيستلرين اؤستاليغينا بۇراخيلمىشدير.

اؤيون يا تمثيل: درام اثرين اساس شرطى دير. درام اثرين دگرى و يازيچى نين باجاريغى آنجاق صحنه يه قۇيولوب اؤينانديقدان سونرا بللى اؤلور. تئاتر گروپ شكلىنده باشاريلان و يا باشاريلمايان بير صنعت دير. بورادا آرتيست و يا آكتيورلارين، دكوراسيؤنؤن و اداره چيلرين (رژيسور) ده يازيچى و اثر قدر رؤلور و اؤيلير.

درام اثرين عنصرلارى: هر درام اثرينده آلتى عنصر و اؤيلير. موضوع، آدمالار، محيط، زامان، اؤسلوب و مقصد.

موضوع: بورادا موضوع صحنه ده باش وئرن بير حادثه و يا حادثه لر سلسله سى دير. حادثه يازيلمىشدير، بعضاً سؤزلو ده اؤلايلير.

درام اثرلرى نين موضوعلارى، ميتؤلؤزى دن، افسانه لردن، تاريخدن و ياشاديغيميز حياتدان دا آلتا ييلر. البته ناغيل كيمي خيالدايانان اثرلرده و اؤيلير.

ؤلتر تئاتر صحنه سيني بير مجادله، مبارزه مئيدانينا اؤخشاتمىش دير. بو مبارزه آدمالار آراسيندا و يا انسانلارلا تانرييلار، حيوانلار و طبيعت اوستو قوه لر آراسيندا اولاييلير. مبارزه، عشق، پؤل، ايدئال، دين، طالع و احتراض كيمي سبيلردن اولاييلير. بعضاً حركتلى طرزده گؤستريلن مبارزه لر بعضاً ده سؤيلىشمك شكلىنده اؤلور. درام اثريني دگرلنديرن اساس هنر، آدمالارين بير- بيرلرينه پارالل اولان (اؤيان) و يا قارشى گلن احتراض و مبارزه لر ينى جانلى و

حرکتلی بیچیمده گۆسترمه لری دیر.

تاماشاچیلاری و آکتورلاری یاخیندان تانیماق، صحنه و اویون امکانلارینی بیلمک، زامانیندا بیر رژیسور کیمی، یازماقدا اۆلدوغو اثری اویونانان حالیندا ذهنینده حاضرلاماق درام اثری نین یازیچی سینا ان فایدالی عامللر دیر. تصادفی دگیل کی دونیانین بیر چوخ بویوک دراما تۇرقلاری تئاتریناسی نین ایچیندن چیخیلار.

اسکی یونانستانین ان بویوک تراژدی یازیچیسی اشیل، فرانسه نین بویوک تئاتر یازیچیسی وۇلتر، بۇنون جانلی مثاللاری دیر. وۇلتر یازیچی و فیلسوف اۆلدوغو حالدا بیر چوخ تئاترلاردا صحنه ده رۇل آلمیشدیر.

شکسیرین تئاتر قابی سیندا مهترلیکدن، سۇنرا پرده چیلیکدن باشلا یاراق آکتورلۇغا و سونرا بویوک یازیچیلغا یۆکسلمه سی مشهور دور.

تئاتردا زامان محدودیتی اۆلدوغو اوچون، اۇرادا کی حادثه لر معیین زامان ایچریسینده قۇر تارمالیدیر. سۇنرا اثر صحنه ده گۆستريله جگی اوچون یازیچی صحنه نین بیر چوخ طلبلرینی نظرده تۇتمالیدیر. صحنه ده وئریلن حادثه لرین ایضاحیندا یالئیز آرتیست لرین دانیشیغی دگیل اۇنلاری صحنه ده احاطه ائدن شرایطین (دکۇراسیون، ایشیق و سایره) ده بویوک رولو واردیر. صحنه ده کی دانیشیق ایکی شکیلده اولاییلر: تکلیکده (مۇنۇلۇق) و ایکیلیکده (دیالۇق). مۇنۇلۇقدا ناطق، قارشیسیندا دۇران بیرشخصه مراجعت ائتمیر، بعضاً اۇز- اۇزونه سنوال وئریر، اۇز سنوینجینی، اۇز کدرینی ایفاده ائدیر.

دیالۇق ایکی و یا داها چوخ پرسۇنازین بیر- بیرله دانیشیغی دیر. دیالۇقۇن اساسینی سۇرغۇلار- سنواللار، جاوابلار، مباحثه لر تشکیل ائدیر. درام دا آز سۇزله چوخ فیکر وئرمک و معنالی حرکت ضروری دیر. بۇرادا بعضاً بیر فیکری: ال- اۇز حرکتلری، دانیشیغین آهنگی و سس تاماملاییر. بعضاً بۇ حرکتلر سۇزلرین ده یشینه گنچه بیلیرلر. مثلاً صحنه ده، راضی سان می) سنوالی نین جاوابی آرتیست طرفیندن ال، اۇزوباش حرکتلرله ده وئريله ییلر.

درام اثرلرینده زامان مسئله سی خصوصی یئر تۇتور. اگر بیر درام اثری نین اۇخۇنماسی ۱/۵ و یا ایکی ساعات و اخت آپاریرسا، او، صحنه ده ۵- ۴ ساعات و اخت آلییر. چونکی صحنه ده سۇزلرین دئیلمه تمبی، آهنگی و حرکتلر، اۇخوماق زامانيله عینی وضعیتده اولماییر.

دراماتیک اثرلر پرده لره و پرده لر شکیللره، شکیللر گیش لره بۇلۇنور.

پرده لر بیر- بیریندن تنفس له آیریلیرلار. بعضاً بیر پرده ده وئریلن ماتریاللار یئرین (مکان) دگیشمه سینى طلب ائدیر. او زامان هر پرده ایکی و یا اۇچ شکله بۇلۇنور. رژیسورلارین پرده یه

كلمه سېنە گلىش دىئىرلر. اشتراك ائندىن تىلرېن دانىشماشىنا رېلىكادىئىلېر.
دراما تېك ائرلر ھىم شىعر، ھىم دە نئرايە يازىلايىلر.

دراىم ائرلرى نېن چىشىدلرى:

تئآتردا اۇيىنانان ھادىئەلرېن ھىصوصىيىتىدىن آسىلى اۇلاراق دراىم ائرلرى نېن مۇختىلف نواعلرى واردىر. بونلار تراژدى (غم لى - كدرلى دراىم)، كۇمىدى (گۇلدوروجو...) و دراىم يا آجىقلى گۇلونچ آدلارېلە مشهور اولوبلار. بونلارېن كلاسېك شىكىللرېلە ياناشى سونرادان مئىدانا چىخان باشقا شىكىللىرى دە واردىر.

تراژدى (فاجىئە نواعى):

ان قدىم دراىم نواعلرىنىدىن بىر. اولۇ يونانىستاندا يارانمىش (مىلادان ۵۰۰ يىل اول) و اصلى دىنى مراسىملردن عملە گلەشىدىر.

قدىم يونانىلار مۇنىتلىك و بىتگى تانىسى دىئونىسېن شرفىنە دىنى بايرام مراسىمى گىچىرىدىلر. بۇ مراسىم لردە دىونىسى كىچى و ياخود بوزۇ شىكىلىدە تىصویر ائىدرىلر. (اسكى يونانچادا (Tragos) = كىچى دىمكىدىر). اونا گۇرە بو مراسىم تراگىدىا، تراژدى آدىلە مشهور اولموشدور.

اساطىرە گۇرە دىونىس يىر اۆزوندە گزەر كىن تىتانلار (دئولر) طرفىدىن پارچا - پارچا ائىدىلمىشىدىر. اولىمىپ تانىرىلارېن نېن باشچىسى زئۇس اۇنون اۆرە گىنى اۇدموش و دىونىسى يىنىدىن دىرىلمىشىدىر. بۇ دىنى مراسىملردە دىونىس يىن مېسىتلىرى و اضطرابلارېلە باغلى الملى نغمە لر اۇخوناردى، دىونىسە خطاباً يىنە دىرىلمە گىنى آرزو ائىدرىلر و اۇنون شرفىنە كىچىنى قۇربان كىسردىلر. دىونىس مراسىملرى اۆزوم يىغىلان زامان كىچىرىلدى.

بۇ دىنى مراسىملرى اجرا ائىدن شىخصلر بىرلىكدە (كۇر = خۇر) نغمە اۇخويار و تىقلدى (Mimika) ھركىتلر گۇستىرىدىلر. سۇنرالار كۇر (خور) ون اىچرىسىدىن بىرىسى كۇرۇادارە ائىتمكە ياناشى احوالاتى نقل ائىتمگە، دىونىس اوسطوره سىنى سۇيلە مگە باشلادى. ياواش - ياواش تئآتىر شىكىلىنى آلمانغا باشلايان بۇ مراسىملر گىت - گىندە تئآتىر چىئورىلدى. بۇ اۇيون تاماشاچىلاردا مارق، قۇرخو، مەرھىم ھىسى اۇيادىردى. سۇنرالار ھىنە دە يالنىز دىونىس يىن دىگىل باشقا تانىرى لارېن دا ھياتى ھىم دە اساطىرى قەرمانلار داھى تىصویر اۇلونوردو و احوالاتى عادتاً ھۇمىن ائرلرىدىن گۇتۇررىدىلر.

بۇ صورتلە قەدىم یونانستاندا ھەم تئاتر صنعتى، ھەم دراماتورگيا (نمایشنامە و درام اثرلىرى) يارانمىشىدۇر.

ایلىك نۇپوك يونان دراماتورگى اشيل (اسخيل) دیر (۶ - ۵ میلاددان قاباق) اشیل درام دا بۇپوك دگیشیکلیکلر عملە گنیردی. یونان دراماتورگياسی نین اساسینی قۇیانلار اشیل، سۇفوکل و یورپید دیر. (Euripides)

تراژدی شکسپیرین اثرلریلە داھا یۆکسک بیر مرحله یە قالدیریلیمش دیر. دئمە لی تراژدی انسانلارا قۇرخو، ھیجان و مرحمت آشیلاماقلا عبرت درسی وئرن ان اسکی تئاتر نوعودور.

تراژدی دە قهرمان چتینلیکلرە باخما یارق اۆز یۆلوندان دۇنمور. مبارزه دە محو اۆلسادا، اۆزۆنون بۇیۆکلویونو ساخلاییر، قهرمانین وۇرۇشدوغو قۇوہلر تراژدی نین تم و موضوعونا گۆرە مختلیف اۆلورلار. قەدىم یونان تراژدی لریندە قهرمانی محوئان گویا «قضا و قدر» ین حۆکمو اولوردو.

شکسپیرین اثرلریندە بیرینجی پلاندا قضاوقدر، گیزلی قۇوہلر یۇخ انسانین داخلیندە کی مختلف تضادلار، چکیشمە لر (کۇنفلیکت) و بۇنلارین نتیجە سیندە انسانین گۆردۆبوايشلر و حرکتلر و اۇنلارین نتیجەلری رۇل اۇیناییر.

تراژدی نین قایدالاری: تراژدی بئش پردە دە اۇیناییر. یونان تراژدی لری ۶-۳ اپیزود (حادثە، پردە یثرینە) لارا آیریلاردی و ھر اپیزود بیر پردە یثرینە گنچیردی. تراژدی نین بیر گیریش بۆلمە سی (پرۆلوق) واردی کی بۇرادا صحنە دە گۆستریلە جک حادثە نین باش طرفی، قاباقکی صحیفەلری ایضاح اندیلیردی. تراژدی نین سۇن حصە سینە دە اکزۇد (Exode) دئییلردی.

موضوع: یونان تراژدی لریندە موضوع، یا میتۆلۆژی دن و یا ھۆمرین داستانلاریندان آلبنمیشدیر. ۱۷- جی عصرده فرانسیز تراژدی شاعیرلری بو قاینالارلا یاناشی لاتین، اسپانیا و عثمانلی تاریخلریندن دە موضوعلار آلدیلار.

بۇ تراژدی لردە تانریلارین و یا شاهلارین، ملکہ و شهزادەلر کیمی ان اۆست طبقە آدمالارین آرالاریندا کی علاقه و چکیشمە لر ایضاحلی شکیلدە گۆستریلردی. تاماشاچیلارا آنجاق یاخشى شئیلر گۆستریلردی. بئس، چیرکین شئیلر صحنە نین دالیندا جریان ائدر، تاماشاچیلارا آنجاق خبری وئریلردی.

تراژدیلر، داستانلار کیمی ھمیشە گنچمیش زامانی گۆستریر. تراژدیە حادثە، آدمالار،

اوسلوب باخیمیندان داستانلارین صحنه به اویغولانمیش شکیللری گۆزیه باخیلایلر.
تراژدی ده محیط بیر تک شهرین بللی بیر گوشه سی ایدی. چونکی اوزامانلار مختلف
محیطلری گۆستره ییلن دکور یوخ ایدی.

تراژدی نین بۇ اۆچ عنصر و آراسیندا وحدت قایداسی بورادان توره میشدی. بۇ، حادثه ده،
زاماندا و محیط ده (مکاندا) وحدت دئمکدیر.

زامان وحدتی: تراژدی ده حادثه ۲۴ ساعاتدا باش وئرمه لیدیر. بۇنون اوچون تک و بسیط
بیر حادثه نین ان سۇن و تأثیرلی بۇلمه سی گۆستره ریلیر و لازیم اولسا حادثه نین باش طرفی
گیریش (پرؤلوق) ده حکایه اندیلیر.

حادثه وحدتی: تراژدی ده تفرعاتا گیرمه دن تک بیر حادثه گۆستریلیر، حادثه نین اۇن و
سۇن طرفلری، سبب لری و نتیجه لری، خۇرون آغزیه لازیم اۇلدوقجا ایضاح اندیلیردی.
محیط - مکان وحدتی: حادثه بیر یئرده باشلار و اؤرادا دا قۇرتاراردی.

آداملار: تراژدی ده بسیط و یا اؤرتا سویه لی آداملار اۇلماز. آداملار، تانری، ایلاهی، یاریم
تانری کیمی سانیلان وارلیقلار یا داشاه، ملکه، شهزاده، کاهن کیمی اصیل و اؤستون آداملاردی.

اوسلوب - تراژدی ده اصیل اوسلوب ایشله نیر، قابا، چیرکین، بایاغی و حتا عادی سۇزلر
دئیلمزدی. تراژدی شاعیرلری مصراعلاری نین درین معنالی و حکمت دؤلؤ اؤلماغینا دقت
ائتمیشلر. بۇنلار تشبیه و استعاره دن فایدالاندىقلاری حالدا آچیق یازماغی دا باشامیشلار. بۇرادا
مونولوقلار و دیالوقلاردان باشقا آریتستلرین بیر - بیرلرینه سسله نیشلری (Trat) ده چوخدور.

مقصد: تراژدی نین قدیم تعریفی اونون مقصدینی یاخشى آچیقلایلیر: «انسانی
اضطرابلارین ایفاده سی اولان تراژدی، تاماشاچیلارین رۇخوندا، قۇرخو و مرحمت یاراتماقدیر.

تراژدی ده طالع، اخلاق، عادت و عنعنه لره ده یؤکسک قیمت وئریلمیشدیر.
۱۷ - جی عصر دن سۇنرا تراژدی ده کی اۆچلو وحدت قایداسی آرادان گئتدی. شکسپیر و
آلمان دراماتورقلاری، سۇنرا دا فرانسیز یازیچیلاری وحدت قایداسینی نظرده تۇتمادان تراژدی
یازماغا باشلادیلار و اضطراب و مرحمت تملینه دایانان اثرلر یاراتدیلار.

یشنی تراژدی لر، پؤل، عشق، شهرت و گنجلیک احتراصلارینا دایانان «احتراض
پیئسلری» یا درام اثری و یا تاماشاچیلار دا کدرلی دۇیغولاری و شفقتی اؤیادان «سیخینتی
پیئسلری» و یا قۇرخولو - وحشتلی حادثه لری گۆسترن «قۇرخو پیئسلری» دیر.

بیر ده گۆنوموزده چوخ یایقین اولان مثلودرام واردیر.

مثلودرام: مثله یونانجا، بسته، نغمه دئمکدیر. بو چئشید تئاتر ۱۹ - جو عصرین یاریسینا

قدر اسکی شکیلینده داوام ائتمیشدیر. یعنی موسیقیلی و کدرلی بیر درام نوعی اولموشدور. اوندان سونرا موسیقی سیز اوینانديغی حالدا یئنه اسکی آدینی محافظه ائتمیشدیر. اؤج آلماق، خیانت، فلاکت کیمی کدرلی وحشتلی موضوعلار و غریبه تصادفلر مثلودرامین مضمونلارین تشکیل اندیر و سونوندا هر تراژدی ده اولدوغو کیمی عبرت درسی وثرن بیر حادنه ایله بیتیر.

کومئدی (Comedie):

کومئدی اثری گۆلوشون اؤستونلویو ایله یازیلان اثر دیر. گۆلوش لحظه لری درام و تراژدی ده داعی اولاییلر، لاکین کومئدی ده حاکیم یئر تۇتور. بو گۆلوش هم آیری- آیری اؤبراز (صورت- پرسۇناژ) لارا اولان مناسبت ده، هم ده احوالاتین عمومی گنڈیشینده حس اؤلونور، کومئدی نین قهرمانی گۆلونج و منفی آدماملار اؤلورلار. کومئدی ده کی بۆتون پرسۇناژلار و یا اؤلنلارین اکثریتی اؤز دانیشیق و حرکتلریله گۆلوش دؤغورورلار. کومئدی نین قایدالی شکلی ده قدیم یونانستاندا ظهور ائتمیشدیر. آریستوفان (۴ - جو عصر میلاددان اول) و مناندروس (Menandros) (م. اول ۲۹۲ - ۳۴۲) ایلیک کومئدی اثرلرینی یازمیشلار.

کومئدی، آدماملارین، حادنه و عادتلرین گۆلونج و اگنڈیرجی طرفلرینی گۆستریمک صورتله عبرت وثرمگی و خوش واخت گنچیرمه گی مقصد سنچن تئاتر نوعو دیر.

ایکی اؤزلو، قۇرخاق، فضول و خسیس و بونا بنزه ر انسان خاصیتلرینی افراط درجه لریله صحنه ده گۆستریب، هر کسی بیر آز اؤز- اؤزون گۆلدوروب تریبه اندر.

اسکی دن منظوم یازیلان بۇ اثرلر ۱۷ - جی عصر دن بۇ یانا نثرله ده یازیلیر.

موضوع: بۇرادا موضوع چاغین و جمعیتین گۆنلوک حیاتیندان آلینار.

محیط: مکان بللی بیر یئر دیر. زامان یازیجی نین یاشادینی چاغ دیر. بورادا اسکی دن اوچلو وحدت قایداسی واردی. چونکی پرده و دکۇر اؤلما دینغا گۆره صحنه نی دگیشمک مومکون دگیلدی.

آدماملار: گۆنده لیک حیاتدا گۆرولن عادی آدماملار دیر. بعضاً مشهور کیمسه لرده تحقیر اوچون صحنه یه گنیریلیر (آریستوفانین اثرلرینده سقراط کیمی).

اوسلوب: بورادا تراژدی نین عکسینه اصیل اوسلوب ایشلنمز. شوخلوق، کلمه اؤیونلاری، جناسلار، بایاغی ایماء و اشاره لر چوخ ایشله دیلیر.

مقصد: کومئدی ده مقصد جمعیتین قصورلو طرفلرینی، انسانین گۆلونج خاصیتلرینی مبالغه لی شکیلده، بیر دئو آیناسیندا بۇیوده رک گۆستریمک دیر. بۇنونلا هم تاماشاچیلار اگله نیر

ھەم دە قىسورلو خاىىتىلر تىقىد ائىدىلىمىش اۆلور. بۆتون بۇنلارى نظردە توتاراق مولىر كومىندىنى بئله تىرىف ائىمىشىدىر: كومىندى، انسانلارى گۆلدورمىك بوليله اصلاح ائىتمىك سىنتى دىر. كومىندى نىن چىشىدىلرى: كومىندى نىن باشلىجا چىشىدىلرى بونلاردىر: كاراكتىر كومىندىسى، عادتىنەنەنە كومىندىسى، ھىجو و طنىز (ساتىرا) كومىندىسى و ھىلە (اىنتىرىكا) كۆمىندىسى و اجىماعى كۆمىندى.

كاراكتىر كومىندىسىندە انسان قىسورلارى بللى تىپ لردە گۆستىرلەرك سىحنەدە گۆلونىچ ھاوا يارادىلىر. مىنلأىكى اۆزلو بىر آدامدا گۆرولن ھامى قىسورلار مولىرىن تارتۇف (Tartuffe) وندا گۆستىرلىمىش دىر. كاراكتىر كومىندىسى نىن شاھ ائىرى مولىرىن خىسىس (L'avare) پىشىسى دىر.

عادت - سىحنەنەنەنە كومىندىسىندە، جىمىت و يا بۆتون انسانلىغىن قىسورلو طرفلرى ھىجو ائىدىلىر. اجىماعى قىسورلارى الە آلان كومىندى زانرىندا ھىياتداكى چىركىن جىھتىلر، يارامازلىقلار، مىنقىلىكلر ائىردە قابارىق شىكىلدە گۆستىرلىر. بۇ چىشىد كومىندىلرىن اىلك نىمونه لرىنى آذربايجاندا م. ف. آخوندوف و اۆندان سونران ب. وزىروف و ھىق وئردىف و جلىل مىھمد قلىزادە و سلیمان ئانى يازمىشلار.

ھىجو كومىندىسى: ادبى ھىجوىن (ساتىرا) سىحنەدە وئىرىلمىش شىكىلى دىر. بو چىشىد كومىندى دە بىر انسان، بىر گروپ و يا بللى بىر ھادىئە گۆلونىچ ائىدىلىر. ھىلە كومىندىسى: تىكجە گۆلدورمىك اوچون يازىلان ائىرلردىر. ھادىئە لردى بۆيۈنلو و چۆزىملى شىكىلدە تىرىب ائىدىلىر، عىباىب تصادفىرە بىر وئىرىلر.

كومىندى دە بىر سىرا گۆلۈش اۇصوللارىندىن استفادە ائىدىلىر. مىنلأ:

۱ - «دمونستراتىو افىشاء و يا اۆز اۆزۈنۈ افىشاء. مىنلأ م. ف. آخوندوفون «موللا ابراھىم خلىل كىمىا گىر» ائىرىندە ھاجى نورى نۇخا (شىكى) تاجىرلىرىنى، اۆنلارىن اۆز سئواللارىلە گۆلونىچ و سىتە سالىر.

۲ - گىنىمە و گىنىم واسىطە سىلە گۆلۈش دۇغورماق. (مىنلأ ھاجى قارانىن سفىرە ھاضىرلانماسى سئوىل ائىرىندە بالاش - بىن آتاسى نىن گىنىمى).

۳ - سىحنە و اىفادە لرىن تىكرارلانماسى واسىطە سىلە گۆلۈش ياراتماق.

۴ - بىر - بىرىنى باشادوشمە مىكلە يارانان گۆلۈش.

۵ - بۇش اۆيۈنمە و لوغالانماغى تصوىر واسىطە سىلە گۆلۈش دۇغورما.

۶ - مىناسىز سۆزلەرلە گۆلۈش ياراتماق.

- ۷- محاکمه ده ضعیف، گؤلونج دلبلر گنیره رک گؤلوش یاراتماق.
۸- جاهللیک، عواملیق و یا اوزونو بیلمه مزلیگه وورماقلا گؤلوش یاراتماق.

درام:

درام اثرلرینده گؤلونج، عادی، وحشتلی حادثه لرله کدرلی، اینجه و گؤزله حادثه لر برابر تصویر اولونور. درام کلاسیک تئاترین سون محصولو و یئنی تئاترین دا باشلانغیجی ساییلیر. شعر و یا نثرله یازیلار. اؤچ پرده دن بئش پرده یه قدر اولار بیلر. درام ۱۸ - جی عصر دن بری یازیلماغا باشلامیشدیر.

داها چوخ جمعیت و ملی موضوعلاری سئچیر. ان قانلی و چیرکین حادثه لری تاماشادا گؤستریر. درام کلاسیزمه قارشلی رئاکیسیا دیر و رومانیزمین تئاتر دا تطبیقی دیر. موضوع: حیاتی، کدرلی و گؤلونج، چیرکین و گؤزله طرفلریله اورتایا قویان هر حادثه درام موضوعو اولار بیلر.

درامین مختلف نوعلری واردیر: تاریخی درام، عائله وی درام، اجتماعی - معیشت درامی، لیریک درام و سایره.

آداملار: هر طبقه دن و هر نوع کارا کترلی آدام درام دا رؤل اؤینایا بیلر. اما بۇنلار چوخ بؤکسک و یا خود چوخ آلچاق کارا کتر و ایشلریله نادر تیپلری تمثیل ائدرلر. درام دا داها چوخ گنچمیش زامان ایشله نر. محیط و مکان هر پرده ده دگیشیر.

مقصد: درامین مقصدی حقیقتی گؤستر مکدیر. تکجه گؤلدورن و یا تکجه آغلادان حادثه لر، حیات گنر چگینه اؤیماز. اما، بۇ ایکی عنصر درام دا گؤستریلن حادثه لرده قاریشدیغی اؤچون حیاتین گنر چگینی عکس ائدیرر.

آذربایجاندا درام نوعی چوخ انکشاف ائتمیشدیر. حسین جاویدین اثرلری نین اکثریتی درام کارا کترلی دیر. نجف بیگ وزیر اوف. ع. حق وئردیف، سلیمان ثانی، جعفر جبارلی، (سنویل، الماس و یاشار دراملاری)، صمدوورغون (واقف اثری)، میرزه ابراهیموف (حیات اثری)، الیاس افندیف، مهدی حسینوف و بختیارواها بزده (نسیمی...) وس. دگرلی درام اثرلری یازمیشلار.

رۇمان و نواعلرى:

رۇمان نواعلرى ائپىك (حكايه) ائىرلره داخل دىر. ائپىك ائىرلر گۇتۇرولن موضوع و تمللرى نىن ساده و مركب و هم ده چشيدلرینه گۇره و حكايه - رۇمانىن حجمينه گۇره مختليف آدلار آيلرلار.

بىز اۇنجه رۇمان و نواعلرىنى، ايضاح ائده جه بىك. سۇنرا ائپىك ائىرلر نىن ديگر نواعلرىندىن، باسبا، نۇئل، حكايه، پۇوست و اۇچىر ك دن بحث ائده جه بىك.

رۇمان:

ائپىك (حكايه - تحكيه) ائىرلر نىن ان بۇيوك نوعى رومان دىر. رومان مركب و بۇيوك حادثه لرى هم اۇزون بىر زاماندا تصوير ائدر. حيات اۇز گنىشلىگيله و ئىرلر، اشتراك ائىرلر نىن سايبى چوخ اۇلور. بىر سىرا احوالات، حادثه لر، مسئله لر بىر - بىريله علاقه دار شكىلده و ئىرلر. تىپ لرىن گنچمىشى و گله جگى ده تصوير اۇلونور. اشتراك ائده ن تىپ لرىن صورتى (Portrait)، كارا كترى، حياتدا گنچمىش اۇلدۇغو يۇل تام گنىشلىگيه تصوير ائىرلر. رومانلار نىن موضوع و تىم خصوصيتلر نىن گۇره مختليف چشيدلرى واردىر. مثلاً تاريخى رومان لار، ماجرا رومانلار، اجتماعى و معيشت رۇمانلار، فلسفى رومانلار، تحليل رومانى و فانتاستىك رومانلار.

رومان نوعى نىن قديم تاريخى واردىر. قديم يونان دا اسكندرىن مبارزه لرىنه عايد بىر سىرا مئثور ائىرلر و رومانلار يازىلمىشىدىر. بۇنلاردا اساس حادثه لر سئوگى و محبت اطرافىندا قۇرولوردو. اۇرتا عصرلر ده داها چوخ جنگاورلىك رومانلار انكشاف ائتدى. بونلار داها چوخ افسانه يه ياخين دى. بۇنلار نىن اساس پرسۇنازى (اۇبراز) ايدئال جنگاورلردىن، شاهلاردان، غير عادى، مرد، جسور و قۇوتلى قهرمانلاردان عبارت اۇلوردو.

بۇ گۇنكو رومان و حكايه يه بنزه نىن ائىرلر رونسانس دان سۇنرا يازىلمىشىدىر. بۇنون ايلك نمونه سى زىيوانى بۇ كاجيو (Giovanni Boccaccio ۷۵ - ۱۳۱۳) نون يۇز كىچىك حكايه نىن تر كىيىندىن عملة گلن دكامرون (Dekameron) دور. دكامرونۇ اۇرتا چاغ حكايه لرىندىن آيىران اولۇ يازىچىسى نىن معلوم اولماغى و ئىر شكلىنده يازىلماسى دىر. بۇ حكايه لر اۇنجه موجود اۇلدوغو حالدا بۇ كاجيو بۇنلار، تانىدىغى اصيل كىمسه لرىن حياتلارىندىن گشرچك صحنه لر قاتىب اۇنلار يىنى لىشدىر مېشىدىر. گۇرۇنوشده تىكجه اگلندىر مېك اۇچون يازىلمىش

سانیلان بۇ حکایه لرده ای탈یا یوکسک صینیفینین تنقیدی (هجو) ده یئر آلمیشدیر. اونا گوره اؤنون تأثیری گنیش اۆلدو و فرانسه و انگلستاندا دکامرونو تقلید ائندن اثرلر یازیلدی.

دکامروندان سؤنرا رومانین انکشاف زیروره لری فرانسوا رینله (Francois Rebelais ۱۵۵۳ - ۱۴۹۰) نین ایکی اثرینده و دؤسروانئیس (۱۶۱۶ - ۱۵۴۷) ین، دونیا شاه اثرلریندن ساییلان دؤن کیشوت رومانیندا گؤرۆلور.

۱۶ - جی عصرین ایکینجی یاریسیندا و ۱۷ - جی عصرین اۆلرینده، یاشایان اسپانیانین مشهور یازیچسی سروانتس (Servantes) مشهور «دؤن کیشوت» رومانیندا استهزالی بیر شکیلده جنگاورلیک رومانلاری نین قهرمانینی گؤستریر و اونا گؤلوردو. دؤن کیشوت بیر انسان کیمی یاخشی خصوصیتلره مالیک ایدی، لاکین جنگاور رومانلاری نین تأثیرله حیات دۇیغوسونو ایتیریر. «جنگاورلیک» آرزوسوایله گئت گنده پیس وضعیته دۆشور، اؤخوجونون گؤزو قارشیسیندا گؤلونج اۆلور. بو، فنودالیزم قۇرولوشونون بحران گنچیردیگی زامانا راستلاشیر. بۇ رومان بحرانا دۆشموش فنودالیزمین افاده سی ایدی و اونا، تنقیدی مناسبت بسله بیردی.

۱۷ - جی عصرین باشلاریندا، فرانسه ده هؤنۆره دۆرغه (۱۶۲۲ - ۱۵۶۸ Honoré D'urfé) نین یازیدیغی «آستره (Astrée)» آدلی اثری رومان نوعی نین باشلانغیجی کیمی ساییلیر. بۇ ۱۶ - جی عصرده سئویلین چوبان روماننی نوعونون بیر شاه اثری دیر. عشق و ماجرا تمی اۆزینده یازیلیمیشدیر.

۱۸ - جی عصرده دونیا ادبیاتیندا سانتیماننال - حسی رومانلار یازیلماغا و یاییلماغا باشلادی. بۇ رومانلاردا عائله مسئله لری و سئوگی اساس تمی تشکیل ائدیردی. بئله رومانلاردا قهرمانین داخلی عالمی نین تصویری مهم یئر تۇتوردو، اخلاقی مسئله، اؤبود - نصیحت بیرینجی سیرادا گلیردی. حسی رومانلاردا قهرمانلار اشرف طبقه دن یۇخ اورتا طبقه لردن سئچیلیردی. بئله رومانلار انگلستاندا، فرانسه و آلمان دا انکشاف ائندی.

۱۸ - جی عصرین سۇنلاریندا ژان زاک رۇسو (Nouvelle Helouse) (فرانسه) و گۆته، «ورتیر» آدلی رومانيله آلمانیدا رومانئیک رومانلاری نین ایلك اثرلرینی یازدیلار.

۱۹ - جو عصرده دونیا ادبیاتیندا بؤیوک دگیشیکلیکلر عمله گلدی. بۇ زامان بیرسیرا بؤیوک اثرلر یازیلدی و بیر اۆلكه نین یازیچسی اؤز بؤیوک اثرلریله بۆتون دونیادا تانیماغا باشلادی و آیری - آیری اۆلكه لرین ادبیاتلاریندان عمومی دونیا ادبیاتی یاراندى. بۇ زامان دا رئالیزم حاکیم استیل (مکتب) اؤلموشدور.

ادبی بوعلرین بۆتون ساحه لرینده اۆلدوغو کیمی رومان دا داعی رئالیست کاراکترلی

اثرلر اؤستونلوک قازانماغا باشلادی. رومانلاردا انکشاف ائدن اجتماعی - سیاسی حیاتین صحته لریندن بدیعی منظره لر وئريلمه گه باشلاندى. ۱۹ - جو عصرین باشلاریندان ۲۰ - جی عصره قدر رومانین انکشافی رومانئیزم، رئالیزم، ناتورالیزم گؤروشلرله برابر اؤلموشدور. ۲۰ - جی عصرده بیر طرفدن سوسیالیست رئالیزمین ظهورو و کؤمونیست اؤلکه لرده حاکمیتی، بیر طرفدن ده انگریستانسالیزم و باشقا فلسفی - ادبی مکتبلرین تاثیريله مختلف دونیا گؤرؤشلو و ادبی استیل لی رومانلار یازیلیمیشدیر. چاغداش رومان بؤتون ادبی جریانلاری و قایدالاری هئچه سایماق ایسته ین رومانچیلارین یازدیقلاری رومانلارا دئییلیر. بۇنلارین بیر حیصه سی آنتی رومان دان بحث ائدییرلر (فرانسه ده آر. گریبله A.R.Grillet، کلودسیمون و سایره کیمی).

بۇ طرزده رومانلارا قاینق اؤلان یازیلار، ف. کافکا (اطریش)، جیمز جویس James Joyce (ایرلند)، ویرجینیا وۇلف (انگلیس)، ویلیام فالکنر، آلبر کامو (A.Camus) (فرانسوز) و ژان پؤل سارترین فلسفی یازیلاری دیر.

آذربایجاندا رومان نوعی تازادیر. محمد سعید اوردوبادی نین ۱۹۰۷ ده یازدیغی «بدبخت میلیونچو» رومانی بۇنوعون ایلیک نمونه لریندن دیر. سوؤئت دؤرونده دیگر ادبیات نوعلری کیمی رومان دا چوخ انکشاف ائتمیش و مختلف نوع رومانلار یازیلیمیشدیر. سوسیالیست رئالیزمی گؤروشو ایله یازیلان رومانلارین ایلیک نمونه سی کیمی م. گورگی نین «آنا» آدلی اثرینی قبول ائدییرلر. بۇ اثرده فهله صینیقی نین اؤز آزدلیغی اؤغروندا مبارزه سی گئنیش شکیلده وئريلمیشدیر.

رومان نوعلری:

۱- تاریخی رومان:

موضوعسۇنو تاریخده یاشامیش قهرمانلار و اؤنلارین اطرافیندا کی حقیقی و یاخیالی آدمالارین حیات ماجرالاریندان آلان رومانلار تاریخی رومان دئییلیر. البته کی تاریخ ایله تاریخی رومان آراسیندا فرق واردیر. بۇرادا یازیچی موضوعدا آز - چوخ دگیشیکلیک آپارایلر. بیر تاریخی قهرمانا ایسته دیگی کارا کتری وئره بیلر، اؤنون ماجراسینی داها جاذبه لی ائتمک اوچون بیر چوخ عشق، فضیلت و ایگیدلیک عنصرلریله بزه یه بیلر. یاشامیش آدمالار آراسینا خیالی انسانلار قاتار و یا ایکینجی - اوچونجو درجه شخصیتلری بیرینجی درجه یه قالدیرایلر. آنجاق بۇنلارلا برابر گئرچک حسینی وئرمگه دقت ائتمه لی دیر. بوراداکي گئرچک تاریخی

گنرچکدن چوخ رومان گنرچگی دیر. بۇ گنرچگی تأمین ائتمک اوچون رومانینی یازدیغی زامانی و محیطی یاخشی تانیمالیدیر. اۇدوره عائد عادت - عنعنە لری، منظره و معمارلیق خصوصیتلرینی، پالتار و اشیانی تدقیق ائتمە لیدیر. اۇ عصرده مدینتین هانسی صفحه ده اۇلدوغونو، حقوق و تریه فایدالارینی، انسانلارین دۆشونجه و داورانیشلارینی بیلمه لی دیر. بۇنلاری بیلمه دن تاریخی رومان یازماق مۇمکون دگیل. تاریخی رومان داها چوخ روماننیزم مکتبی یازیچیلاری طرفیندن انکشاف ائتدیر بلمیشدیر. ایلک بۇیوک تاریخی رومانچی انگلیس والتراسکات (Walter Scott ۱۸۳۲ - ۱۷۷۱) دیر. فرانسه روماننیک لریندن ویکتور هوگو (۱۸۰۲ - ۸۵) «نوتردام دۇپاریس» (Notrdame De Paris) رومانله تاریخی رومانین روماننیک نمونه سینی یازمیشدیر. آلكساندر دۇما («آتا» ۱۸۰۲ - ۸۸۵ Alexandre Dumas) تاریخدن ماجرا رومانلاری اوچون ماتریال سئجمیشدیر.

الكساندر دۇمانین «اۆچ جنگاور» و «مونت کریستو» (Monte Kristo) کیمی چوخ سئویلن رومانلاری تاریخه دایانان اما گنرچک دن پایی آران تاریخی رومانلاردیر. دۇما بۇ اثرلرله خلق رومانچیلیغی نین ایلک نمونه لرینی وئرمیشدیر. تاریخی رومانین شاه اثرلری آراسیندا بۇنلاری سایا بیله ریک: رۇس یازیچیسى نیکولا گوگول (۱۸۰۹ - ۵۲) ون «تاراس بۇلبا» (Taras Bulba، ایتالیالی آ. مانزونى (۱۸۷۳ - ۱۷۸۵ A. Manzoni) نین نیشانلی لار، فرانسىز گۇستاو فلۇبرتین (۱۸۲۱ - ۸۰) Gustave Flaubert «سلا مۇ» و لهستانلی (پۇلشالی) هنرىک سىینکىویچ (Polish Henryksienkiewicz) یین «کوؤادیس» (Quevadis) رومانلاری.

بیرده گلە جک رومانلاری واردیر کی اۇتۇپیا رومانینی نین بیر قۇلو دور.

۲ - ماجرا رومانی:

ماجرا رومانلاریندا غیر عادی حادثه لر تصویر اۇلنور. بۇ رومانلاردا حادثه لر رومانین بۇتۇوؤ کیمی دیر. حادثه لر یئنی کشف اۇلۇنموش و یا خیال ائدیلمیش اۆلکه لرده گنچیر و فوق العاده عنصرلرله اۇخوجودا وحشت و عجاب حس لر دۇغورار. حادثه لر تئز - تئز دگیشر و بیر سینما فیلمی کیمی سرعتله آرد - آردا گنچر و گۇزله مه یین چکیشمه تۇققوشمالار اۇخوجونون دقت نظرینی چکر و هیجانینی داوام ائتدیرر.

ماجرا رومانینی قهرمانلاری قۇرخمازلیق، قدرت و جسارتلرله دقتی جلب ائدرلر. ماجرا رومانیندا محیط، اۆلکه لر تئز - تئز دگیشر، زامان سرعتله گنچر. اما بۇنلاردا فیکر زنگیتلیگی

اۇلماز. آنجاق اۇخوجويا خوش واخت گنچيرمگه بارار.
ماجرا رومانلارى اسكى داستانلارين و شؤاليه رومانلارى نين داها گنرچگه ياخين شكلى
و داوامى دير.

۳- بۇلىس رومانلارى:

ماجرا رومانلارى نين بير چئشيدى دير. بۇ رومانلار داها چوخ اۇغۇرلوق، جنائت و
بۇلىس - گوناھكار مجادلە سيني تصوير ائدر. بۇلىس رومانى قۇرولوش جهتيندن ماجرا
رومانى نين ترسى دير. بۇرادا جنائت بير نتيجه دير. ذكى بير گيزلى بوليس: آگاھى مأمورو) بير
چوخ ايپ اۇجو و بلير تيلردن بۇ جنائتين سيبيني، طرزىنى و قاتلىنى تاپا جاقدير. ماجرا رومانى نين
سۇنو بۇلىس رومانى نين باشلانقيچينا بنزەر.

۴- اگزوتيك رومان (Romane Exotique):

بۇ رومانلاردا مقصد، اوروپا اۆلكه لرینه اۇزاق و مجهول اۆلكه لرین اقليم و منظره لرینی اۇرادا
ياشا يانلارين عادت - عنعنه لرینی تانيماق دير. بونلاردا ماجرا رومانلارى كيمي بۇل حادثه لى و
بۇل سرگذشتلى و حر كئلى اۆلور.

ماجرا رومانلارينين ان گۆزه للرینی انگليس و آمريكالى يازيچيلار يازميشلار. اما
زاهانيميزدا، سياحت ين آرتماسى، تۇريزمين انكشافى، سينما، راديو و تلويۇنون هر چئشيد
ماراقلارى راضى سالماسى و غير عاديليكلىرى راحت جاسينا گؤستره سي ماجرا رومانلارينين
اۇنودۇلماسينا سبب اۆلموشدور.

بوليس و جنائت رومانلارى نين ايلك شاه اثر نمونه لرى آمريكادا يازيلميشدير.
(ادگار. ا. پو E. A. Poe) اگزوتيك رومانين بۇيوك نماينده سي فرانسيز بيئر لۇتى
(Pierre Loti ۱۸۵۰-۱۹۲۳) دير. بير بحريه (دنيز) ضابطى (افسر) اولان بۇ رومانچى گزديگى
دنيز اۆلكه لرينين عادت - عنعنه لرینی جانلى تابلۇلار حاليندا تصوير ائدن اثرلر يازميشدير.
«آزاده» ادلى رومانيندا استانبولون اۇزامانكى تصويرينى وئرميشدير. چاغداش آمريكالى
ارنست همينگوتى (Ernest Hemingway) بۇ چئشيد رومانايىنى ليكلر گنيرميشدير.

۵- اجتماعى رومان:

اجتماعى رومان اصطلاحى گنئيش بير مفهوم دور.

هر عصرده جمعیت لرین قۇرولوشو و اجتماعى مسئله لری روماندا عكس ائتدیریلیر. اورتا چاغدا دین، افلاطونى عشق و فئودال قۇرولوش نئجه رومانا گیرمیشسه سونرالاردا صنیف مبارزه لری و ایشچی مسئله لری رومانلاردا عكس ائتدیریلیمیشدیر.

عمومیتله اجتماعى رومانچیلار جمعیتی و یا مسئله لرینی یئنی بیر گۇرۇشله اله آیرلار. اۇنلار اثرلرینده گیزلی و یا آچیق بیر مقصد تلقین ائتمک ایسته بیرلر. تصویر ائتدیكلری حادثه سانكى آدمالارین یۇخ بیر جمعیتین باشیندان گنچمیشدیر. آدمالار فرد و کارا کتر اولماقدان چوخ بعضی بئشه و صنیفلاری تمثیل ائدن بیر تیپ کیمی گنیدیرلر. روماندا کى کشمکش (اخلاق، عشق، جنایت و سایره) فردی دۇيغولارلا یۇخ اجتماعى سیلرله آچقلانیر. اۇنا گۇره بۇ رومانلاردا روحى تحلیل و دۇيغو درینلیگی ایکینجی سیرادا قالیر و اجتماعى حادثه لر قارشیسیندا مثبت، منفى، عصیانچی، استهزا و یا تلقینچی بیر داورانیش واردیر. اجتماعى رومانلاری ایکی گروپا آیرا بیله ریک:

۱- معین بیر مقصدی اولمايان عرف و عادت رومانلاری: بۇ جور رومانلاری ایلك دفعه رئالیست یازیچیلار یازمیش سۇنرا ناتورالیست لر اۇنو انکشاف ائتدیرمیشلر. بۇنلارین باشیندا گلن امیل زۇلا، اونو تنقید ائدنلره بئله جاواب وئریمیشدیر. «گۇردۇبومو یازیرام، اثریم بیر حزب و یا تبلیغات اثری دگیل، بیر حقیقت اثری دیر. انسانلار بئله یاشاییر، بئله اولۇر. من، ئبوت ائتمکدن قاچان بیر ئیت (ضبط) ئنشى (کاتب) سیندن باشقا بیرشئی دگیلم.»

اما امیل زۇلا سۇنرالار اجتماعى رئالیزم گۇرۇشو ایله یازدیغی رومانلاریندا اۇخوجولارینا معین فیکرلری تلقین ائتمک ایسته یردی.

۲- مقصدلی رومانلار: بۇ رومانلار بیر فیکری ئبوت ائتمک، بیر گۇرۇبو قیناماق و بیر گۇرۇشو تلقین ائتمک اوچون یازیلیر. بئله رومانلار ۲۰-۱۹- جى عصرلرده انسان حقلری و آزادلیقلارینی مدافعه ائتمک، اقتصادى و اجتماعى برابرلیک مقصدلریله یازیلیمیش رومان لاردیر. بۇنلار عصریمیزین محصوللاری دیر و بۇنلار تئزیسلی (Thesis) رومانلار دئییلیر. (تئزلی رومانلار)

تئزیسلی رومانچی طرف تۇتار و اونون صنعتی بیر فیکرین تبلیغینه خدمت ائدر. بئله رومانچیلار سیاسى پارتی لرین ایشینی گۇرورلر و چوخ واخت اثرلری نین عۇمرو قیسا اولۇر. نئزیسلی رومانلارین هجولى شکلینه ساتیریک رومان (La Romane Satirique) آدی وئریلیر.

اجتماعی رومان زامانیمیزدا چوخ انکشاف ائتمیشدیر.

اجتماعی رومانین ایلك شاه اثرینی فرانسیز شاعیری ویکتور هوگو یازدیغی «سفیللر» (Les Misérables) اثریله وئرمیشدیر. رومانچی شاعیر بۇرادا گۇناھسیز محکوملارین، سقوط ائتمیش قادینلارین، کوچه ده سفیل گزه ن آداملارین حیاتلارینی تصویر ائده رک یۇخسوللارا حدسیز مرحمت و شفقتینی گؤستریمیشدیر. هم ده لازیم اولمایان قاطی سرت بیر قانۇنا قارشى سئوگی و وجدانین داها اؤستون اولدوغونو بدیعی بیر ایفاده ایله مدافعه ائتمیشدیر.

فرانسیز رومانچیلا ریندان هۇنۇره دۇبالزاک (Honoré de Balzac ۱۸۵۰-۱۷۹۹) استندال، امیل زۇلا، آنا تۇل فرانس (Anatole France ۱۸۴۴-۱۹۲۳)، رۇمن رۇلان (Romain Rolland ۱۸۶۸-۱۹۴۴)، مۇریس بارسۇ (M. Bassès) و روس یازیچیلاریندان تۇرگنیف (Turgenyev ۱۸۱۸-۸۳)، لئون تۇلستۇی (۱۸۲۸-۱۹۱۰)، آمریکالی یازیچیلاردان ائلسکین کالدوئل (Elskine Caldwell) و جان اشتاین بئک (Steinbeck) اجتماعی رومانین مختلف نواعلرینده مشهور اولموشلار.

۶- تحلیل رومانلاری (آنالیتیک رومان):

بورادا خارج ده گئچن حادثه لردن چوخ قهرمانلارین داخلی دنیاسی و انسان شخصیتی نین چکشمه لر ایچینده کی تظاهرلری تحلیل اولونور.

اجتماعی رومانلارین جمعیت چی لیگینه قارشى بۇنلار داها چوخ فردیت چی دیر. اجتماعی رومانلاردا مقصد بعضی تیپلری اله آلیب بیر گرۇپون حیاتینی گؤستریمک اولدوغو حالدا بۇنلار قهرمانلارینی اۇرتایا قۇیاریلار و بۇ قهرمانلارین باشقالاریندان فرقلندیرن خصوصیتلری، اۇنلاردا کی روحی عارضه لری، طبیعت - مزاج خصوصیتلرینی آچقلارلار.

تحلیل رومانیندا حادثه دن چوخ آدامین کارا کترلری و حادثه لرین معناسی اهمیتلی دیر. حادثه لرده چوخ واخت کارا کترین مختلف تظاهر و نندن چیخار. بۇ اثرلرده یازیچی وجدانین، رۇحون و شعور آلتی نین گیزلی ایستکلرینی و سرلرینی آچقلاماق ایستر.

تحلیل رومانلاری ناتورالیزمه قارشى بیر رئا کسیون کیمی و ایلك دفعه فرانسه ده پۇل بۇرزه (Paul Bourget ۱۹۳۵-۱۸۵۲) طرفیندن یازیلیمیشدیر. بۇ یازیچی عینی زاماندا بیر پسکؤلۇق (روانشناس) دی.

تحلیل رومانچیلا ریندان مشهور روس یازیچیسى داستایئوسکی دیر. (۱۸۲۱-۸۱) Dostoyevski). اۇ رومانلاریندا خسته مزاجلی، گۇناھکار، صرعه لی، غیر عادى انسانلاری

تصویر ائتمیش - یاشا تمیشدیر.

۲۰ - جی عصرین اوللرینده تحلیل رومانى سئز گيچى فیلسوف بر گسون وُن گوروشلریندن و پسیکوآنالیزی کشف ائدن دوکتور فرؤیدون تدقیقلریندن فایدالانمیش و تأثیر آلمیشدیر. چاغداش فرانسیز یازیچیلاردان آندره ژید (André Gide)، ژول رومن (Jules Romains)، ژورژ دو هامیل، فرانسوا موریاک و آلبر کامو و اطریشلی رومانچی فرانتس کافکا (Franz Kafka) مشهور تحلیل رومانچیلاری دیر.

۷- فلسفی رومان:

فلسفی رومان اگزستانسیالیست یازیچیلار طرفیندن (سارتر، سیمون دؤبوار) یازیلماغا باشلامیشدیر. بۇ باره ده اگزستانسیالیزم ادبی مکتبی فصیلنده ایضاحات و ثریلمیشدیر. باسنىيا: حکایه نوعونون ابتدائی شکللریندن دیر. باسنىيا اکثر روایت و نقل ائدیلمه یؤلیله یارانیر. آلتنگوریک طرزده اکثر شعرایله یازیلیر. باسنىيا نصیحت ائدیلمکله یاراماز جهتلر تنقید ائدیلیر، بعضی حاللاردا طنز و هجو ده ایشله نیر. باسنىيا اشتراک ائدن پرسوناژلار اساساً حیوانلار و مختلیف شئیلر سیماسیندا آلینیر، دانیشدیریلیر و شخصیت لندیریلیر و بعضاً انسان صورتلری ده اشتراک ائدیر. باسنىيا نین اولینده و یا سۇنوندا تمثیل دن چیخان اساس اخلاقی، تربیه وی فیکر بعضاً یازیچی طرفیندن و ثریلیر. مثلاً «قارقا و تۆلکو» اثری نین سۇنوندا مؤلف دئیر:

اؤلما سایدی جهاندا سارساقلار
آج قالاردی یقین کی یالتاقلار
«صابر».

آذربایجان ادبیاتیندا ذاکر، سید عظیم شیروانی، صابر، عباس صحت، عبدالله شائق، باسنىيا نوعوندا قیمتلی اثرلر یازمیشلار. حکایه: حجم جه بویوک اؤلمایان، تصویر ائدیلمن حادثه یه، تحکیه اؤصولیله و ثریلمن نثر اثرلرینه حکایه دئیلیر، حکایه ده حیاتدان آنجاق بیر حادثه گؤتورولوب تصویر ائدیلیر و اساس احوالاتدان کنار چخیلماز.

مثلاً جلیل محمد قلیزاده نین «اؤستازینال» حکایه سینده بیر نئچه تیپ اشتراک ائدیر. لاکین بیزیم نظریمیز ده ان چوخ جانلاناتان اوستازینال صورتی دیر. بیز اؤنون تنبلیگینی، بۇش بۇغازلیغینی و عواملیغینی گؤروب گؤلوروک. بۇ حکایه ده اؤستازینالین بۇتون حیاتی و ثریلمیر.

حکایه لرین تنملری مختلف اولایلر. عائله حیاتی، تاریخی بیر حادثه سئوگی و قهرمانلیق تنملرینده یازیلان حکایه لر واردیر.

آذربایجان ادبیاتیندا حکایه نوعو آنجاق ۱۹ - جو عصردن باشلامیش دیر. اسماعیل بیگ قوتقاشانلی «رشیدبیگ و سعادت خانیم»، میرزاف. آخوندوفون «آلدانمیش کواکب»، باکیخانوفون «کتاب عسگریه» سیندن سونرا جلیل محمد قلیزاده، ع. حق وثریدیف، سلیمان ثانی و عبدالله شائق مشهور حکایه لر یازمیشلار.

سوونت حاکیمی دؤرونده حکایه یازماق داها دا یایلمیش و جعفر جبارلی، میرجلال، ثابت رحمان و باشقالاری یئنی حکایه لر یازمیشلار.

نوؤئل: نوؤئل ده حکایه دئمکدیر. بونا چوخ زامان کیچیک حکایه ده دئییلیر. بورادا دبلین دؤز گونلویو و ییغاملیغی چوخ اؤنملی دیر.

نوؤئل لرده تصویر اولونان حادثه لر حقیقی - گنرچک اولمایایلر. حادثه اؤخوجودا انتظار دؤغورور، اؤنون گؤزله مه دیگی بیر نتیجه ایله بیتر.

آذربایجان ادبیاتیندا جلیل محمد قلیزاده، ع. حق وثریدیف و میرجلالین یارادیجیلیغیندا نوؤئل چوخ انکشاف ائتمیشدیر.

پووست: بۇدا حکایه دیر، حکایه ایله رومان آراسیندا اؤرتا حجم ده یازیلیمیش ائپیک اثر دیر. آلدانمیش کواکب عینی زاماندا پووست دیر.

اؤچئرک: بۇرادا حیاتدا اولان بیر حادثه و یا بیر انسانین کارا کتری تصویر ائدیلیلر.

اؤچئرک ده حکایه دن فرقلی اولاراق گنرچک حیاتدا اولان هر هانسی بیر حادثه عینی شکیلده، اؤز کارا کتر چیز گیلرله اؤخوجویا چاتدیریلیر. البته بۇرادا دا یازیچی نین یارادیجیلیق خیالی اشتراک ائدیر. اما حادثه و فاکتورلاری ایسته دیگی کیمی آرتیریب - اسکیلده بیلمز.

اؤچئرک ده حیاتین مهم ساحه لرلی عکس ائدیلمه لیدیر. اؤچئرک ده تپیک حادثه لرین سنچیلمه سی و عمومی لشدیریلمه سی ضروری دیر.

ب: نظم (شعر)

عمومیتله شعرلی نظم دن آبییرلار. شعر شکلینده یازیلان وزن و قافیله لی هر سؤزه نظم دئمک اولار. اما شعر اولایلمه سی اوچون عینی زاماندا بیر فیکر - دؤیغونو احتوا ائدیپ تاثیرلی اولماسی لازیم دیر. بۇرادا شعر دن و اؤنون نوعلریندن بحث ائده جه بیک.

آذربایجان ادبیاتیندا شعر اؤچ شکلده (فورم) یازیلار: عروض وزنی له. ۲ - هجا اؤلچوسو

ایله ۳- آزادشعر.

شعری آهنگدار (ریتم لی)، تأثیرلی و گۈزەل سۆز اۇلاراق تعریف ائتمیشلر. کلاسیک شعریمیز وزن لی (آهنگدار) و قافیە لی اۇلماقلا نثر دن آیریلیر. بۇندان باشقا شعرده حس و هیجان داها آرتیق دیر. شعر دیلی بیغجام و حسی بیر دیل دیر.

نثرده اکثریتله خبرلر تام شکیلده وئریلیر. اما شعرده خبر شکیلچیلری چوخ واخت اختصار ائدیلیر، سۆزلر اختصار فۇرماسیندا ایشلە دیلیر و وزنین طلیینه گۆره سۆزلرین بعضی سسلری و یا هجلاری دۇشور، متشابه (Omonyme) و مترادف (Synonyme) سۆزلردن گئیش استفاده ائدیلیر و سۆزلر وۇرغو (Intonation) طلب ائدیر. شعرده تقطیع لر (بۇلگولر) وزنین بۇلگو طلبلرینه گۆره دیر و ایلك مصراعدان باشلا یاراق عینی تقطیع (بۇلگو) بۇتون مصراعلار اۆچون قایدأ دیر. مثلاً:

قطار - قطار اۇلوب قالخیب هوا یا

۳

۲

۱

شعرده آهنگدارلیق (ریتم) شعرین موسیقی سینی تأمین ائدیر. بورا دا کی ریتم نثر دن فرقلی اولاراق اۇلچۇلو دور. مثلاً: فضولی نین بیر غزلی نین مطلعینه دقت یتیره ک:

منی جانندان اۇساندیردی جفادان یار اۇسانمازمی

فلکلر بان دی آهیمدان مُرادیم شم عی بانمازمی

۴

۳

۲

۱

بۇ بیتین بیرینجی مصراعی دۇرد یتره و بۇنلارین هر بیرى ۴ هجایا بۇلۇندویو اوجون بۇتون شعرده بۇ ریتم (آهنگ) و قایدأ ساخلانیر. حالبو کی نثرده بۇ یۇخدور.

دئمه لی شعرده کی ریتم بۇلگۆلره باغلی دیر. عینی هجایا مالیک اولان ایکی شعر بۇلگولری آیری اۇلسا ریتمی - اۇخۇنوشو دا باشقا اولور.

شعرین واحدی بیت دیر. هر بیت ایکی مصراعدان و هر شعر، نوعینه گۆره نئچه بیت دن تشکول ائدر. یعنی شعرده شعر واحدی مصراع دیر.

بند: شعرین بیر نئچه مصراعدان عبارت اۇلان آیری - آیری پارچالارینا بند دئیلیر. مُسقط دئیلن بیر شعر بیر نئچه بنددن عبارت اۇلور.

شعرین بیر شکلی و بیر ده محتوا - مضمونو واردیر.

شعرین شکلی:

شعرین شکلی اؤنون خارچی صورتی دیر. بۇرادا شعر شکلی، قافیه، وزن و شعرین دیلی تدقیق اؤلونور.

مصراعلارین معین بیر قایدایا گۆره تۇپلانیب قافیه لنمه سی شعرین شکلینی تشکیل ائدر. شعر شکیللری کلاسیک ادبیاتدا خلق ادبیاتیندان بیر آز فرقلی دیر. بۇرادا کلاسیک (یازیلی) ادبیاتیمیزدا کی شعر شکیلریندن بحث ائده جه یک.

یازیلی ادبیاتیمیزدا کی شعر شکیللری بۇنلاردان عبارتدیر: غزل، قصیده، قطعه، ترکیب بند، ترجیع بند، رباعی، تویوق، مثنوی، مُسمط و مستزاد.

غزل:

غزل کلمه سی عربجه دیر و معناسی قادینلار اوچون سؤیله نن گۆزهل و عاشقانه سؤز دور. بۇ کلمه، سونرالار اسلامی شرق ادبیاتیندا عشق و شراب موضوعسوندا سؤیله نن کلاسیک بیر شعرین آدی اؤلدو.

غزل ده بیت واحدی اؤزرینه قۇرولموش بیر شعر شکلی دیر. قافیه دؤزولوشو بئله دیر:

- آ _____
- آ _____
- ب _____
- آ _____
- ج _____
- آ _____
- د _____
- آ _____
- ه _____
- آ _____
- و _____
- آ _____

_____ ظ -
_____ آ -

بئله لیکله غزلین ایلک بیتى نین ایکی مصراعى اؤز آرالاریندا هم قافیة دیر. سؤنرا گلن بیت لرین بیرینجی مصراعلاری آزاد و ایکینجی مصراعلاری ایلک بیتله هم قافیة دیر. غزل ۱۲-۵ و بعضاً ده ۱۵ بیتة قدر اولاییلر. عروضون هر قالبیله (بحری ایله)، (وزن) یازیلاییلر. غزل شکلی ان چوخ عشق، محبت، طبیعت و جمعیت مضمون و یم لری اوچون ایشله نر.

غزلین ایلک بیتینه مطلع (دؤغوش) و سؤن بیتینه مقطع (کسیلیش) وان گؤزه ل بیتینه بیت الغزل و یا شاه بیت دئییلر.

غزل ده هر بیت مستقل بیر معنا داشییار. بیتلرین هر بیرى آیری شئیى ایضاح ائده ییلدیگی حالدا بعضاً بؤتون بیتلر بیر تک یم، فیکری ایضاح اندر. بئله غزللره یک آهنگ دئییلر. شاعیر سؤن بیتده اؤز تخلصونو (آدی و یا سئحه آدی) گئیرر، بؤنا دا تاج بیتى دئییلر.

غزل عرب ادبیاتیندان ایران ادبیاتینا و اؤرادان دا تورک خلق لری نین ادبیاتلارینا گئچمیشدیر.^۱ اسکى دن عرب شعرینده غزل، قصیده نین تغزل دئییلن بیر پارچاسى ایدی. قصیده نین بۇ پارچاسیندا سئوگیلی یه مدحیه لر سؤیله نیردی. زامانلا غزل مستقل بیر شعر شکلی اؤلدو^۲ و ایران و تورک ادبیاتلاریندا چوخ یایلدى، ائله کی شاعیرلرین صنعت قدرتی، غزل ده- کی باشاریلریله اؤلچولوردو. بعضاً غزل ده کی مصراعلار وزنلری نین طلبینه گؤره اؤرتادان ایکیه آیریلیب و ایچ قافیة لی ده اولاییلر. بؤنا مُسَمَط غزل دئییلر. مثلاً:

منی جاندان اؤساندیردی	جفادان بار اؤسانمازمی
فلکلر یاندى آهیمدان	مرادیم شمعی بانمازمی
قامو بیمارینا جانان	دوای درد اندر احسان
نیچون قیلمازمنه درمان	منی بیمار سانمازمی
.....

«فضولی»

۱- تورک ادبیاتی. احمد قاناقلی. بیرینجی جلد ص ۵۵۳- استانبول ۱۹۶۷.

۲- غزل ایلک دفعه امویلر زامانیندا مدینه شاعیرلری طرفیندن دئییلیمیش، سؤنرا بغداددا هارون الرشید زامانیندا یایلدى. امراللتیس قادینلار حقیقه ایلک دفعه عاشقانه غزل یازمیشدیر. پروفوسور فواد کؤپرولو. تورک ادبیاتی تاریخی- اؤتوکن نشریاتی- استانبول ۱۹۸۰ ص ۱۴۰.

قصیده:

قصیده ده قافیه لر عزل ده کی کیمی دیر. آنجاق بیت لرین سایسی آرتیق دیر و ۹۹-۳۰ بیته قدر اولا بیلر و عروضون مختلیف قالیلاریلادا یازیلایلر. بۇرادا دا بیرینجی بیته مطلع، سؤن بیته مقطع و ان گۆزل بیته بیت القصیده دئییلر.

قصیده مختلیف مقصدلر اوچون یازیلار و اؤنا گۆره آدلاندیریلار:

تانری نین بیرلیگینی آنلادان قصیده یه توحید و اؤنا یالوارماق اوچون یازیلان قصیده یه مناجات دئییلر.

پیغمبری، اماملاری و اولیانى مدح ائدن قصیده لره نعت، پادشاهی و حاکیملری مدح ائدن قصیده لره مدحیه و هجو ائده نینه هجویه دئییلر.

بیر آدامین اولومو مناسبتله یازیلان آغیتلارا مرثیه دئییلر.

قصیده لرین چوخو مدح ائتمک مقصدیله یازیلیمشدير. بونلار خصوصى بیر سیرا ایله یازیلار. بیرینجی حبسه یه نسیب و یا تشبیب دئییلر. بو حبسه اؤزونجا بیر غزله بنزه ر و طبیعت (یاز، یای، گۆز)، محیط (شهر) گئچن مهم گۆنلر، بیر حادثه و یا بیر شئی اؤز رینه یازیلیمش اولا بیلر. نسیب قصیده نین ان جانلی و زنگین حبسه سینی تشکیل ائدر.

تغزل - بعضی قصیده لر ده نسیب دن سونرا گلن بیر غزل دیر و عشق دۇيغولارینی ایفاده ائدر. بعضی قصیده لر ۳۰ بیت دن ده آز اولور و نسیب حبسه سی اولماز.

قطعه:

ایلک بیتى (مطلعي) اولمایان بیر غزل کیمی دیر. ۳-۲ و یا داها چوخ بیتلی اولا بیلر. قطعه داها چوخ ایکی بیتلی اولار و اونا دؤردلۆک دئییلر. چوخ واخت بیر حادثه تاریخی ابجد حسابله قطعه شکلنده یازیلار.

ترکیب بند:

۱۷-۵ بنددن تشکول ائدر، هر بند غزل شکلنده یازیلان ۸-۵ بیتدن و بیر ده واسیطه دئییلن تک بیر بیت دن عمله گلیر. تک بیت لرین قافیه سی فرقلی دیر و هر واسیطه ده دگیشیر.

ترکیب بند شعر شکلی داها چوخ حکمتلی، تعلیمی و یا ذم، هجو شعرلری اؤچون ایشله نر.

ترجیع بند:

بۇدا ترکیب بندە بنزەر، اوندان فرقی واسیطه بیر تک و عینی بیتین هر بندین سۇنوندا تکرار اولونماسی دیر. ترجیع بند داها چوخ، دین، تصوف و فلسفه موضوعلاری اوچون ایشله نر.

رباعی:

دۇرد مصراعدان عبارت بیر شعر دیر. قافیه باخیمیندان غزلین ایلک ایکی بیتى کیمی دیر. رباعی «لا حول ولا قوه الا بالله»ین وزنینده یازیلار. اساس عروض قالیبی: مفعول مفاعیل، مفاعیلین فا (اخر ب وزنی). دیر. مختلف نوعلری واردیر و ایران ادبیاتیندان تورک ادبیاتینا گنجیمیشدیر. ۱ حکمت، تصوف موضوعلارینی ایفاده ائتمک اوچون ایشله نر. تاریخده رباعی نین بۇیوک اوستادی عمر خیام دیر.

مثال:

ای دل هله عالمده بیر آدم بوقیمیش
وار ایسه ده اهل دله محرم بوقیمیش
غم چکمه حقیقتده اگر عارف ایسه ن
فرض ائيله کی الان یینه عالم بوقیمیش

«نفعی»

رباعی نین دۇردلو کدن فرقی اۇنون اؤزونه مخصوص وزنی دیر. آذربایجان ادبیاتیندا اسکی دن بری هجا وزنيله دۇردلو کلر یازیلیمیشدیر. دۇردلوک شفاهی خلق ادبیاتیندا ان چوخ یاییلان شعر شکلریندندیر.

نوبوق:

رباعی یه بنزەر فقط اکثریتله فاعلاتون فاعلون وزنيله یازیلار. بو خلق ادبیاتیمزدا کی باياتی نین عروض وزنيله یازیلان شکلی دیر و ایلک دفعه ۶۰۰ ایل بوندان قاباق قاضی برهان الدین طرفیندن یازیلیمیشدیر. داها چوخ حکمت و تصوف شعرلری اوچون ایشله نر.

۱ - احمد قاباقلی. تورک ادبیاتی تاریخی ص ۵۶۶. بیریحی جلد. استانبول ۱۹۶۷ و نهاد سامی یانارلی، رسمی تورک ادبیاتی ۱ - حی جلد ص ۱۹۸، ۱۹۹ - استانبول ۱۹۷۱.

مثنوی:

مثنوی ایکیلیک دئمکدیر. بوتون شعرین بیر وزنی واردیر. و هر بیتین ایکی مصراع، اؤز آراریندا هم قافیه دیر. بۇدا اؤزون منظومه لر یازماغی آسانلاشدیرار. مولوی نین مثنویسی ۲۶ مین و فردوسی نین شاهنامه سی ۶۰ مین بیتلیک و فضولی نین لیلی و مجنونو ۳۲۰۰ بیتلیک مثنویلر دیر. بۇدا اسکی ایران ادبیاتیندان تورک ادبیاتلارینا گنچمیشدیر.^{۲۱}

موضوع باخیمیدان مثنوی اؤچ جور اثرین یازیلما سیندا ایشله نر:

۱- داستانلار اوچون.

۲- عرفانی (تصوف) و فلسفی اثرلر اوچون.

۳- عشق افسانه لری اوچون.

فضولی نین لیلی و مجنون مثنویسی بو چئشید شعرین شاه اثری سایلیر.

مثنوی ده داها چوخ عروض وزنی نین قیسا قالیلاری سنچیلیر.

فُسط:

فُسط دؤزمه، ۷-۴ (و بعضاً داها چوخ) مصراعلی بندلردن قۇرولان شعر شکلی دیر و مصراعلارین سای سینا گؤره مربع، مخمس، مسدس و... آدلانار.

بورادا ایلک بندین هامی مصراعلاری بیر قافیه ده اولور. اؤندان سونرا کی بندلرین سون مصراعلاری ایلک بندله هم قافیه دیر. مُستمطین ان یاقین شکیللری مربع و مخمس دیر. باشقاسی طرفیندن یازیلان بیر غزلی آلب هر بیتین باش طرفینه، او بیتین ایلک مصراعيله قافیه لی اوج مصراع علاوه ائتمگه تخمیس (بُشله مه) دئییلیر. بوعلاوه اولونان بیتلرین وزن، قافیه و معنا باخیمیدان اساس غزله اویماسی شرط دیر. بیر غزلین هر بیتین ایکی مصراعسی آراسینا، ایلک مصراعلا هم قافیه اوج مصراع بئرلشدیرمگه تئشیر^۳ دئییلیر. مثال اوچون یحیی کمالین رامی محمد پاشانین بیر غزلینه یازدیغی تئشیردن بیر پارچانی نقل ائده ک:

۱- احمد قاباقلی. تورک ادبیاتی تاریخی. بیرینجی جلد. استانبول ۱۹۶۷.

۲- بیر آرز بۇخاریداعحم دستانیندان بحث اندرکن ده آنلاتدیغیمیز کیمی «مثنوی» شکلی و اؤشکل ایله ایلکین تقارب بحرینده یازیلان «ملی قصه لر» کؤکلری تاساسانی دؤرونه قدر چیخان اسکی بیرادبی عنعنه نین قالدینتسی دیر. ص ۱۴۲ فواد کؤپرولو. تورک ادبیاتی تاریخی...

۳- تئشیر لنت اولاراق بیر شیهه عیب و نقص ونرمک دئمکدیر.

بیز اؤل عاشقلاریز کیم داغیمیز مرهم قبول ائتمز
 گؤنول هم بیر دوای مُطلق ایستر هم قبول ائتمز
 فلکدن شاه دارو وئرسه لر بیر دم قبول ائتمز
 بانار بیر چؤلدور اقلیم محبت نم قبول ائتمز
 او گؤلزارین کی آتش دبر گؤلی شبنم قبول ائتمز
 آرادا کی اوچ مصراع یحیی کمال داندير.

مُستزاد غزل:

ایچ - ایچه قویولموش ایکی غزلی آندیران بیر چئشیددیر. اساس غزل همیشه مفعولُ
 مفاعیلُ مفاعیلُ فَعولُنْ وزنیله یازیلار. هر اوزون مصراعدان سونرا، زیاده، آدلانان مفعولُ فَعولُنْ
 وزنیله بیر مصراع علاوه ائدیلمز، زیاده لر معنا باخیمندان اساس مصرعده باغلی دیر. بونلار یا اوز
 آرالاریندا یا اساس غزل ایله هم قافیه اولورلار. مستزاد شکلی شفاهی خلق ادبیاتیندا دا ایشله
 نمیشدیر. بورادا میرزه علی اکبر صابردن بیر مثال نقل ائدیریک:

تحصیل علم

تحصیل علوم ائتمه کی علم آفت جاندیر	هم عقله زیاندیر،
علم آفت جان اولدوغو مشهور جهاندیر	معروف زاماندیر
بند پدرانم انشیت ای ساده جوانیم،	یاخماغمه جانیم
خوش اؤل کسه کیم وئل دؤلانیب داغدا چوباندیر،	آسوده هماندیر،
علم ایچره خطا اولدوغون اوندان بیلیرم کیم،	بیلسه نولا هر کیم
علمه گزه نسن گُمر و زبانلاردا بیان دیر،	تکفیره نشاندیر
مکتب سنه حوش گلمه سین، اؤل جای خطرناک	گیرمه اوناچالاک
مکتب دئدیگین قیددل و بند زیاندیر،	غارتگر جاندیر.
.....
دئرلر اوخوموشلار اوخوماق باخشی دیر اما	واربوندا معما
باخشی نظر ائتدیکجه سرانجامی یاماندیر،	هر آددیمی قاندیر

«لاغلاغی» اماندیر

«قیز دیرمالی» یان دیر.

«سیر تیخ» «موزالان»! دیر!
 «هوپ هوپ» دیله دوشدو،
 ایش مشگله دوشدو
 ایندی بالاباندیر.

قافیه:

شعرده قافیه ایشلتمک داها چوخ تورک و پهلوی - فارس دیلیرینده عادت اولموشدور. قدیم یونان - لاتین شعرلرینده قافیه یوخ دور. اسکی عرب دیلینده قرآن کریم ده کی سجع لر و آلیتراسیونلارلا موسیقیلاهیوتی ایفاده نین بنزه ری یوخدو. آنجاق بیر سجع و مصراعلارین سووندا عینی حرفی تکرارلاماقلا بسیط بیر قافیه واردی^۱.

تورک شعرینده اسکی دن بری قافیه، یاریم قافیه، ردیف، جناسلی قافیه، ایچ قافیه و آلیتراسیون^۲ چوخ ایشلنمیش و قافیه شعرده حا کیم بیر عنصر کیمی اولموشدور. شعرده قافیه نین وظیفه سی موسیقی بسته لرینده کی قوتلی نغمه لرین سیخ - سیخ تکراری کیمی، تمامیه مؤزیکال بیر سس تکراری دیر و شعرده کی آهنگ گؤجونون آرتماسینا، شاعرین قافیه قلاووزلوغو ایله یئنی سوزلری تاپماغینا و شعرین حافظه ده داها آسان یئرلشمه سینه کمک ائدر.

قافیه قدیم تورک شعرینده داها چوخ باشدا و سونرالاری مصراعین سووندا گلیمیش دیر. بوگون قافیه سوندا گلن معناسینا دیر و شعرده مصراعلارین سونلاریندا کی سس بنزه رلیگینه دنیلیر. کلاسیک ادیبا تیمیزدا قافیه بصری دیر (گؤز قافیه سی) یعنی بیر - بیرلریله قافیه له نن کلمه لرین سون حرفلری بیر اولمالی دیر. حرفلری (عرب حرفلری) اویمایان کلمه لر عینی سسی وئرسه لر ده قافیه سایلمازلار. هم ده قافیه له نن سوزلر گرامر باخیمیندا عینی جنسدن اولمالیدیر. بوگون هجا ایله یازیلان شعرلرده قولاق قافیه سی ده گنججریلی دیر.

قافیه اوچ جور دور: تام قافیه، یاریم قافیه و زنگین قافیه.

تام قافیه ده کلمه لر آراسیندا بیر سس سیزله بیر سسلی حرف بیر - بیرینه بنزه رمثلاً:

دؤن سایه سالدی باشیما بیر سرو سربلند

کیم قدی دلربا ایدی، رفتاری دل پسند

گفتاره گلدی تا کی آچیب لعل نوشخند

بیر بسته گؤردوم اوندان تۆکر ریزه - ریزه قند

۱ - نهاد سامی مانرلی، رسملی تورک ادبیاتی تاریخی ص ۵۵. استانبول.

سۇردوم مگر بۇ دۆرچ دهن دیر؟ دندیم دندی

بوخ - بوخ دوای درد نهانین دیر اول سنین

«فضولی دن بیر مسمط»

دینیمیزه فارسجا و عربجه دن گنجیمیش اۇزون صائت لر (آ، اؤ) ده کلمه سۇنلاریندا تک باشینا تام قافیہ ساییلارلار. مثلاً:

ساقین نادانا اظهار ائیله مه اسراری ای دانا

سکوت ائت نزد جاهل ده خموش اول سن کتاب آسا

یاریم قافیہ یا آسونانس: هم قافیہ اولان کلمه لر آراسیندا تک بیر سس سیزین (صامت) بنزه مه سی دیر. بۇنا مجرد قافیہ ده دئییرلر. خلق شعرینده یاریم قافیہ نمونه لری چوخدور. فضولی دن:

قاندا دیر بۇیله بیر شرفلی نسب

معدن فضل و عز و علم و ادب

زنگین قافیہ: هم قافیہ اولان کلمه لرده بیردن چوخ سسلی و سس سیز بنزه مه سی دیر. مثال اوچون فضولی دن:

اول پربوش کیم ملاحظت مۆلکونون سلطانی دیر

حکم اونون حکمی دؤرور فرمان آتین فرمانیدیر

جناس: یازیلیشی عینی لاکین معناسی آیری اولان کلمه لره جناس دئییلیر. بونلار بیر-بیريله قافیہ ده اولاییلر. جناسلی کلمه لردن قافیہ دؤزلمک بابایتیلاردا چوخ گؤرولور. مثلاً:

قارارمیش قارا گؤز لر

درمانیم قارا گؤز لر

گمیم دریا دا قالدی

بئلکنیم قارا گؤز لر

ردیف: مصراع سونوندا عیناً تکرار ائدیلمن اکلر، کلمه لر و کلمه گرؤپلارینا ردیف دئییلیر.

مثال اوچون فضولی نین سؤز حقیقنده یازدیغی غزلدن اؤچ بیت نقل ائدیریک:

خلقه آغزین سیررینی هر دم قیلور اظهار سؤز

بۇ نه سیردیر کیم اولور هر لحظه بوقدان وار سؤز

آرتوران سؤز قدرینی صدقیله قدرین آرتورار

کیم نه مقدار اولسا اهلین ائیلر اول مقدار سؤز

.....

 گر چوخ ایسته رسن فضولی عزنین آژانت سۆزی
 کیم چوخ اولماقدان قیلوبدور چوخ عزیزلی خوار سۆز
 بو غزل ده سۆز ردیف دیر و اوندان اول گلن سۆزلر قافیه دیر.
 قافیه لر ردیفدن اول گلر. بیر شعرده مصراع حالیندا عیناً تکرارلانان ردیفله نکرآت آدی
 وئرلییر.

بعضاً بیر اکلّه (شیکیلچی) بیر سۆز، ردیفی تشکیل وئرر. مثلاً ذکرلی اردییلی دن:
 گل ای صبحون نسیمی بارا بیر پیغامیمیز واردیر
 یئشیر سؤیله کی اونسوز سانماسین آرامیمیز واردیر
 سرشگیم آل، رنگیم زرد، گل گؤر ای صنم سنسین
 عجب خوش روزگار و باخشی خوش ابامیمیز واردیر
 بۇرادا پیغام، آرام، ایام قافیه و (میمیز واردیر) اکللی ردیف دیر.
 آلیتراسیون (Aliteration): آرد- آردا گلن مصراعلاردا بیر- بیرینه بنزه یین سس
 (حرف) لرین تکرارینا آلیتراسیون دئییلییر. قدیم شعریمیزده مصراع باشلاریندا اؤلوردو. (اؤن
 قافیه). دده قورقود دان بیر اؤرنک وئره ک:

آق سۆتونو امدیگیم قادین آنا
 آق بۆرچکلی، عزتلی جانیم آنا
 آقار سۇلارینا قارغیما گیل
 قازیلیق داغی نین گۆناهی بۇقدور
 قاچان گئیکلرینه قارغیما گیل
 قازیلیق داغی نین گۆناهی بۇقدور.

بیر کلمه هر مصراعین باشیندا تکرار اؤلورسا اونا آنافؤرا Anaphora دئییلییر. مثلاً، صمد
 وۇرغونون آشاغیدا وئردیگی میز شعرینده اؤلدوغو کیمی:

بیری لاجین گۆزلو، نرلان غمزه لی،
 بیری قیرغی باشلی، سۇنا جلوه لی،
 بیری شکر سۇزلو، شیرین لهجه لی،
 بیری قند آغیزلی، نابات دۇداقلی

وزن:

وزن شعرین اۇلچۇسو دور و چوخ قديم دن برى شعرین تملی ساييلار. وزن شعرین موسيقيسى دیر و روحى لذت دن باشقا، شعرى اۇيره نمک و ازبرله مک باخيميندان آسانلىق تۇره در. اسكى دن بىر سيرا مطلبلىرى ياددا ساخلاماق اوچون اۇنلارى نظمه چکرديلر. نصاب الضيان کیمی. اساساً شعرى نئردن آيران مهم جهتلردن بىرى ده وزن دیر. آذربايجان شعرينده اسكى دن برى ايشله نى ايکى حنا اۆچ جور وزن واردير:

۱- هجا وزنى

۲- عروض وزنى

۳- آزاد (سربست) شعر

هجا وزنى (بارماق حسابى): هجا وزينده شعرين مصراعلاريندا هجالارين ساييسى عىنى اولمالى دیر. اونا گۇره هجا وزينه «بارماق حسابى» آدى وئريلميشدير.

هجا وزنى آذربايجان شعرى نين آنا شکلى دیر و تورک دىلى نين قۇرولوشونا اۇيغون اۇلدوغو اوچون ان قديم زاماندان خلق شعرينده ايشلنميشدير. کاشغرلى محمودون «ديوان لغات الترک» ده سنجب گتيرديگى بۇتون ساغۇ (مرثيه) و قۇشۇقلار (شعر) هجاوزينده دیر.

هجا وزنى ايله شعر قۇشماق عادتى، تورکلرده چوخ اسكى دیر. تورکلر شعره قۇشۇق يا قۇشۇقۇ دئيردیلر. ايلک شاعیرلر «شامان» دین آداملاری اۇلوموش و اللرينده ساز، رقص ائده رک شعر سۇبلر دیلر. بۇ سازا «قۇبۇز» و اونو چالاراق شعر اۇخويانلارا شامان، اۇزان، باقسى و ... دئيردیلر. اوزانلار دینی مراسیملرده و هر ایل تکرار اولان اؤو مراسیمنده (صیغیر مراسیم)، هابنله ماتم مراسیملرينده و ساواشلاردا قۇشۇقلاری شعرلری اوخویار و سازلاریله شعرلرین تاثیرینی گۇجلندیره رک خلقی هجانا گتیردیلر.

«ديوان لغات الترک» ده يازى يا آلينان اسكى تورک شعرلريندن نمونه لر واردير. بونلاردان آلپ ارتۇنقا (افراسياب) مرثيه سى اوچون سۇيلنميش ماتم شعرى (ساغۇ) چوخ ماراقلی دیر. بۇ ساغۇ ميلاددان يئددى يۆز ایل اۆل ياشاميش تورکلرين تاريخى - افسانه وى قهرمانى افراسياب اوچون، خلق شاعیرلری طرفیندن قۇشولموش و عصرلر بۇيۇدیلدن ديله و آغیزدان آغیزا گنچه رک نهایت دۇقوزيۇزايىل بۇندان قاباق کاشغرلى محمودون کناينا آينميشدير. بۇرادا نمونه اوچون بۇ ساغودان بير پارچاسینی بۇ گۇنکو تورکجه ميزله بيرليکده نقل

اىنديریک:

آلپ ارتونۇقا اۇلدى مى	آلپ ارتونۇقا اۇلدى مى
باراماز دونيا قالدى مى	ابسىز عجون قالدى مى
زمانه اۇجون آلدى مى	اۇزلك اۇجين آلدى مى
ايندى اۆره ك بيرتيلير	اتمىدى بۆره ك بيرتيلور
.....
زمانه فرصت گۇزىله دى	اۇزلك ياراق گۇزىتى
اۇغرى دۇزاق (دام) اوزاندى	اۇغرى نوزاق اوزاندى
بيگلر بيگين آزىتىدى	بيگلر بيگين آزىتى
قاچسا اكر (نجه) قورتولور.	قاچسا قالى قورتولور

بو منظومه باياتيلار كيمي يىددى هجالى وزنده سؤيله نميش، شكيل جهتيندن ده اسكى تورك شعري شكلىنده دير، يعنى دۇردلوكلر (دۇرد مصراع) مجموعه سيندن (بند) عمله گلېشىدير.

بۇ دۇردلوكلرده قافيه ترتىبي بئله اولموشدور:

بيرىنچى بندده بيرىنچى و اۆچونجو مصراعلاردا قافيه آزاد دير. ايكىنچى و دۇردونجو مصراعلار بير - بيرلريله هم قافيه دير. او بيرى بندلرين هاميسىندا ايلك اۆچ مصراع اۆز آرالارىندا هم قافيه دير، دۇردونجو مصراع ايلك بندين ايكىنچى - دۇردونجو مصراعلاريله هم قافيه دير. عروض وزنى، توركلر مسلمان اولوب قديم ايرانلىلارلا تماس قۇراندان سونرا يعنى ۱۱ - جى ميلادى عصرده سونرا تورك شعرينه گنچميشدور. بونا باخما ياراق ۱۲ - جى ميلادى عصرده ياشايان و پيرتور كستان آديله مشهور اولان احمديسوى «ديوان حكمت» ده شعرلرېنى هجا وزنيله يازميشدور. حتا ۱۳ - جو عصرده آنادۇلۇ توركلرى نين بۇيوك متصوف شاعبرى يۇنس امره ده شعرلرېنى هجا وزنيله يازميشدور.

اسلامدان سونرا فارس ادبياتىندا اۇلدوغو كيمي تورك ادبياتلارېندا دا عروض وزنى يايلىمىش و كلاسيك ادبيات شاعبرلرى عروضو ترجيح وئرميشلر. اما خلق شاعبرلرى يعنى عاشقلارېمىز هجا وزنيله شعر يازماغا داوام ائتميش و زنگين شفاھى ادبياتېمىزېن شعر قۇلونو مئيدانا گنيرميشلر.

هجا وزنى نين قايدالارى: هجا وزنى مصراعلارېن هجا سايىسىنا دايانير و اونلارېن سايىسىنا گۆره آدلانديريلير. مثلاً ۸ هجالى مصراعلاردان قۇرولان بير شعر ۸ هجالى آدانير. هجا، مصراعلارېن صائتلر اساسىندا بۆلمه سى دير.

هجا وزنیله یازیلان شعرلرده، هجا سایسیندان باشقا بۇلگو (تقطیع) ده اۇنملى دیر. مثلاً ۱۱ هجالی بیر شعرده (۶+۵) شکیلنده و یا (۴+۳+۴) شکیلنده بۇلگو آپاریلا بیلر. مثلاً آشاغیداکی ۱۱ هجالی دۇردلو کده بۇلگو (۶+۵) دیر:

عۇمروم هلاک ائتدیم دهرین پشینده (دالینجا)

بۆزمین آغو (زهر) واردیر هر بیر ایشینده

هجران اۇجاغیندا عشق آتشینده

جگر کباب اۇلدوم گۇر نجه باندیم

اما بونا قارشى آشاغیداکی دۇردلو کده (۱۱ هجالی) بۇلگو (۴+۳+۴) شکیلنده دیر.

ای وطنین / باغرى يانیق / بۇجاغى

هانى سنين / برکتلى / محصولون (خرمنين)

نه واختانک / بۇ آجیقلی / سفالت

نه واختا تک / بۇ اۇغورسوز / جهالت^۱

بعضى مصراعلار بۇلگۆسوز اولاييلر و يا مصراعلاردا بۇلگو دگيشه بيلر.

بۇلگو هجا وزنینده آهنگ یارادان بیر سس کسمه و دوراخلاماس دیر. هجا وزنینده بۇلگولر کلمه لری پارچالاماز، اما عروض وزنیله یازیلان شعرلرده وزنین طلبینه گۆره بعضاً کلمه نین بیر پارچاسی مصراعین بیر بۇلگۆسونده باشقا بیر حیصه سی مصراعین سۇنراکی بۇلگو سۇنده اولور.

هجا قالیبلاری: تورک شعرینده ۵ هجالیدان ۱۶ هجالی یا قیدر مختلف اۇزونلوقدا یازیلیمیش شعرلر واردیر. لاکین چوخ ایشله نن قالیبلار ۷، ۸، ۱۱ و ۱۴ هجالی قالیبلاردیر. هجا سایسی چوخ آرتاندا آهنگ ضعیف لر و شعر نثره بنزهر. خلق ادبیاتیمیزدا بایاتیلار ۷ هجالی، گراییلار ۸ و قۇشمالار ۱۱ هجالی اولور. ۱۱ هجالی شکیل چوخ یایلیمیشدیر. سۇوت دۇرو شاعیرلری ان چوخ بو شکیلده شعر یازمیشلار.

عروض وزنی:

شعرده بللی بیر آهنگ دستگاهی (سیستم) نین آدی اولان عروض وزنی کلاسیک شعرین اۇلچوسودور. شعرین وزنی (آهنگ اۇلچوسو) نین دۆز و یا سهو اولماغینی عروض اۇلچوسو ایله

اؤلچوب بيلمک اولار. عروضون معناسی عرب دیلینده جهت- اؤلچو و چادیرین دیره گی دئمک دیر. چادیر دیره کسیر دۇرما دیغی کیمی شعرده عروض سۇز- اؤلچوسوز اؤلا بيلمز. عروض وزنی بیر روایتہ گۆره عربستان چؤلرینده ده وه لرین یثریمه گیندن دۇغموشدور. عروضچولار عروض علمی نین تاریخی خلیل بن احمد عروضی یه باغلا ییرلار. (وفات ۱۷۰ هـ.ق) بو آدام عروض علمی موسیقی علمیندن چیخاردیب تنظیم ائتمیشدیر. بعضی قاینقلارا گۆره خلیل بن احمد اول ده هندوستاندا عروضی تانییر و اؤنون حقیقنده کتاب یازمیشلار. عروضون بۇبوک اوستادی شمس الدین محمد بن قیس رازی دیر. یازدیغی «المعجم فی معاییر الاشعار العجم» آدلی کتایندا بۆتون عروض قایدالارینی و چنشدیرینی ایضاح ائتمیش و کتایبی اوندان سونرا گلن مؤلفلر اوچون آنا قاینقا اؤلموشدور. عروض عالیملرینه گۆره عروض علمی شعرده اؤلچو ایله علاقه دار قایدالارین علمی دیر. قیس رازی کتایبی نین مقدمه سینده یازیر کی: من عروض علمینی اول تورک دیلینده یازدیم، سونرا فارس لاردا اوندان فایدالانسین دئیله ده تالیف ائتدیم.^۱

عروض وزنیله یازیلان شعرین مصراعلاریندا هجالارین سایسی نین برابرلیگی شرط دگیل، هجالارین اؤزونلوغو و قیسالیغی و موازی (پارالل) اؤلماقلاری شرط دیر. (نؤبه- لنمه لیدیر). مثلاً:

اؤ گۆن کی فص لی یا زؤ لؤر
 - U - U - U - U
 گؤ جه گۆن دؤز تا را زؤ لؤر
 - U - U - U - U

بیتینده اؤزون هجا لاری (-) و قیسا هجا لاری (U) علامتلیله گؤسترسک، ایکی مصراعدا اؤست- اؤسته دؤشن هجا لارین اؤزونلوق- قیسالیغی (سس دگری) دا موازی- پارالل اولور.^۲ بعضاً بؤلگولرده ایکی قیسا هجا بیر اؤزونو عوض ائده یلر.

عروض وزنی آذربایجان ادبیاتیندا دگیشدیریلیب دیلین طبیعی طلب لرینه اؤیغونلاشدیریلیمیشدیر.

عروض وزنی عربلردن فارس شعرینه و اؤرادان تورک خلقلری نین شعرلرینه گئچمیشدیر.

۱- بیر هاشمی، تیمور. آذربایجان شعر و ادبیاتی ایله تانیش اولاق: وارلیق- خرداد- تیر ۱۳۶۲.

۲- هجا لارین اؤزادیلماستییا آغیرلیق (اماله) و سؤزلرین و یا هجا لارین قیسادیلماستییا بۆنگوللوک (رحاف) دئییلیر.

هجالاری نین اوزونلوق و قیسالیغی باخیمیدان عربجه یه اویان فارسجادا، عروض وزنی آسانلیقلا تطبیق اولونموشدور. اما اوزون هجاسی اولمایان تورک دیلینده عروض وزنی نین تطبیقی بعضی چتینلیکلرله قارشیلانمیشدیر. بیر طرفدن بعضی هجالاری وزنه گؤره اوزون اوخوماق (ایماله و یا آغیرلیق)، بیر طرفدن ده عرب و فارس سؤزلرینی تورک شعرینده ایشلمک ضرورتی حاصل اولموشدور. هجا وزنیه عاشقلاریمیز طرفیندن سؤیله نین شعرلری عروض وزنیه یازیلان کلاسیک شعرلریمیزله مقایسه اندر سک هجاوزنیه یازیلانلارین نه قدر داها چیلخا تورکجه ایله سؤیلندیکینی گؤروروک. بۇدا هجا وزنی نین دیلیمیزه و شعریمیزه داها اویغون اولدوغونو گؤستریر.

عروض وزنیه ایلك دفعه تورکجه شعرلر تورکستاندا قارخانلار دؤرونده یازیلیمیشدیر. بالاساغونلو یوسف حاجب میلادی ۱۰۷۱ ده تاماملادیغی «قوتادغوبیلیک» آدلی نصیحت کتابینی عروض وزنی نین متقارب بحرینده «فعولن، فعولن، فعولن، فعولن» و مثنوی شکلینده یازمیش دیر. بو اثر ۶۶۴۵ بیت دن عبارتدیر.^۱

اوغوز تورکلریندن ایلك دفعه مولوی و اوغلو سلطان ولد و آذربایجاندا حسن اوغلو و نصیرباکونی عروض وزنیه شعر یازمیشلار.

یوسف خاص حاجب قوتادغوبیلیگ ده ایشلندیکینی متقارب بحرینی فردوسی نین شاهنامه سیندن آلمیشدیر. چونکی بۇوزن تورک شعروزنلریندن ۱۱ هجالی وزنه یاخین دیر.^۲ بلکه ده بونا گؤره بیر نصیحتنامه اولان قوتادغوبیلیگ شاهنامه تورکی آدیله مشهور اولموشدور. اوندان سونرا ادیب احمد یۆکنکی «عتبة الحقایق» اثرینی یازارکن عینی وزنی سنجیمیشدیر. عتبه الحقایق دن سونرا اۇن اوچونجو عصرده یازیلان مُعین المُرید ده عینی وزنیه یازیلیمیش و عینی زاماندا آنادولودا بۇوزنله شعرلر یازیلماغا باشلانمیشدیر. حتا فضولی ده تورکجه دیوانی نین مقدمه سینده غزلی مدح اندرکن بۇوزنی ایشلمیشدیر:

غزل دور صفابخش اهل نظر

غزل دور گل بوستان هنر

تورک شاعیرلری عروض وزنیه شعر یازماغا باشلارکن عروضون قیسا هجالاری یئرینه تورکجه نین آچیق هجالارینی و عروضون اوزون هجالاری یئرینه تورکجه نین باغلی هجا

۱ - پروفسور فواد کؤپرولو. تورک ادبیاتی تاریخی. اؤتۆکن نشریاتی، استانبول ۱۹۸۰ ص ۱۷۰.

۲ - نهاد سامی مانارلی - رسملی تورک ادبیاتی، جلد «۱» - استانبول ۱۹۷۱.

لارینی قۇيموشلار.^۱

بوندان باشقا وصل Liaison قايداسيندان دا استفاده اولونموش دور. وصل (يايشديرماق) قايداسينا گوره سس سيز حرفله بيتن بير كلمه دن سۇنرا (يۆز)، سسلى حرفله باشلايان بير كلمه گلسه (آلتيميش)، بيرينجى كلمه نين سۇن حرفى ايکينجى كلمه نين ايلک حرفينه يايشديريلاراق تلفظ ائديلبير: يۆز آلتيميش کیمی. اوزامان باغلى هجا اولان يۆز، يۇسسینی آلير و بير آچيق هجا کیمی ايشله نير.

عروض قالييلاری: عروض قالييلارينا بحر دئييلير. بحرلر جزءلرين قۇشولماسيندان عمله گلر. مثلاً هزج بحرینی اله آلاق: مفاعيلُن، مفاعيلُن، مفاعيلُن، مفاعيلُن. بۇ بحر جزء (بارچا) دئييلن مفاعيلُن كلمه سى نين تکراريندان عمله گلميشدير. بۇ جزءلرين هر بيرى بيرنچه سس بيرلشمه سيندن، هجا دان تشکول ائتميشدير. بۇنلارا رُکن، ارکان دئييلير.^۲

عروض بحرلى عرب، فارس و تورک ديللرينده عینی شکیلده ايشلنمز. چونکی هر ديل اؤزونه ياتقين اؤلان قالييلاری سنچر اونا گوره بير عرب عروضو، بير فارس عروضو بير ده تورک عروضو واردير.

تورکلر عروضو فارس شعريندن آلدیقلاری حالدا اؤز ديللرينه ياتقين اؤلان بحرلىر آلميشلار. و بۇ بحرلردن داها چوخ هجاوزنينده ده ايشله ن، اؤن بير هجالی قالييا اؤيان وزنلىر سنچميشلر.

بحرلرين سايبسی ۱۱۹ دور. بونلار بير جدول ده گؤستريله رک عربجه ده ايشله ن

۱- آچيق هجانين سۇنو سسلى اؤلور: آ- نا هجالاری کیمی. اما باغلى هجالارين سۇنو سس سيز اولور: آل، دؤر کیمی.

۲- روکن. اوچ دؤرلو روکن واردير: سبب، وُتد و فاصله.

۱- سبب (ايپ) ايکي جوردور: اينجه و قالين.

اينجه سبب: بير صانت و بير صامت دن تشکول اندر: من، (قابالی هجا)

قالين سبب: ايکي آچيق هجادان تشکول اندر: نه نه، گنجه، نجه کیمی

۲- وُتد (مخ): ايکي جوردور: ياناشی و آيريق.

ياناشی وُتد بير آچيق و بير قابالی هجا دان تشکول اندر: مه نم، چه من، قلم کیمی

آيريق وُتد: بير قابالی و بير آچيق هجادان تشکول اندر: من چه، سن چه

۳- فاصله (ديره ک): ايکي جوردور: کچيک و بؤيوک.

کچيک فاصله ايکي آچيق و بير قابالی هجادان تشکول اندر: گله رم، گزه رم کیمی.

بؤيوک فاصله اوچ آچيق و بير قابالی هجادان تشکول اندر: گله جه گم، بگه نه رم کیمی.

فاصله اساساً مستقل بير روکن حساب اولونماز، چونکی اوبيرى روکن لرين بيرلشمه سيندن عمله گلير.

۱- بو ۱۹ بحرین هر بيرى نين بير چوخ چنشىدلری واردير. بو کتابدا بيز چوخ ايشله نلری وئرديک.

بحر لرین قاباغیندا (ع)، فارسجا دا ایشله نن لرین قاباغیندا (ف) و آذربایجان تور کجه سینده کیلر (آ) و تور کبه شعرینده ایشله نلرین قاباغیندا (ت) حرفی یازلمیشدیر.^۲

دبللر			بحر	دبللر			بحر
ع	ف	آ	مُقْتَضِب	ع	ف	آ	هَزَج
ع		آ	کامل	ع	ف	آ	رَجَز
ع			وافر	ع	ف	آ	رَمَل
ع			طویل	ع	ف	آ	خفیف
ع			بسیط	ع	ف	آ	سریع
ع			مدید	ع	ف	آ	مُضَارِع
	ف		قرب	ع	ف	آ	مُسْرِح
	ف		جدید	ع	ف	آ	مُجْتَث
	ف		مُشاکل	ع	ف	آ	مُتْقَارِب
				ع	ف	آ	مُتْدَارِک

یالنیز بیر نوع جزئون تکراریندان عمله گلن بحرلره (مُتْفِق الارکان = رُوکنلری عینی)، جزءلری مختلف اولورسا مختلف الارکان دئییلیر.

متفق الارکان بحرلرین ساییسی یئددی دیر و بونلاردیر:

- ۱- هَزَج بحری: مفاعیلن، مفاعیلن، مفاعیلن، مفاعیلن.
- ۲- رَجَز بحری: مُسْتَفْعَلُن، مُسْتَفْعَلُن، مُسْتَفْعَلُن، مُسْتَفْعَلُن.
- ۳- رَمَل بحری: فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلاتن.
- ۴- مُتْقَارِب بحری: فَعُولُن، فَعُولُن، فَعُولُن، فَعُولُن و یا فَعُول.
- ۵- مُتْدَارِک بحری: فاعِلن، فاعِلن، فاعِلن، فاعِلن.
- ۶- کامل بحری: مُتْفَاعِلُن، مُتْفَاعِلُن، مُتْفَاعِلُن، مُتْفَاعِلُن.
- ۷- وافر بحری: مُفَاعِلَتُن، مُفَاعِلَتُن، مُفَاعِلَتُن، مُفَاعِلَتُن.

مختلف الارکان بحرلر ۱۲ دیر. یئددیسی ایکی مختلف جزئون تکرارین دان تشکیل

۱- ت. پیر هاشمی، آذربایجان شعر و ادبیاتی. وارلیق حر داد. تیر ۱۳۶۳.

اولور و قالانی اۆچ مختلف جزئون تکراریندان عمله گلیر.
 مُتَفَعِّلُ الارکان بحرلرین آلتیسی و مختلف الارکان بحرلردن: مضارع (مَفَاعِلُنْ، فَاعِلَاتُنْ)
 مُجْتَمِعٌ (مَفَاعِلُنْ، فَعَلَاتُنْ) و مُنْسَرَحٌ (مُتَفَاعِلُنْ، فَاعِلُنْ)، خفیف (فَاعِلَاتُنْ، مَفَاعِلُنْ، فَعِلُنْ) و سریع
 (مُتَفَاعِلُنْ، مُتَفَاعِلُنْ، فَاعِلُنْ) بحرلری تورک شعرینده ایشله نر.
 بحرلرده هر بیت ده جزء ۸ دفعه تکرار اولسا (هر مصراعدا ۴ دفعه) اؤنا مُتَمِّنْ (سککیزلیک)
 و اگر آلتی یؤل تکرار اولسا مُسَدَّسْ (آلتیلیق) و دؤرد دفعه تکرار اولسا مُرْتَبِعْ (دؤردلوک) دئییلیر.
 آذربایجان شعرینده ان چوخ هَزَجَ بحری، اوندان سونرا رَمَلْ و بونلاردان سونرا
 مُضَارِعْ بحری ایله مُجْتَمِعٌ بحری ایشلنمیشدیر. بو بحرلرین مختلف چنشدیلری واردیر.

هَزَجَ بحری: هزج گؤزه ل سسله ماهنی اؤخوماق دئمکدیر. اؤتوزا قدر نوعو واردیر.
 بونلاردان آذربایجان شعرینده اؤن نوعو ایشلنمیش دیر. بؤیوک شاعیریمیز
 فضولی نین یارادیجیلیغیندا بونلاردان آلتیسی تطبیق اولونموشدور. ^۱ هَزَجَ بحری نین «دؤرد
 بؤلوملو بۆتؤو هزج» آدلانا بیرینجی نوعو دؤرد مفاعیلون (مفاعیلون) اولچوسونده دیر. بونا
 فضولی دن بیر مثال:

پریشان خل	ق - عالم آ	هو افغان ائت	دیگیمدن دیر
پریشان اول	دوغوم خلقی	پریشان ائت	دیگیمدن دیر
مفاعیلون	مفاعیلون	مفاعیلون	مفاعیلون

مفاعیلون	مفاعیلون	مفاعیلون	مفاعیلون
چغیرما یات سوس آی یازیق	آی آج تویوق فضادا کی	یوخوندا چوخ غقاب جان	جاداری گور شکاری گور «صابر»

بو بحرین «اۆچ بؤلوملو بۆتوو ناقص هزج» یا مقصور آدلانا ایکینجی نوعو مفاعیلون

مفاعیلون فعولون اؤلچوسو دور. فضولی نین تور کجه دیوانی نین دیاچه سینده یازدیغی مُعَمَّابو اؤلچوده دیر.

محیطی - عش	قه غَوَاص او	لالی جان
اؤزُونو ائی	له دی خاکی	له یکسان
مفاعیلون	مفاعیلون	فعولون

هزج بحرئ نین «مُستزاد هزجی» آدلانان نوعو: مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولون (فعولُن).

کؤنلوم آ	چیلیر زولفی	پریشانی	نی گؤرجک
نطقیم تو	تولور غنچه	بی خندانئ	نی گؤرجک
مفعولُ	مفاعیلُ	مفاعیلُ	فعولون

هزج بحرئ نین «دؤرد بؤلوملو سینیق هزج» آدلانان نوعو: مفعولُ مفاعیلون، مفعولُ مفاعیلون دور. آذربایجان هزجی نین «لیلی و مجنون هزجی» آدلانان نوعو لیلی و مجنون منظومه سی نین وزنی دیر.

هر سؤز کی	گلیر ظهو	ره مندن
مین طعنه	بولور هر	انجمندن
مفعولُ	مفاعیلُن	فعولون (هزج مُسدس اهرب مقبوض محذوف)

رَمَل بحرئ: (قاچان دئمکدیر). آذربایجان کلاسیک شعرینده ایکینجی سیرادا گلیر. بونون ایگیمی دن آرتیق نوعو واردیر. آذربایجان شعرینده دوققوز نوعو تطبیق ائدیلمیشدیر. رمل بحرئ نین بیرینجی نوعو دؤرد فاعیلاتون (فاعلاتُن) اؤلچوسونده دیر. بیزده چوخ ایشله ن فاعیلاتُن فاعیلاتُن فاعیلاتُن فاعیلُن وزنی دیر. فضولی بو اؤلچوده ۱۴۵ غزل یازمیشدیر. مثلاً:

حیرت ای بُت	صورتین گؤر	دؤکده لال ائی	لر منی
صورت حا	لیم گؤره ن صو	رت خیال ائی	لر منی
فاعلاتون	فاعلاتون	فاعلاتون	فاعیلون (فاعیلُن)

رجز بحرئ: (تیتره بن) آذربایجان عروضونون اوچونجو بحرئ دیر و ۲۰ دن چوخ نوعو واردیر. بیزده آنجاق دؤرد نوعو ایشلنمیشدیر. بوجردن نسیمی و دیگر شاعیرلریمیز استفاده ائتمیشلر: مُستفعِلُن، مُستفعِلُن، مُستفعِلُن، مُستفعِلُن، مثال فضولی دن:

حق مظهري	دير هر چيچك	گر ائتمه سه	نقاش شك
بير ناردن	شكلينى چك	وئر گيل اونا	نشو و نما
مستفعلون	مستفعلون	مستفعلون	مستفعلون

مستقارب بحري: (ياخين، ياخينلاشان) آذربايجان عروضونون دوردونجو بحري دير. دورد نوعو ايشلنميشدير. باشليجاسي «فعولُن، فعولُن، فعولُن، فعولُن» شكلي دير. بير ده بونون «فعولُن، فعولُن، فعولُن، فعولُن» شكلي واردير كي كلاسيك شعريميزده ان چوخ ايشلنميشدير. مثلاً فضولي دن:

غزل دير	صفا بخ	ش اهل	نظر
غزل دير	گل بو	ستان	هنر
فعولون	فعولون	فعولون	فعول

بير ده صابر دن مثال وئرله ك:

فعولون	فعولون	فعولون	فعولون
قاج اوغلان	قاج آت باس	دي ملت	گكير
دؤيوشدن	چيخان بير	جماعت	گكير
ائديب جوم	له اقوا	ما سبقت	گكير
وئريب هر	كسه در	سي عبرت	گكير
قاج اوغلان	قاج آت باس	دي ملت	گكير
			«صابر»

مضارع بحري: (مضارع بنزهين دشمكدير). آذري عروضونون ۵- جي بحري دير. آذربايجان شعرينده اؤچ نوعو ايشلنميشدير. باشليجانوعو مفعول فاعلاتون، مفاعيل فاعلون دور. مثال فضولي دن:

صبريم آ	ليب فلک مه	نه يوزمين جه	فا وئرير
آز اولسا	هر متاع او	نا ائل چوخ به	ها وئرير
مفعول	فاعلاتون	مفاعيل	فاعلون

بو بحرین ایکینجی نوعو ایکی دفعه مفعولن فاعلاتن اولچوسونده دیر (بحر مضارع مثنیٰ اخرج).

مُجْتَبَّ بَحْرِي: ۱ آذری بحری نین ۶- جی بحری دیر. بیزده ایکی نوعو وار دیر. باشلیجا نوعو «مفاعِلُنْ فِعْلَاتُنْ مفاعِلُنْ فِعْلُنْ» مثال فضولی دن:

خوش اول زامان	کی حریم	وصاله مح	رم ایدیم
نه متلا	بی - بلانه	مقیّد	غم ایدیم
مفاعلون	فِعْلَاتُون	مفاعلون	فِعْلُون
۱	۲	۳	۴

خفیف بحری: ۱۲ دن آرتیق نوعو واردیر. آذری شعرینده بیر نوعو و بونون دؤرد واریانتی ایشلنمیشدیر. باشلیجاسی بودور «فِعْلَاتُنْ، مفاعِلُنْ فعلن و فاعلاتن مفاعِلُنْ فِعْلُنْ». مثلاً: فضولی دن:

هر نه درد اول	سا من دوا	وئرهم
طبع گؤزگؤ	سونه جلا	وئرهم
فاعلاتون	مفاعلون	فعلون

خفیف بحری نین اساس اولچوسو آتی جزءلی اولوب سالم وزنی «فاعلاتن، مستفعلن فاعلاتن» دور.

مُسْرَح بَحْرِي: ۲ ۳۰ دان آرتیق نوعو واردیر. آذربایجان شعرینده اوچ نوعو ایشلنمیشدیر. باشلیجا نوعو بودور «مُفْتَعِلُنْ، فاعِلُنْ، مُفْتَعِلُنْ، فاعِلُنْ». مثال فضولی دن:

کیمسه ده رُوخ	سارینا	طاقت نظ	ظاره بوخ
عاشقی اول	دؤردو شوق	بیر نظره	چاره بوخ
باغری بوتون	لر منه	طعنه ائدر	لر مودام
حالیمی شر	ح ائتمگه	بیر جگر	پاره بوخ
مفتعلون	فاعلون	مفتعلون	فاعلون

۱- مجتَبَّ: کسلیمیش، قویموش دنمکدیر.

۲- مسرح: بنین گندن حیوان چیلپاق - لوت دنمکدیر.

سریع بحری: اۇندان آرتیق نوعو واردیر. بیزده آنجاق بیر نوعو ایشلنمیشدیر: «مُفْتَعِلُنْ، مُفْتَعِلُنْ، فاعِلُنْ»، مثال فضولی دن:

سالدی آباق	دان غم عا	لم منی
وئر منه غم	دیفینه سا	قی شراب
بار سئوال	ائتسه کی حا	لین نه دیر
خسته فضو	لی نه وئرر	سن جواب
مفتعلون	مفتعلون	فاعلُون

کامل بحری: آذری شعرینده ایکی نوعو واردیر. بیرینجیسی ایکی دفعه «مُتْفَاعِلُنْ، فَعُولُنْ» اؤلچوسونده دیر. صابردن بیر مثال:

نه روادیر اغ	نیالار	باخا آج قالا	نه یارب
بۇ نه سۆز کی آج	قالانا	اؤلونا اعا	نه یارب
چیخا جانی آج	قالانین	گۆزونون به بک	لریندن
گئدیب ایشله سین	قازانسین	الی نین امک	لریندن
نه دیر اغنیا	به خیری	اۇلارین امک	لریندن
بئمه ییب آجین	دان اؤلسه	دخی خوش بها	نه یارب
مُتْفَاعِلُونْ	فَعُولُونْ	مُتْفَاعِلُونْ	فَعُولُونْ

ایکینجی نوعو ۴ دفعه مُتْفَاعِلُونْ تکراریندان عمله گلیر.

بۇنلاردان باشقا بیر ده بحر طویل واردیر (اۇزون اؤلچو). یازیلیش شکللی نثره بنزهر. مصراعلار آیریلمازلاکین اۇندا آهنگ، ریتم و قافیه واردیر. مثلاً صابردن: ای فلک ظولمون عیاندیر، بۇ نئجه دؤرو زاماندیر، کی، ایشیم آه و فغاندیر، هامی درددن بۇ یاماندیر... اؤره گیم دؤپ - دؤلوقاندیر... بحر طویلی مشهوردور.

آذربایجان کلاسیک شعرى اساساً عروض وزننده یازیلیمیشدیر. ایلک دفعه ۱۸ - جی عصرده واقف هجاوزنیه یازماغا باشلامیش و گۆزهل و شیرین شعرلریله بۇ وزن اؤستونلویونو اثبات ائتمیشدیر.

ج: آزاد شعر (سربست شعر):

بۇ گۆن آذربایجان شاعیرلری هجا و عروض وزنلریندن باشقا آزاد شکیلده ده شعر یازیرلار. اما آزاد (سربست) شعر بعضیلری نین دۆشوندویو کیمی تامامیله وزن و قافییه دن آزاد دگیل دیر. بۇنلار آزاد شعرده خصوصی بیر شکیلده و اؤزونه مخصوص بیر ریتمله ایشله نیر. سربست شعرده مصراعلارین اؤزونلوغو، بۇلگولرین سایسی مختلف اولور. مثلاً:

فیکریم بیر ساپ کیمی

ایلیشمیشدیر پاریلدا یان بیر خنجره

اؤنومده کی بؤوک شهر

بیر پنجره

«م. رفیعلی»

مصراعلارین بو شکیلده قۇرولوشو مندرجه نین (محتوانین)، ریتمین طلبینه گؤره دیر. ^۱ سربست شعرده مصراعلارین اوخونماسیندا ریتمه خصوصی فیکر وثرمک لازیم دیر. بعضاً بیر جمله بیرنچه مصراعدان عبارت اولور. مثلاً:

کمال لارین

شاهلارین

اؤلۆمونه قرار یازدیق

بیز حرب ایسته میریک!

حربه حاضریق!

«صمد وورغون»

بۇرادا هر سؤزون بیر مصراعدا یازیلماسی ساده گؤزه للیک یا بزه ک اوچون دگیل، مضمونون طلبینه گؤره دیر. چونکی بو کلمه اؤز-اؤزلیونده متن ده ائله ایشلنمیشدیر کی بدیعی تصور وثره بیلر.

کلمه لرین بو شکیلده یازیلیشی شعرده خصوصی ریتم و آهنگ یارادیر.

سربست شعرده کی آهنگی قۇوتلی وثرمک اوچون قافییه لردن داها نمره لی استفاده ائدیلبیر. بعضی پارچالاردا قافییه لر آیری-آیری مصراعلاردا اولدوغو حالدا بعضی لرینده ده بیر

ننچه مصراعدان سونرا گلیر. بورادا یازیچی قافیہ نی ایشلمکده داها سربست دیر. اوشعرین کاراکتریندن آسیلی اولاراق ایسته دیگی یترده قافیہ ایشله ده بیلر.
مثلاً:

بیر سس دئیر

رضا دؤرما

رضا باز!

رضا باز!

بازا باز!

قارشى گۆندن گۆلومسه بن

باراشیقلى رضا باز.

«رسول رضا»

سربست شعر خطابه و نطق اوچون مناسب دیر. بو شعرلری اوخورکن مطلق سسیمیزی مختلیف تۇنلاردا چیخاردیب و اؤزوموز و بؤیوک بیر جماعت قارشیسیندا حس ائدیریک. شاعیر سئچدیگی کلمه لرله بیزی جۇشماغا چاغیریر.

وؤر دئدیم

وؤر!

منیم آرزوم بؤدور!

قۇللارینا بئنى قۇه لر گلسین

و

سنین الینله بؤکسلسین

بؤکلؤ، آلیقلى کندیمیز

کیرلی، یاماقلى کندیمیز

«صمد وورغون»

سربست شعرین اسکی سؤوئلر بیرلیگینده اؤنچؤسو ما یا کؤوسکی اؤلموشدور. سربست شعرى اوخویارکن هر سؤزو اؤز یئرینده، اؤز آهنگینده سؤیله مک لازیم دیر. معین سؤزلری بر کدن، بیر باشقاسینی معین فاصله ایله، اؤچونجوسونو، ندا، دؤردونجوسونو، سئوال شکلینده ^{۱۱}دیگده سربست شعرین عمومی آهنگینی - ریتیمینی تأمین ائتمیش اۇلاریق.

سربست شعر شکیللری مضمونلا علاقه دار اۇلاراق آذربایجان شعرینه یئنی سؤزلر یئنی

ایفاده لر و یئنی قافیله لر گتیرمیشدیر.^۱

شعرین محتواسی:

شعرین محتواسی تدقیق اؤلونورکن اوندکی اساس فیکر و دویغو (تم) نظرده توتولور.

تم:

یونانجا Tema دان آیینان بیر کلمه دیر و صنعت اثرینی مئیدانا گتیره ن (اساس دویغو و دوشونجه) دیر. تم لرین سایسی مختلف دیر. ان چوخ ایشله نن تم لر بونلاردان عبارت دیر. عشق، قهرمانلیق، طبیعت، اؤلوم، جمعیت، وطن، انسانلیق و ...

بو تم لر مختلف چاغلاردا و مختلف شاعیرلر و یازیچیلار طرفیندن مختلف شکیلده ایشلنمیشدیر. مثلاً اورتاچاغدا عشق داها چوخ ایلاهی و پلاتونیک شکیلده ایشلندیگی حالدا، بۇ گۆنکو ادبیاتلاردا، داها چوخ ماددی بیر لذتین ایفاده سی شکیلنده اله آیینمیشدیر. اؤلوم بیزده و اوروپادا اضطراب و تره ن مرثیه لره موضوع اۆلدوغو حالدا هند شعرینده و بعضی تصوف شعرلرینده بیر چئشید قوووشما کیمی فغانسیز و سکونتله ایشلنمیشدیر. بۇرادا صنعتکارلارین مزاجلاری و شخصی خصوصیت لری داها چوخ تأثیرلی اۆلموشدور.

عشق بۆتوں ادبیاتلاردا ان چوخ ایشله نن تم لر دندیر. ایلاهی عشق دن، جنسی آرزولارین تظاهر و نه قدر مختلف چئشیدلری ادبیاتدا عکس ائتمیشدیر. تانری عشقی، وطن - ملت عشقی، انسان عشقی ان چوخ ایشله نن تم لر دیر.

قهرمانلیق: انساندا کی فداکارلیق، ایگیدلیک، جسارت، جنگاورلیک و اوجار و حلولوق کیمی خصوصیتلر بۇ تمه داخیل دیر.

جمعیت، وطن و انسانلیق تم لری عصریمیزده هله اؤز ادبیاتیمیزدا ان اوجا موقعی تۇتماقدادیر. دوشونجه تمی: قدر، فانیلیک، دین، صنعت، روح حاللاری کیمی غضب، رحم، انتقام، گنجلیک و قوجالیق و حادثه لر حقینده جوربه جور گؤروش لرین هامیسی دوشونجه تمینه داخیل دیر.

بیر شعرده تمی باشا دؤشمک اوچون، صنعتکارین، او شعر یازماغا سوق ائدن اساس احساس و دوشونجه سینه باخماق لازیم. البته شعرده اساس تمین یانیندا بعضی علاوه تمملر ده

۱ - جعفر خندان. ادبیات تنوریاسی. باکی ۱۹۴۰ - آذر نشر.

ایشلنه بیلر.

شعرلر داها چوخ تنملریندن آسیلی اولاراق غنائی (لیریک)، حماسی (ائپیک)، دراماتیک و تعلیمی دیداکتیک و پاستورال اولاییلر.

غنائی و یا لیریک شعرلر (یونانجا لیریکوس ساز دئمکدیر) اؤره کدن گلن دۇیغولو، هیجانلی شعرلر دیر. اوروپالیلارا گؤره ان اسکى افسانه وی لیریک شاعیر اورفئئوس Orpheus اولموشدور.

حماسی شعرلر قهرمانلیق، وطن، ملت حقیقنده یازیلان شعرلره دئییلیر. دراماتیک شعرلر نمایشنامه یازماق اوچون سؤیله نیر.

ادبى - بدىعى اثرلرین دىلى بدىع صنعت واسیظه لرى (بدىع علمى)

دىل یازیچی نین سلاحي و بدىعى اثر یاراتماق واسیظه سی دیر. ادبى دىلین اؤزونه مخصوص قایدا - قانونلاری واردیر. ادبى - بدىعى دىل یازی دىلى و یا رسمی دىلین بیر قۇلو اولماقلا برابر اوندان فرقلی دیر.

بازی دىلى و یا رسمی دىل مطبوعات دا اؤخۇدوغوموز یازیلارین، تاریخ، جغرافیا و بۇ کیمی کتابلارین دىلى دیر.

ادبى - بدىعى دىل ادبى اثرلرین دىلى دیر. بۇ دىل ده تصویر، گۆزه ل و تأثیرلی ایفاده طرزى و بدىع صنعت واسیظه لرى بۇل - بۇل ایشله نیر. یالنیز شعر دگیل، رۇمان، حکایه، نمایشنامه و باشقا ادبى اثرلرده بۇ دىلده یازیلار. بۇ دىلده مترادف (سینونیم) و متشابه (اؤمۇنیم) سۆزلردن، تشبیه، مجاز، کنایه و استعاره و سایر بدىع صنعت واسیظه لریندن استفاده اولونار. بدىعى دىل زنگین و بزه کلی بیر دىل دیر.

مترادف (سینونیم) سۆزلر: معناجا بیر - بیرینه یاخین، شکیللری مختلف اولان سۆزلره سینونیم دئییلیر. مثلاً: جاوان، گنج، جاهل، یثنی یئتمه. صنعتکار بیر جومله ده و یا تصویرده دۇرددفعه «گنج» سۆزونو ایشلتمز، او، یئرینه گۆره او معنائی وئره ییلن سینونیملردن استفاده ائدر.

اما سینونیم اولان هر سۆز بیر - بیرینی عوض ائده بیلمز. مثلاً: «جوان معلم» یئرینه «جاهل معلم» دئییلمز. اؤنا گۆره سینونیملری ائله ایشلتمک لازیم دیر کی، دۆزگون، منطقی و تأثیرلی

اولسون.

سینونیملر دیلی زنگین لشدیرر و یئرسیز تکرارادا مانع اولار. مثلاً: «جهان محاربه سی بۆتون جهاننی بۆرؤموشدو. بۇ محاربه ده جهان بیر- بیرینه قاریشمیشدی». بورادا جهان سۆزونون اۆچ دفعه تکراری ادبی اثرده قصور سایلیب، اۇنون یئرینه بئله دئیلمه لیدیر: جهان محاربه سی بۆتون دونیانی بۆرؤموشدو. بو محاربه ده عالم بیر- بیرینه قاریشمیشدی.

متشابه (اؤمونیسم) سۆزلر: شکیده بیر، معناجا مختلف اولان سۆزلره متشابه (اومونیسم) دئییلر. مثلاً: یاز (فصل)، یاز (بازماق) کیمی. بوسۆزلره شفاھی خلق ادبیاتیمیزدا، جناس آدی آلتیندا، کلاسیک ادبیات دان داها چوخ راست گلیریک.

دیلبن بدیعی جهتدن زنگینلشمه سینده متشابه لرین ده چوخ اهمیتی واردیر. بعضاً بیر سۆزون بیر چوخ معناسی اولاییلر و یازیچی و شاعیر اونلاردان اثرینی داها تاثیرلی و گۆزه لشدیرمک اوچون یئرینده استفاده ائده ییلر.

متشابه سۆزلرین ان یاخشی نمونه لرینی عاشق علسگرین شعرلرینده گۆروروک. مثلاً:

گۆنول سن کی دۆشدون عشقین بحرینه

نارین چالخان، نارین سیلکین، نارین اۆز (۱)

دوست سنی باغینا باغبان ائيله سه

آلماسین در، گۆلون ایيله، نارین اۆز (۲)

۱- نارین - نارین اۆز ۲- نارینی (میوه سینی) اۆز.

یازیچی بیر حادثه و یا انسان و یا بیر شئی تصویر ائدرکن اوخوجودا درین تاثیر اویاتماق اوچون اونلارا بدیعی صفتلر (ایپنتت) وئرر و عینی زاماندا اۆز مناسبتینی ده اونا بیلدیرر. مثلاً: صمد وورغون قایالاری تصویر ائدرکن «قوش قونماز قایالار» دئییر. بورادا قوش قونماز صفتی مجازی معنادا قایالارین یوکسکلیگینی گۆسترمک اوچون ایشلنمیشدیر.

بدیعی صنعت واسیطه لری:

ادبی دیلده هله شعرده بدیعی صنعت واسیطه لریندن چوخ استفاده اولونار.

بدیعی، یینی، یینی لیک یارادان دئمکدیر. ادبیات دا سۆزون گۆزه ل، خوشا گلیم و انسجاملی اولماق قایدالارینی بیلدیره ن علمه بدیعی علمی و بو علم ده ایشله نن واسیطه لره بدیعی صنعت واسیطه لری دئییلر.

بدیعی صنعت واسیطه لری ایکی جور دور:

۱- لفظ گۆزه لیلیگی اوچون ایشله نین بدیع صنعت واسیطه لری:

بونلار سجع، لف و نشر، جناس، تضمین و مُلُون دن عبارت دیر.

سجع: بدیع اصطلاحیندا جومله لرده بیر وزن و قافیه ده گلن کلمه لره سجع دئییلیر. سجع نثرده شعرین قافیه سینه بنزهر. مثلاً: یارمندن کۆسموش، علاقه سینی کسمیش، بختیم یاتیب، اجلیم چاتیب دیر. بۇ جومله لرده کۆسموش ایله کسمیش و یاتیب ایله چاتیب سۆزلری سجع دیر.

سجع اۆچ نوع دور: متوازن یا وزنلی سجع، موازی یا پارالل سجع و مُطَرَف سجع. متوازن یا وزنلی سجع ده کلمه لرین آنجاق وزنی بیر اولور. مثلاً کریم ایله متین کیمی. موازی یا پارالل، سجع ده ایکی جومله نین سۆنوندا کی سۆزلرین وزنی و سۆن حرفلری بیر اولور. مثلاً: جوشغون و دۆلغون کیمی.

مُطَرَف^۱ سجع ده کلمه لرین یالینز سۆن حرفلری بیر اولور. یعنی هم قافیه اولور. مثلاً: احوال ایله آمال کیمی.

لف و نشر (سپمه و دؤشۆرمه): ییزیم ادیباتدا آرایشله دیلمیش دیر.

اول نهنجه صفت یا فعلی بیر - بیرى نین دالیجا دۆزوب سؤنرا نهنجه اسم گتیریرلر کی هر بیرى او صفت یا فعلین بیرینه قاییدار و یا ترسینه اولاراق اول نهنجه اسم سونرا نهنجه فعل گتیریرلر کی هر فعل اسم لرین بیرینه قاییدار. لف و نشر ایکی جور دور:

الف - مرتب لف و نشر: اگر سونرا گلن یعنی ایکینجی مصراعدا گلن کلمه لرین بیرینجی بیرینجی مصراعدا گلن بیرینجی کلمه یه و ایکینجی، ایکینجی کلمه یه ترتیب ایله قایتسا اونا مُرتب لف و نشر دئییلیر. مثلاً:

نه علاج اندیم، کیمه بالواریم، داغیدیب، ییخب، آپارایب آلیب

گۆزو کۆنلومو، اۆزو جسمیمی، قاشی عقلمی، سۆزو جانیمی.

یعنی گۆزو کۆنلومو داغیدیب، اۆزو جسمیمی ییخب، قاشی عقلمی آپارایب و سۆزو جانیمی آلیب.

ب - مشوش لف و نشر: بورادا ایکینجی مصراعدا گلن کلمه لرین بیرینجی بیرینجی مصراعدا کی ایکینجی کلمه یه و ایکینجی بیرینجی کلمه یه قاییدار. مثلاً:

اۇل بوخاغى، بۇبو گۇروم نۇجە من

اوخشايىم بىر دە سروى، ياسمنى؟

بو بیت دە سرو بۇيا (ايكىنجى كلمه يە) و ياسمن بۇخاغا (بىرىنجى كلمه يە) قايدىرە.

جناس يا تجنیس: تجنیس شعرده جناس ياراتماق دىرە. مختلف نوعلىرى واردىر: تام

تجنیس، ناقص تجنیس، مُركب تجنیس، مُكرّر تجنیس و سايرە.

تام تجنیس: هم يازىسى هم ده تلفظو (اۇخونوشو) عىنى اولان و معنالارى آيرى اولان

سۇزلره تام جناس دئىلىرە.

ناقص تجنیس: اگر بىر سس (حرکه) آيرى اولورسا ناقص تجنیس دئىلىرە. مثلاً:

سن سىز يئدىگىم هر نه بئسه م درديله قان دىر

گل گۆل دوداغىن شىرتينه جانىمى قاندىر

«نسىمى»

بو بیت ده قان دىر و قاندىر سۇزلىرى تام تجنیس و گل - گۆل سۇزلىرى ناقص تجنیس دىرە.

تضمین: شاعیر اۇز شعرینده باشقا شاعیرین شعرینی و یا سۇزونو و یا مثل و آتالار

سۇزوندن گنیرمیش اولسا اۇنا تضمین دئىرلرە. مثلاً فضولى، حىبى نىن بىر غزلىنى تضمین ائتمکله

بىر مخمس ياراتمىش دىر: بورادا حىبى نىن غزلىدن بىر بیت و فضولى نىن مخمس یندن بىر بند نقل

اىدىرىک:

گر سنين چين قىلماسام چاک ای بُت نازک بدن

گۇرۇم اولسون اۇل قبا پىراهن اگنيمده کفن

فضولى دن:

نا جنون رختين گئيب نۇندوم فنا مۆلكون وطن

اهل تجرىدم قبول ائتمه م قبا و پىرهن

هر قبا و پىرهن گئيسم مثال غنچه من

«گر سنين چين قىلماسام چاک ای بُت نازک بدن

گۇرۇم اولسون اول قبا پىراهن اگنيمده کفن».

باشقاسى نىن سۇزو اوچون هيدجى دن بىر نمونه وئره ک:

بىر قۇجا باخشى سۇز دانىشدى او گۆن

خۇشوما گلدى او سۇزون دئيه نى

«باخشی اولسایدی فقر بس نانری

نییه اوز آدینی قویوبدو غنی؟»

مُلون: بویانمیش، رنگارنگ دئمکدیر و بدیع اصطلاحیندا ایکی عروض بحرینده دئیلن و یا اؤخونا بیلن شعره دئیلیر. مثلاً حکیم هیدجی دن:

دۆشدو اول گۆل اندامین تا باشیمه سوداسی

دونیا منه اوز قویبدو هنگامه و غوغاسی

بو شعر هم سکزلیک اخرب هزج (مفعولُ مفاعیلُن مفعولُ مفاعیلُن) وزینده هم ده سکزلیک مُطوی مُقتضب (فاعلاتُ مفعولُن فاعلاتُ مفعولُن) وزینده یازیلیمشدير.

۲- مضمون گۆزلیکلری اوجون ایشله نن بدیع صنعت واسیطه لری نین مشهور اولانلاری بونلاردیر:

مجازلار: سۆزلرین حقیقی - مستقیم معنالاریندا یوخ باشقا معنالاردا ایشلنمه سینه مجاز دئیلیر. مثلاً: میوه آجی دیر دئدیگده «آجی» حقیقی معنادا ایشله دیلمیشدیر. لاکین «سین دیلین آجی دیر» جومله سینه کی «آجی» مجازی معنادا ایفاده ائدیلمیشدیر. مجازی سۆزلردن استفاده ائتمک ایفاده نین تأثیرینی و شعرین جاذبه سینی داها دا آرتیرار. کلاسیک ادبیاتیمیز، هله شعریمیز مجازلارلا دؤنودور. مثلاً:

شب هجران یانار جانیم، تۆکر قان چشم گریانیم

اویادیر خلقی افغانیم قارابختیم اویانمازمی

گل رخسارینا قارشو، گۆزۆمدن قانلی آخار سو

حیییم فصل گۆل دور بو آخار سولا بولانمازمی

تشبیه یا بنزه تمه: بدیعی اثرلرده تصویرین تأثیرینی آرتیرماق اوجون یازیچی و یا شاعیر تصویر ائدیگی مفهوم (حادثه، انسان و شی) باشقا مفهوم ایله قارشیلادیرار و اؤنا بنزه در. مثلاً:

سینه م اثیر و فالخیر نفس آلیر دنیز تک

بیتمز سۆز لپه سیله منجه دگیل دنیز تک

«سلیمان رستم»

بنزه تمه لر معیین سۆز لرین، اداتین کۆمگی ایله عمله گلیر. مثلاً: کیمی، تک، تکین، سانکی، ائله بیل کی و سایره.

بعضاً بنزه تمه لر اداتسیز دا وئریلیر. مثلاً: سۇ حیات دیر.

بۇرادا سۇ حیاتا بنزه دیلدیگی حالدا هئچ بیر اداتدان استفاده ائدیلمه میشدیر.

کامل تشبیه دۇرد حصه دن عبارت اولور:

۱- بنزه یین ۲- بنزه دیلن ۳- بنزتمه اداتی ۴- بنزه یین ایله بنزه دیلن آراسیندا کی

اۇیغونلوق و یا خود بیر- بیرینه یاخین اولان صفت مثلاً:

طیاره	قوش	کیمی	اوچور
بنزه یین	بنزه دیلن	بنزه تمه اداتی	بنزه مه اۇیغونلوقو صفت

بنزه تمه لرین تأثیرلی اؤلماسی اوچون همیشه بنزه دیلن وارلیق بنزه یندن قات-قات قۇوتلی اولمالیدیر. مثلاً: حسن ایلدریم کیمی گنجدی، دئدیگده بللی اولور کی، حسن چوخ سرعتله گنجمیشدیر، ایلدریمین سرعتی آرتیق اولدوغو اوچون اونا بنزه دیلمیشدیر. بنزه تمه لر یاراداندا یازیچی نین قابلیتی و اوستالیغی شرط دیر. بۇ یوک استعدادلی یازیچیلار چوخ تأثیرلی بنزه تمه لر یارادارلار. مثلاً واقف دن:

جمالین گۆنشدیر قمر دیر اۆزون

شکر دیر دهانین، شیرین دیر سۆزون

هر هانسی بیر بنزه تمه ده یازیچی نین اۆز دونیا گۆروشو، حادثه و شئیلره مناسبتی نظره چارپیر. یازیچیلار بنزتمه واسیطه سیله تیپلری، اؤبرازلاری تصویر ائدیر و اونلارین کارا کترینی آچقلا بیرلار.

استعاره (منافوراً): استعاره بۇرج آلماق معنا سینا دیر. بیر نوع بنزه تمه دیر. اۇنا بیر طرفلی تشبیه ده دئیرلر. بۇرادا قارشلاشدیریلان و یا بنزه دیلن مفهوملارین بیرى حذف اولموش، اۇنون خاصیتی یا بیر خصوصیتی ساخلانیلیر. مثلاً: «طبیعت انسان کیمی گۆلور» (بنزه تمه) یئرینه، «طبیعت گۆلور» دئدیگده استعاره اولور. بۇرادا طبیعتین بنزه دیگی انسان سۆزو حذف اولونموشدور. گۆلور سۆزوندن، بۇ خاصیتین انسانا عاید اولدوغوندان، بیز، حذف اولونان مفهومو بیلیریک.

استعاره لر بیر و یا بیرنجه سؤزدن عبارت اولایبیلر: «گۆنش ساچلارینی داراییب گۆلومسه - بیردی»، بورادا «داراماق»، «گۆلومسه مک» ایله استعاره لی ایفاده وئرلمیشدیر. بو دا ایفاده نین تأثیرینی داها آرتیریر، بئله استعاره یه مُرکّب و یا گئیش استعاره دئییلیر. استعاره آشاغیدا کی گرامر مقوله (کاتگوریا) لریندن عمله گله ییلر.

صفت: آغ ساچلی دالغالار

اسم: بۆلؤدلار اؤردوسو

فعل: طبیعت گۆلور

ظرف یا قید: قیرچین دالغالار ضعیف سسله نیردی.

اگر استعاره ده جانسیز طبیعت جانلانديريلير سا بۇ استعاره يه شخصلنديرمه و يا جانسیز طبیعت دانیشدیریلیر سا نطقلندیرمه دئییلیر. شخصلندیرمه و نطقلندیرمه حادثه لری هم یازیلی هم ائل ادبیاتیندا چوخدور. مثلاً شخصلندیرمگه مثال:

عاشق قارا بۆلؤدلار

پارا - پارا بۆلؤدلار

منیم عرض - حالیمی

یئتیر یارا بۆلؤدلار.

و یا نطقلندیرمگه بیر مثال صابردن:

آلما، پالید شام آغاجی حال ایله

ایله دیلر بحث بۇ منوال ایله

باشلادی تعریفه پالید قامتین

اؤیدۆ اؤزون، زؤربالیغین حالتین

سمبول: سمبول استعاره ایله علاقه داردیر. هر ایکسی حادثه لری معین شکیلده بیر - بیرینه بنزه دیر، استعاره ده بیر شئین صفتی باشقا بیر شئی اؤزیرینه کؤچورولورسه، سمبول دا همان سؤز معین شئین Object اوبرازی صورتی حالینا سالیبیر. مثلاً ما کسیم گور کی نین «فیرتینا قوشو» اثرینده فیرتینا (طوفان) انقلابین سمبولو کیمی وئرلییر.

بدیعی اثرده سمبول مهم رؤل اؤیناییر. بونون عمله گلمه سینده معین اجتماعی - سیاسی سبئر واردیر. هله اجتماعی - سیاسی آزادلیق اولمایان جمعیت ده یازیچیلار اؤز فیکرلرینی سمبوللارلا ایفاده اندرلر.

تمثیل - رمز (آللگوریا): تمثیل ده سمبولا یاخین دیر. تمثیلی شخصیت لر و صورتلر

(اوبرازلار) ایضاحاتا محتاج دیرلار. بۇ ایضاحاتلا تمثیل پرده سی آلتیندا ایفاده اولونان فیکرلر، استعاره لر، تشبیه لر آیدینلاشیر.

تمثیللری کلیله و دمنه کیمی (باسنیا) قدیمدن یازیلیمیش اثرلرده گۇرۇرۇک. کلاسیک شاعیرلریمیزین فضولی، ذاکر، سید عظیم شیروانی، صابر و دوكتور عباس صحتین اثرلرینده تمثیلی اثرلر چۇخدور. فضولی نین «صحبت الئمار» ی میوه لر آراسیندا گنده ن منظره، تمثیلی اثر دیر. بنگ و باده اثرینده بنگ، ایکینجی سلطان بایزیدی و باده، شاه اسماعیلی تمثیل اندیر. تمثیلی (آلئنگوریک) اثرلرده شخصلدرمه، نطقلندیرمه یۇلیله حیوانلاردان، بیتگیلردن و جانسبز طبیعت دن آلینان صورتلرین (اوبرازلارین) کارا کتیرنه خصوصی فیکر و ثرمک لازیم دیر. بللی اولدوغو اۆزره بۇ اثرلرده تۆلکو- حیله کار، قۇزو- گۇناھسیر، قۇرد- آج گۇزقاریشقا- چالیشقان، جیر جیرما- تنبل (اوبراز) صورتنی کیمی گۇستریلیر.

کنایه: اوروپا شعر اصطلاحیندا بۇنا ایرۇنی Ironie دئییلیر. ایرۇنی ده گیزلی استهزاء (ریشخند) واردیر. بیر ده مثبت معنالی سۇزو منفی معنا و ثرمک اوچون ایشلتمک، ترسینه منفی معنالی سۇزو مثبت معنا و ثرمک اوچون ایشلتمک کنایه دیر.

بیر شخصه و یا بیر شئیه یاراشمایان صفتی قصدا اۇنا و ثرمگه کنایه (گیزلی استهزاء) دئییلر. مثلاً: کۆت بیر شاگرد «سن عالیم سن» دئمک کنایه دیر. بدیعی اثرلرده خصوصاً معین تیپلرین، صورتلرین کارا کتیرلرینین افشاسیندا کنایه دن گئنیش استفاده اندیرلر. مثال اوچون صابیرین «تۆلکو وقارغا» شعرینی تحلیل انده ک. بللی دیر کی قارغا چیر کین دیر، سسینده ده ملاحظت یۇخدور. صابر آشاغیدا کی مصراعلاردا قارغانی کنایه اۇصۇلیله تصویر اندیر.

دئدی: «احسن سنه آ قارغا آغا،

نه نزاکنله قۇنموسان بۇداغا؟

بزهدین سن بۇ گۇن بیزیم چمنی،

شاد قیلدین بۇ گلگه گینله منی

نه گۇزه ل سن نه خوش لقاسان سن

یئری وار سۇبله سم هُماسان سن

تۆکلریندیر اپیک کیمی پارلاق

بد نظر دن وجودون اولسون ابراق

بۇ یقین دیر کی وار سۇبلمی سسین

اوخو وئرسین منه صفا نفسین»

جلیل محمد قلیزاده و حق وثر دریفین اثرلرینده ده بۇ اوصولدان چوخ استفاده اولونموشدور. عمومیتله کنایه یه طنز و مزاح اثرلرینده چوخ راست گلیریک. تعریض (سار کازم): کنایه نین یوکسک و کسکین شکلبه تعریض دئییلیر. (یونانجا سار کاسم آجی کنایه، استهزاء دئیمکدیر). چوخ زامان ساتیرا طنزده گؤرولور. یازیچی کنایه ده قارشیسینداکی شخصین، حادثه نین و عموماً موضوعون چاتمایان جهتلرینی لاغا قویارسا، تعریض ده همان موضوعا آجی - آجی گؤلور.

تعریض جدی اولوبدا داعی ایشله نر. مثلاً نسیمی دن:

ایتیردین جام جمشیدی اویان اویقودان ای غافل

نه بؤلدون اویقودان گؤستر، نه قیلدین اویقودان حاصل

مگر حقدن زیان گؤردون کی باطل قوله یاپیشدون

چؤبردین اوزونو حقدن صاقین کیم حق دگیل باطل

مبالغه (Hyperbola): بدیعی ادبیاتدا، تأثیری قوتلندیرمک اوچون بیر حادثه نی، فاکتی (واقعه)، بیر شئی حددن آرتیق بویوتمگه، شیشیرتمگه مبالغه دئییلر. مبالغه نه قدر ایناندیریجی اولسا تأثیری اؤقدر آرتیق اولور. فضولی ده مبالغه نین ان یاخشی نمونه لری واردیر:

کوهکن کؤند ائيله ميش مين تیشه نی بیر داغیلن

من قۇباریب آتینام مین داغی بیر دیر ناغیلن

فضولی بۇرادا مبالغه ایشلمکله درد، غصه قارشیسیندا اوزونون محکم لیگینی، داوامینی، و عرورونو ایفاده اندیر.

مبالغه ده کی مجازی سؤزلری یا خود فیکرلری حقیقی معنادا آلماق اولماز. یازیچی و یا شاعیر اؤز حس و هیجانلاری نین یوکسکلیگینی گؤسترمک اوچون مبالغه ایشله دیر.

تصغیر (Litota): مبالغه نین عکسی دیر. مثلاً:

قیلیندان بئلین اینجه گؤردوم تمام

ولی اینجه دن اینجه دیر بۇ خیر

«نسیمی»

بۇرادا بئلین تۆکدن ایجه اولماغی تصغیردیر و اینجه سؤزونون تکراری دا تکریر دیر و شعری داھ آهنگدار اندیر.

رجوع یا گریز: متن دن دؤنوب آدی چکیلن شخصه اؤز دؤندرمگه رجوع دئییلیر (گریز وۇرماق) منظوم و یا مثنوی بیر اثرده، معین موضوعنو ایضاح و یا تصویر ائدرکن بیردن یازیچی

ممدوحا مراجعت ائدیر، اۆزونو خلقه، پیغمبره و یا معیین شخصه توتوب اۇنا خطاباً فیکر سؤیله بیر، اۇنون آدینی چکیر و اۇنا رجوع ائدیر.

تکریر یا پاراللیزم (Parallelisme): نطقى قوتلندیرمک اۆچون عینی سؤزلرین، فیکرلرین عینی مصراعدا و یا خود مختلف مصراعلاردا تکرارینا تکریر و یا پاراللیزم دئییلیر. بۇ تکرار اۇلونان سۆز، مصراعلارین باشیندا و یا اورتاسیندا و یا سۇنوندا دا اولابیلر. تکریردن استفاده ائدرک شاعیر عینی فیکری یا ایفاده نى بیرنچه مصراعدا تکرار ائدر و تکرار ائتمکله ده شعرین تاثیرینی قۇوتلندیرر. بۇرادا تکرار اۇلونان سؤزلر شاعیرین دئمک ایسته دیگی فیکری داها گۆجلو و کسکین ایفاده ائدر.

هر مصراعین باشیندا عینی سؤزون تکرار ائدیلمه سینه آنافور (Anaphora) دئییلیر. بودا تکریرین بیر نوعودور. بونا واقف دن بیر مثال وئره ک:

بیری لاچین گۆزلۆ، ترلان غمزه لی،
بیری قیرغی باشلی، سۇنا جلوه لی،
بیری شکر سۆزلو، شیرین لهجه لی،
بیری قند آغیزلی، نات دوداقلی.

و یا نسیمی دن بیر مثال:

ای عشقه گۆناه دئیەن گوناھکار

ترک ائيله مزمن او گوناھی

بۇ بیت ده گۆناه سۆزو اۆچ دفعه تکرار اولموشدور.

سؤزلرین بۇ جور تکراری بعضاً ندا شکلینده ده اولور:

قۇی، گوللری یا قان سۇلا سین، یا خود عدالت!

قۇی، یا بشریت باشاسین، یا خود اسارت!

«جعفر جبارلی»

تکریر دن نئره و دانیشیق دیلینده ده استفاده اولونور.

بعضاً قوتلی هیجان دۇغورماق اچون عینی سۆزو دفعه لرله تکرار ائتمک مۇمکون دور.

مثلاً:

عصیان یارات، عصیان یارات، عصیان یارات عصیان

بۇ عصرده مسعود باشاماق، حق بۇلو تاہماق

«سلیمان رستم»

عصیانلادیر، عصیانلادیر، عصیانلادیر آنجاق!

اینوئرسیا (Inversion): ایفاده ده تاثیر آرتیرماق اوچون بعضی کلمه لری جومله قانونلاری نین طلب ائتدیگی یتردن گؤتوروب باشقا یئرده ایشلمگه اینوئرسیا دئییلیر. سؤزون یئرینی دگیشدیرمه سی شعارلاردا دا گؤرولور. مثلاً: یاشاسین جمهوریت، یاشاسین آزادلیق.

سهل و ممتنع: ایلك باخیشدا آسان گؤرولن لاکن تاینی یازماق چوخ چتین و حتی امکانسز اولان بیر شعر و یا نثره دئییلیر (فرهنگ معین). سهل و ممتنع بئله ده. تعریف ائتمیشلر: سهل و ممتنع ده شاعیرین ایفاده سیندن چیخان معنا هم آشکاردیر هم ده مؤمکون اولمایان ممتنع دیر. مثلاً نسیمی نین بو شعرینه دقت یئتیره ک:

اگرچی جاندا سان جاندا نهنسان
دگیل سن جان دان آبری بلکه جانسان
کیمی و نرمنز نشان سندن اگرچی
بیر و گوی دؤپ دؤلو کئی نشانسان
نچه گیزله دئییم بن دن سنی کیم
نه به کیم باخیرام اوندان عیان سان

حسن تعلیل: حسن تعلیل ده بیر صفت ادبی سبب کیمی حقیقی سببین یئرینه ایشلمیشدیر. مثلاً:

پریشان خلق عالم آه و افغان ائتدیگیمدندیر
پریشان اولدوغوم خلقی پریشان ائتدیگیمدندیر

بۇ بیت ده فضولی خلقین پریشان اولماغینی اؤز آه و افغانیندان و اؤزؤنون ده پریشان اولماغینی خلقی پریشان ائتمکیندن بیلیر. بورادا ذکر اولونان سببلر (علت) حقیقی یوخ ادبی سببلردیر.

تلمیح: گؤز گوشه سیله اشارت ائتمک دئمکدیر. بدیع صنعتده شاعر و یا یازیچی شعر و یا نثرینده قرآن کریم دن بیر آیه یه و یا بیر حدیثه و یا مشهور بیر آتالار سؤز و یا حکایه یه اشاره ائدر. (ادبیات فارسی، مهدی احسانی) و اوخوجو دا تداعی و ادبی لذت یارادار.

وامق و فرهاد تک رسوایه قیلمان نسبتیم
بیر فقیرم سانما نیز اول خودنمالاردان منی

«فضولی»

ویا: ساتدی گولزار بهشتی ایکی بوغدايه بابام

ساتما سام ناخلفم من اونو بیر آرابابه

«صابر»

ترصیع: ترصیعین خصوصیتی موازی لیگینده دیر. ایکی مصراعین کلمه لری سای جهتله برابر و هر بیرى مقابلله بیر وزن و قافیه ده اولار. مثلاً:

گۆزلرین سئوداسینا دؤشدو کؤنول

فتنه نین غوغا سینا دؤشدو کؤنول

«نسیمی»

ویا:

شول بویو رعنايه وئردیم کؤنلومو

شول گؤرو ستهلابه وئردیم کؤنلومو

شول گؤنش سیمایه وئردیم کؤنلومو

شول بوزو چون آیه وئردیم کؤنلومو.

الترزام: بیر سؤزون شعرین بۆتون بیت لرینده تکرار اولونماسی دیر. مثلاً:

چون بنی بزم ازلده ائيله دی اول یار مست

اول جهتدن گؤرؤنور بۇ چشمیمه دیار مست

مست درگاهم نه مستم بۇ شراب جُرعه دن

سانما ای خواحه بنی کیم اولموشام بیکار و مست

«نسیمی»

نسیمی نین ۵۶ مصراعلیق بۇ قصیده سینده مست سؤزو بۆتون مصراعلاردا تکرار

اولونموشدور.

ردّ العجز علی الصدر: تکریر نوعلریندن بیرى دیر. مثلاً:

نقش و نگاری گؤر فلکین کیم نه نقشله

نقش ائيله دی و قاپدی الیمدن نگاریمی

«نسیمی»

بۇ بیت ده نگار سؤزو بیرینجی مصراعین اولتندن ایکینجی مصراعین آخیرینه و نقش سؤز ده

بیرینجی مصراعین آخیریندن ایکینجی مصراعین اولینه گنجیب تکرار ائدیلمیشدیر.

تشخیص و انطاق: تشخیص شخصیتلندیرمک دئمکدیر. یعنی شاعیر جانسیز بیر وارلیغی

جانلیلار یئرینه گوتورور و یا کی جانلیلارین وظیفه سینی عهدہ دارانیدیر. مثلاً داغ دانی شیر، کۆلک قاپینی دؤیور.

انطاق دا دانی شیرماق دیر. مثلاً هیکل - مجسمه دیله گلیر و دانی شیر.

عشق اؤدو بولاشدی شمعین جانینا گؤر کیم نئجه

هم یانار هم گؤزلریندن آچیلار سبلابلار

تنسیق الصفات: بیر شخص و یا بیر شئی تعریف ائدرکن اؤنو بیر نئچه گؤزله

صفتلرله تعریف ائدر. مثلاً:

نگاریم دلبریم باریم ندیمیم مونیسیم جانیم

رفیقیم همدیمیم عؤمروم روانیم درده درمانیم «نسیمی»

اشتقاق: شعرده بیر کؤک دن گلن فقط مختلف شکیللرده ایشله ن سؤزلره اشتقاق

صنعتی دئییلر. مثلاً:

عشق ایله معشوق و عاشق بیر ایمیش

هم امه ن هم امدیرن هم شیر (سؤت) ایمیش

صورتی مُصحف (قرآن) اؤزی نفسیر ایمیش

بوالعجب قدرت عجب تقدیر ایمیش «نسیمی»

سئوال: سئوال بیر قایدا اولاراق هر مصراعین سؤنوندا وئرلیلر. بعضاً ده مصراعین مختلف

یئرینده اولایلر. خطاب، ندا داهاا چوخ مصراعین اولینده گلر. مثلاً:

جمالین قبله ایمان دگیل می

وجودون مظهری انسان دگیل می

قمر، چرخ فلک سرگشته حیران

سین عشقینده سرگردان دگیل می «نسیمی»

خطاب و ندا:

ای کؤنول نادان قاتیندا رازینی فاش ائیله مه

اهل عرفاندیر بؤ رازین محرمی، نادان دگیل «نسیمی»

ایماله و زحاف: ایماله بیر سؤزو اوزاتماقدیر و وزین طلیینه گؤره ایشله نر. مثلاً:

غم دن اینجه لدی بؤ کؤنلوم یعنی اولدو بای کیمی

گؤزلریمه توش اولالی شول هلالی قاشلار «نسیمی»

قاشلار وزنه گؤره اؤزادیلیمیشدیر.

زحاف ایماله نین عکسی دیر و شعرده وزن خاطرینه سۆزلرین قیسالدیلماسی ضرورتی دیر. مثلاً: رفیع بئرینه رفع، آتش بئرینه تش و طرف بئرینه طرف دئییلیر. مثلاً نسیمی دن:

هانقی (هانسی) بۇرجون ییلدیزی سن ای ملک بیلیم سنی
منزلین رفع اولدو بۆزمین کوکب سیاردان
تضاد: معنجا بیر- بئرینه ضد سۆزلرین بیت لرده ایشلمه سینه دئییلیر. مثلاً نسیمی دن:
ناقص وجود اوچون کیم نقصان گلیر همیشه
جهد ائيله کامل اول کیم گلمز کماله نقصان.
بۇ بیت ده ناقص له کامل، نقصان ایله کمال تضاد تشکیل ائدیر. کیم سۆز ده ایکی دفعه ایشله نیب و تکریر ساییلیر.

بدیعی تعیین (اپیتت): بنزتمه نوعلریندندیر. تصویر ائدیلن شخصین یاشی نین اساس چیزگی و علامتری، سجه و صفتری داها قباریق و ثریلیر. مثلاً نسیمی دن:
یارب اول مشکین سلاسل کیم نقاب اولموش گۆله
مُشک تاناری دئییم یا سۆنول تردن می دیر.
ایهام: ایهام گۆمانا سالماق معناسینا دیر. بدیع علمینده بیر سۆزه دئییلیر کی ایکی معناسی اولسون. بیر یاخین، بیرى اۇزاق و ائشیده نین ذهنی اول یاخین معنا و سؤنرا اۇزاق معنایا یعنی شاعیرین نظرده تۇتدوغو معنایا گئتسین. مثلاً شهرياردان:
گلمز تانیرام بختیمی ایندی آغارار صبح
قاش بیله آغاردیقجا داها باش دا آغاری.

بۇرادا اوستاد شهريار قاش سۆزونو، انسانین قاشی یوخ اوفوق معناسیندا ایشلمیشدیر.
مراعات النظریر: (بنزهر شئیلره دقت ائتمک). شاعیر شعرینده بیر- بئرینه مناسب و علاقه دار شئیلری و یا ایشلری گئیرر و شعرین گۆزه للیگی و تأثیرینی آرتیرار. مثلاً نسیمی دن:
گولشکر بازارا گلمز بال اوتانیر قند اریر
شؤل حلاوتدن کی آنین شکر نابیندا دیر.
بۇرادا شکر، بال، قند، حلاوت مراعات النظریر دیر.

سۇن سۆز:

گۆنوموزدە ادىيات

ادىيات اينجە صنعتىن اساسلى بىر قۇلو اۋلاراق گۆزەل وسىچكىن سۆزلە دۆشونجە، دۇيغو، خيال و آرزولاريمىزى تصوير و ايفاده ائدر. ادىيات دا دىل كىمى انسانلار آراسىندا علاقه و اُنسىتى تامين ائدىب، گىنىشلىندىرر و اونلارن آراسىندا تانىشلىق و دوستلوق يارادار. انسان ادىيات واسيطه سىلە اۋز دوشونجە و دويغولارنى باشقالارنا نقل ائدر و گۆزەل ايفاده و تصويرن گۆچوندن دە فايدالاناراق اوخوجولاردا تاثير بوراخار و اۋنلاردا همرايلىك و باخىنلاشما عملە گىرر.

بۇيوك روس يازىچىسى تۇلستۇي صنعت و ادىياتى انسانلار آراسىندا بىر علاقه - مناسبت قۇرماق وسىلە سى كىمى بىلر و اۋنو انسانن و جمعيتن خوشبختلىگى اوچون واجب حساب ائدر. چونكى انسانلاردا عىنى دويغولارى اوياندىرماقلا اونلارى بىر - بىرىنە باغلاير. بىزىم فىكرىمىزە گۆرە ادىيات روحوون غذاسى دىر. يئدىگىمىز يىمك لر بىزە لذت و ثرەر هم دە وجودوموزون سلامتبه و مادى حياتى ميزن داوامنا يارار.

صنعت و ادىيات دا هم روحوموزا لذت و ثرر هم دە روحوموزون انكشاف ائدىب يۆكسلمه سىنە و ديگر انسانلارلا داها ياخشى آنلاشيب ياخىنلاشمامىز ياردىم ائدر. ادىيات بىزە دىلىگىمىزى تانيدار و خلقىمىزە ملتىمىزە و اۋلكە - وطنىمىزە اۋرە كدن باغلانماغىمىزى تامين ائدر، بىزە مىلى شعور و انسجام ياردار و عىنى زاماندا انسانلارى داها ياخشى باشا دۆشمگە و اونلارى سنومگە ياردىم ائدر.

سارتر ادبیات سیز دونیانی بۇش بیر شئی بیلیردی و خوشبختلیگی ادبیاتدا آختاریردی. اونون فیکرینه گۆره ادبیات مبارزه دن عبارتدیر. مبارزه شعور - بیلک قازانماق، حقیقتی آختارماق و انسان آزادلیغینی اله گتیرمک اوچون، اونا گۆره یازیچی یازدیغی اثر دن مسئول اولمائی دیر.

ادبیات، عقل و دلیلله باشاسالابیللمه دیگیمیز مسئله لری بدیع ایفاده و صورتلره آنلاشیلما سینی مومکون قیلار. انسان بدیع بیر اثر قارشیسیندا اتله گۆمان ائدر کی اولدن اونو دؤیموش اما ایفاده ائده بیللمه میشدیر. چونکی هر کسین ادبی استعدادی بیر دگیل دیر. ادبی استعدادی اولان کیمسه گوردو کلرینی جزئیاتیله ذهننده ضبط ائدر و اونلاری و اونلارین اؤز رینده قوردوغو تصوّر و خیاللارینی و تأثراتینی راحتجاسینا گۆزه ل بیر ایفاده ایله ایضاح ائدر. اکثریتله صنعت اثرینی دگرلندیریب تنقید ائدر کن تنقیدچی طرفسز اولماییب اینانیدیغی فلسفی - ادبی مکتب و دونیا گوروشون دن آسیلی اولاراق حؤکم و نثر. اما بۇنوقید ائتمه لی بیک کی اؤ اثره یاخشى دئیه بیلرک کی هامی اؤنو باشا دؤشوب اؤندان خوشلانسن و عالیملره ده عادى - باياغى گللمه سین. اثرین تأثری نه قدر درین و گئنیش مقیاسدا اولورسا اؤ قدر مقبول دور. اثرین تأثیر ساحه سی نین گئنیشلیگی اثرده کی دؤیغو - دؤشونجه نین درینلیگی، انسانا، جمعیتنه و انسانلیغا فایدالی اولماغی و ایفاده نین آچیق و گۆزه للیگی و یازیچی نین صمیمیتیندن آسیلی دیر. ملی مفکوره و حسلرله یازیلان اثرلرده اینام و صمیمیت گؤجلو اولور. اونا گۆره ده ملی ادبیات ان گؤجلو ادبیات دیر.

ادبیات بو گئترچگی انسانلارا چاتدیرمالی و آشیلمالی دیر کی انسانلارین سعادت و خوشبختلیگی اؤنلارین بیریگینده دیر و انسانلار آراسیندا زور - ظولم بئرینه محبت حاکیم اولمالیدیر. بو ایش بۇ گۆنکو ادبیاتین ان بؤیوک وظیفه سی دیر.

یازیچیلاریمیز باشاردیغی قدر خلقین دیلینه یاخین و آچیق یازمالیدیلار. خلقین باشا دؤشمه دیگی دیلده یازماق نه قدر ده طنطنه لی و بدیعی صنعتله بزه نسه ده معرفت ساییلماز. یازیچی و شاعیر اثر یاراتدیغی زامان اؤخوجولارینی نظرده توتمالی دیر. یؤخسا اؤزوندن باشقا کیمسه اثرینی اؤخوماز.

بیزیم ادبیاتیمیز خلقیمیزه باغلی معارف پرور و رئالیست اولمالیدیر. اما بیزده کی رئالیزم تنقیدی رئالیزم اولمالیدیر. یازیچیلاریمیز خلقیمیزین گۆزه ل خصوصیتلرینی عادت، عنعنه و یاشاییشینی ایضاح ائتمکله یاناشی جمعیت ده کی قصورلاری یارامازلیقلاری و گئری قالماغیمیزین سبیلرینی شیشیرتمه دن یازیلاریندا تنقیدی اوسلوبلا عکس ائتدیرمه لی دیر.

بۇنۇ قىدائەدە ككى ادبىيات حكومتىن و يا بىر حزبىن - فرقه نىن اۇرگانى اولمامالىدېر. ادبىيات سىياسىتىن وسىلە سى اولورسا اصلتىنى ايتىرر و تېلىغات واسىطە سىنە چئوريلر. سووت ادبىياتى كۆمۇنىست حزبى نىن برنامە و گۇستريشلىرىلە يارانىپ انكشاف اتىدىكى اوچون رۇم داغىلاندىن سونرا اسكى وضعىت داوام اتدە بىلمە مېشىدېر.

بو گون اسكى سووت لىر بىرلىكى نىن يىرىندە قورولان مستقل جمهورىتلردە مختلف سىياسى گۇرۇشلىرى اولان پارتى لىر قورولموش اما ادبىيات داها چوخ مىلى استقامتدە انكشاف اتىدىب چىچكلنمە يە باشلامىشىدېر.

يازىچىنى، موقى مىلى شعور و دۇيغولارى، خلقە و انسانلىغا قارشى دۇيدوغو باغلىلىق و مسئوليت حسى، اۇنو يازى يازماغا و صنعت اثرى ياراتماغا سوق اتتمەلىدېر.

قىدىم زامانلاردا شعر و ادبىيات داها چوخ دربارا، سارايلارا و امىرلەرە خدمت اتىدردى، شاعىرلر معاشلارنى و احتىاجلارنى تامىن اتتىمك اوچون بىر دربارا و يا امىرە باغلى قالاردىلار و بو شرايطدە اثر نىرىندە اىستىر - اىستە مز ولىنعمتىنى و اۇنون اطرافىندا كىلارى مدح اتىدردىلر. نىلە شاعىرلر دربار و دربارىلرلىن دىلىندە يعنى سئچكىن طبقە و اشرف دىلىندە شعر يازاردىلار. اولارلىن شعرلىرى دە محدود بىر ئۇلۇلوقدان خارجه چىخماز و چوخ دا تاثير بوراخمازدى.

البتە اتلە بو زامانلاردا دا بعضى ايدتالىست بۇيوك شاعىرلىرىمىز اولموش و كىمسە نىن مدحىنى اتتمە دن دگرلى اثرلر و بعضاً دە شاه اثرلر يازمىشلار و بو گون اولارلىن بوراخدىغى ادبى مىراث خلقىمىزلىن قىمتلى خزىنە سى سايلىر و ادبىيات تارىخىمىزلىن پارلاق صحىفە لىرىنى دۇلدورور. بىزىم ادبى تارىخىمىزدە نىلە نجىب و بۇكسك روحلو شاعىرلر آز اولمامىشىدېر. فضولى، نسىمى، خطائى، صائب، واقف، و دادى، نباتى، شىد عظيم شىروانى، صابر و بالاخرە شىسترلى معجز بو گروپ شاعىرلىرىمىزدىلر. مثلاً فضولى بوبارە دە دئىر كى:

مندن فضولى اىستە مە اشعار مدح و ذم

من عاشقم هميشە سۆزوم عاشقانه دىر.

بۇ گونكو ادبىياتدا مداحلىغىن يىرى بوخدور، غنائى (لىرىك) شعر دە اسكى اهمىتىنى الدن و ترمىشىدېر. البتە بىزىم ادبىياتدا غنائى و عرفانى شعرلىن اۇزونه مخصوص يىرى واردىر. غنائى و نسوف شعرلىرى هم بازىلى (كلاسىك) ادبىياتىمىز دا هم دە شفاهى خلق ادبىياتىندا شرفلى بىر گنجىمىشە صاحب دىر. غنائى و نسوف ادبىياتىمىزى داوام اتىدىر مكلە ياناشى ادبى اثرلىرىمىزدە اوچ اساس موضوعا اهمىت و ترمەلى بىك:

انسانپورلىك، وطنپورلىك و معارفپورلىك.

انسانپرورلیک بیزده و بۆتون ایراندا عنعنه حالینی آلمیشدیر. گنجه لی نظامی، سعدی، نسیمی، فضولی، بؤیوک انسانپرور شاعیرلر اولموشلار. سعدی بۆتون انسانلاری بیر وجود، اؤرگانیزم ساییر و هموعونون دردیندن کدرلنمه یین آداما انسان دئمیر، نسیمی انسانی تانری نین مظهری بیلیر و انسان سئورلیگی تانری عشقی نین تملی ساییر.

وطنپرورلیک بیزلره آتا-با بالاریمیزدان قالان ارث دیر و روحوموزدا، قانیمیزدا دیر. تاریخیمیز وطنپرور لیگیمیزین ان بؤیوک شاهی دیر. سککیز ایل داوام ائدن ایران-عراق ساواشیندا اؤن مینلرله عسگریمیز وطنی مدافعه ائتمک اوچون جانلارینی فدا ائدیپ شهید اولموشلار و دونیا ساواش تاریخینده گؤرولمه میس و یا چوخ آز گؤرولموش بیر جسارت و فدا کارلیقلا وطنی مدافعه ائتمیشلر. البته بۇ خارق العاده جسارت و فدا کارلیغا وطن سئوگیسینه یاناشی دینی اینام و اسلام مفکوره سی ده سبب اولموشدور. بیزیم دینیمیزده وطن-سئورلیک ایمان دان ساییلر.

آذربایجان خلق ادبیاتیندا خلقه، ائله، اؤبایا محبت-باغلیلیق هامی علاقه و باغلانتیلردان گؤجلودور. عاشیقلا ریمیز ائل-اؤباسئوگیسی و وطن حسرتیله سؤیله نین ماهنیلارینی اوخویاراق هامینی وجده گتیریرلر.

عصریمیزده وطن اوچون یازیلان شعر نوعو هر طرفده یایلمیش و بیزیم شاعیرلریمیزده ده ان اؤنملی و دقتی چکن صنعت موضوعسو و شعر مضمونونا چئوریلیمیشدیر.

معارفپرورلیک قدیم شاعیرلریمیزده علم و معرفتی تعریفله مک شکلینده تظاهر ائتمیشدیر. اما بیر ادبی جریان کیمی ۱۹-جو عصردن بری شمالی آذربایجاندا ظهور ائتمیش و هئج بیر واخت سؤنمه میشدیر. معارفپرور یازیچیلار رئالیست یازیلاریندا ادبیاتین جمعیتده کی تربیه وی (پداگوژیک) تأثیرینه اشارت ائدیپ و خلقی اؤیانیدیرماغا و علم و مدنیتین خلق آراسیندا یایلماغنا چالیشمیشلار.

گئچن ۶۰ ایلده شاعیرلریمیز باشقا موضوعلارلا یاناشی ملی ستم دئییلن دیلیمیزین ادبیاتیمیزین پهلووی رژیمینده یاساق اولماغین دان و مدنی بؤغوتودان یانقلی و تأثیرلی شعرلر یازمیشلار. خلقیمیز اؤ گؤنلری اؤنوتما میس و اؤنوتما یاجاقدیر.

قائناقلار (منابع)

- ۱- بانارلی، نهاد سامی، رسمی تورک ادبیاتی تاریخی، استانبول ۱۹۷۱.
- ۲- پروفیسور غلامحسین بیگدلی - نسیمی و کلاسیک شرق شعری، سلسله مقاله لر، وارلیق ۱۳۵۹.
- ۳- بیر هاشمی - تیمور، آذربایجان شعر و ادبیاتیله تانیش اولاق، سلسله مقاله لر وارلیق ۶۳-۱۳۶۲.
- ۴- دوكتور جلیل تجلیل، معانی و بیان، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ ششم، تهران ۱۳۷۲.
- ۵- پرفیسور اکرم جعفر، فضولی شعری نین وزنی، محمد فضولی، آذر نشر ۱۹۵۸، باکی.
- ۶- دوچنت عیسی حیب بیگلی، ادبیات نظریه سی متودیک گوستریش، باکی ۱۹۸۵.
- ۷- پروفیسور جعفر خندان، ادبیات تئوریاسی. آذر نشر، باکی ۱۹۴۰.
- ۸- رفعت محمد، مجامع الادب، در سعادت مطبعه سی، استانبول ۱۳۰۸.
- ۹- م. رفیعلی، ادبیات نظریه سینه گیری، آذربایجان س س ر مدنیت ناظیرلیگی، قیزیل شرق مطبعه سی ۱۹۵۸.
- ۱۰- دکتر عبدالحسین زرین کوب، آشنائی با نقد ادبی - انتشارات سخن تهران ۱۳۷۲.
- ۱۱- ژان پُل سارتر، ادبیات چیست، ترجمه ابوالحسن نجفی و نجف دریابندری، چاپ سوم، کتاب زمان، تهران ۱۳۶۳.
- ۱۲- سید حسینی - رضا، مکتبهای ادبی، انتشارات نیل تهران ۱۳۶۶.

- ۱۳- دکتر محمد غنیمی هلال، ادبیات تطبیقی، ترجمه دکتر مرتضی آیت الله زاده شیرازی، انتشارات امیر کبیر، تهران ۱۳۷۳.
- ۱۴- دکتر خسرو فرشیدورد، درباره ادبیات و نقد ادبی، ۲ جلد مؤسسه انتشارات امیر کبیر، تهران ۱۳۷۳.
- ۱۵- احمد قاباقلی، تورک ادبیاتی تاریخی، بیرنجی جلد، استانبول ۱۹۶۷.
- ۱۶- پروفیسور فواد کؤپرولو، تورک ادبیاتی تاریخی اؤتؤکن نشریاتی ایکینجی باسیم، استانبول ۱۹۸۰.
- ۱۷- پروفیسور یرنا مؤران، ادبیات قوراملاری و الشتیری، جم یابین انوی، استانبول ۱۹۸۸.
- ۱۸- نوائی علیشیر. میزان الاوزان، حاضیرلایان پروفیسور کمال ار اصلان آنکارا، ۱۹۹۳.
- تورک دیل قورومو یابینلاری.
- ۱۹- آکادمیک بکیرنئی اوف، تنقید و ادبی پرؤسس، باکی ۱۹۷۶.
- ۲۰- استاد جلال الدین همائی، فنون بلاغت و صناعات ادبی، جلد اول انتشارات توس، ۲۲-۱۳۶۴.
- ۲۱- دوكتور جواد هیئت، آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش، ۲ جلد تهران ۱۳۶۹ و ۱۳۵۹.
- ۲۲- دوكتور جواد هیئت، ادبیات در دوران ما، وارلیق.

دو قنور جواد هیئت ین دیگر تألیفاتی

جراحی:

- ترمبوز فلبیت و درمان آن. تهران ۱۳۳۵
- جراحی عمومی. تهران ۱۳۴۴ - چاپخانه اطلاعات
- «دانش پزشکی» درگیسی (ایکی آلیق) ۱۳۵۵ - ۱۳۴۳ - تهران

دیلهچلیک، ادبیات، تاریخ و فلسفه:

- تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی. ۱۳۶۵ و ۱۳۶۶ نشر نو - تهران
 - مقایسه اللغتين. ۱۳۶۳ وارلیق درگیسی نین ضمیمه سی - تهران
 - آذربایجان ادبیات تاریخینه بیرباخیش. بیرینجی جلد ۱۳۵۸ - تهران
 - آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتی. تهران ۱۳۶۷
 - آذربایجان ادبیات تاریخینه بیرباخیش ۲ - جی جلد - ۱۳۶۹ تهران
 - تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیرباخیش ۱۳۶۶ - تهران
 - وارلیق. تورکجه - فارسجا فرهنگیه درگیسی (اوج آلیق) ۱۳۵۸ - دن بری.
- تهران
- غرب فلسفه سی تاریخی: چاپا حاضر دیر.